ӘЛИ АББАСОВ

НИЗАМИ КӘНҸӘВИНИН „ИСКӘНДӘРНАМӘ“ ПОЕМАСЫ

БАКЫ — 1966

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ
ЈАХЫН ВӘ ОРТА ШӘРГ ХАЛГЛАРЫ ИНСТИТУТУ

ӘЛИ АББАСОВ

8Н31
А 13

НИЗАМИ КӘНҸӘВИНИН „ИСКӘНДӘРНАМӘ“ ПОЕМАСЫ

105606

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајчан Республика
КИТАБХАНАСЫ

Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Нәшријјаты
Бакы — 1966

Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасы
Редаксија-Нәшријјат Шурасынын
гәрары илә чап олунур

Редактору: проф. Һ. АРАСЛЫ

7-2-2
101-65М

«ИСКӘНДӘРНАМӘ»НИН ӨЈРӘНИЛМӘСИ ТАРИХИНДӘН

«Искәндәрнамә» һаггында илк мә'лумат Мәһәммәд Овфинин (XIII әср) мәшһур «Лүбабүл-әлбаб»[1] әсәриндә верилир. Бу тәзкирә Низаминин өлүмүндән сонра јазылмышдыр. Мүәллиф көстәрир ки, Низами өз «Искәндәрнамә»силә Искәндәр һекајәсини охучуларын көзүндә ајна кими ишыгландырды. Мәһәммәд Овфи бу поеманы Низаминин сон әсәри һесаб едир.

Дөвләтшаһ Сәмәргәнди өзүнүн «Тәзкирәтүш-шүәра» әсәриндә[2] «Искәндәрнамә»дән ајрыча данышмамышдыр. Лакин о, Низами јарадычылығына јүксәк гијмәт верәркән шүбһәсиз ки, шаирин бу әсәрини дә нәзәрдә тутмушдур.

Әбдүррәһман Ҹами «Баһарыстан»[3] вә «Нәфәһатүл-үнс»[4] әсәрләриндә Низами һаггында мә'лумат верир. Мүәллиф «Баһарыстан»да көстәрир ки, Низаминин әсәрләриндә ше'рә кәтирилән долғунлуг, бәдиилик вә инчәликләри нәинки ајры-ајры сәнәткарлар, һәтта бүтүн бәшәријјәт дә јарада билмәз[5].

---

[1] محمدعوفی، لباب‌الباب، بسعی و اهتمام و تصحیح ادوارد برون، النصف الثانی، لیدن، ۱۹۰۳، ص۲۹۶-۲۹۷.
[2] دولتشاه سمرقندی. تذکره الشعراء، بمبئی، ۱۱٦۸ ص ۵۹
[3] جامی. بهارستان، اختر مطبعه‌سی، ۱۳۹٤، ص ۷۸.
[4] جامی، نفحات الانس، کامپور، ۱۸۸۵، ص ۲۹۷.
[5] Ҹами. Көстәрилән әсәри, сәһ. 78.

«Нәфәhатүл-үнс»дә исә мүәллиф јазырды ки, онларын әксәријјәти («Искәндәрнамә»дәки hадисәләр — *Ә. А.*) форма ҹәhәтдән әфсанә кими нәзәрә кәлсә дә, hәгигәтләри изаh етмәк вә танытдырмагдан өтрү бир васитәдир[6].

Ҹами «Искәндәрнамә»ни Низаминин 60 јашындан сонра јаздығы сон әсәр hесаб едир.

Лүтфәли бәј Азәр «Атәшкәдә»[7] әсәриндә Низами «Хәмсә»синә дахил олан поемалары јүксәк гијмәтләндирәрәк Низаминин «Гум»дан олмасы барәдә «Игбалнамә»дән мисал кәтирир, hалбуки сонралар елм аләминә мә'лум олмушдур ки, hәмин мисралар Низаминин олмајыб, бунлар шаири фарслашдырмаг истәјән катибләрин тәhрифи нәтиҹәсиндә поемаја сонрадан артырылмышдыр.

Мәшhур түрк мүәллифи Мустафа Ибн-Абдулла Катиб Чәләби (1600—1668) «Кәшф әл-зүнүн»да[8] «Хәмсә»јә дахил олан әсәрләри сајыр. «Искәндәрнамә»дән данышаркән онун hиссәләрини дүзкүн көстәрмир, биринчи hиссә «Игбалнамә», икинчи hиссә «Искәндәрнамә» вә ја «Хирәднамә» адландырылыр[9].

XIX әсрдән башлајараг Низаминин башга әсәрләри илә јанашы, онун «Искәндәрнамә»си дә Авропада танынмаға башланмышдыр. Мәшhур шәргшүнас hаммер илк дәфә олараг «Искәндәрнамә»дән алманҹаја јүзә гәдәр бејт тәрҹүмә етмишдир.

Авропа шәргшүнасларындан Дармстетер, Ете, Јакоб, Браун, Арберру, Миллер вә башгалары јери кәлдикдә «Искәндәрнамә»дән өтәри бәhс етмишләр.

Маҹар шәргшүнасы В. Бахер 1871-ҹи илдә Низаминин hәјат вә јарадыҹылығына аид јаздығы китабында[10] «Искәндәрнамә»дән дә әтрафлы данышыр. Мүәллифин китабында әсәрин мәнбәләри, Апполион Тиана сурәти, он башланғыҹ рәвајәт, Искәндәрин философ вә пејғәмбәрлији, онун Гәрб, Ҹәнуб, Шимал вә Шәрг өлкәләринә сәфәрләри, хәстәләнмәси вә өлүмү, нәhајәт, једди мүдрик алимин агибәти hаггында данышылыр. Мүәллиф, сонра Низаминин әсәри јазаркән өз гаршысына гојдуғу мәгсәддән, Хызрын она (шаирә) тә'лим вермәсиндән, әсәри әввәл үч, сонра исә ики hиссәдән ибарәт јазмаг истәмәси кими мәсәләләрдән бәhс едир. Китабда, поеманын ајры-ајры hиссәләриндә hөкмдарлара едилән итhафлар hаггында мә'лумат верилир. Мүәллифә көрә Гибтли Марија сурәтилә Низами Мәhәммәдин арвадыны нәзәрдә тутур. В. Бахерә көрә Сократын Искәндәрин јанына кәлмәмәси Шәhристанинин тәсвир етдији Диогенесин Искәндәрин hүзуруна кәлмәмәси hадисәси кимидир.

В. Бахер гејд едир ки, «Искәндәрнамә» ады әсәрин мәзмунуна мүвафиг сечилмишдир. Низами өз әсәриндә Искәндәрин игбалыны hәртәрәфли тәрәннүм етмәк истәмиш вә игбал сөзү хошбәхтлик олмаг е'тибары илә Искәндәрин hәр бир әмәлинә уjғун кәлир[11]. Мүәллиф «Искәндәрнамә»дән алманҹаја мүәјјән гәдәр бејтләр дә тәрҹүмә етмишдир.

Ҹемс Дармстетер[12] Шәргдә Искәндәр рәвајәтиндән данышаркән јери кәлдикҹә Низами әсәриндән бәhс едир. О көстәрир ки, Низаминин Искәндәри пејғәмбәр, аллаhы севән вә Ибраhимин нәвәсидир. Дармстетерин фикринҹә, Низаминин атәшкәдәләрин дағыдылмасына аид олан гәдим мәнбәләрдән мә'луматы олдуғуну демәк чәтиндир[13].

Ете hерман[14] Искәндәрин дирилик сују далынча зүлмәт дүнјасына кетмәси епизодунун фарс мәтнини, алманҹаја тәрҹүмәсини вә онун шәрhини вермишдир.

---

[6] Ҹами. «Нәфәhатүл-үнс», сәh. 397.

[7] لطفعلی بیك، اتشكده، بمبئی، ۱۲۹۶.

[8] كاتب چلبی، كشف الظنون عن اسامی الكتب و الفنون، ۱۲۶۰.

[9] Јенә орада.

[10] W. Bacher. Nizammis Leben und Werke. Leipzig, 1871.

[11] Бахер. Көстәрилән әсәри, сәh. 43.

[12] Darmesteter James. Essais orienteaux La Legende d'Alexandre Coup d'oeil—sur d'histoire du peuple juif, Paris, 1883

[13] Дармстетер. Көстәрилән әсәри, сәh. 245.

[14] Ete Hermann. Alexanders Zug sum Lebensquell im Land. der Finsterniss Sitzungber d bayerisch, Akad. 1871, pp. 343—405.

О, һәмчинин «Фарс әдәбијјаты тарихи»[15] адлы башга бир әсәриндә јери кәлдикчә поемаја аид фикирләр сөјләјир.

Арберријә[16] көрә «Искәндәрнамә» шаирин дөрдүнчү поемасыдыр. Мүәллиф нәдәнсә «Шәрәфнамә»ни (I һиссә) «Игбалнамә», «Игбалнамәни исә (II һиссә) «Хирәднамә»[17] адландырыр. О јазыр: Бурада Низами һөкмдарын әдаләтли олмасынын зәрурилијини ирәли сүрмүшдүр. Бу исә өзләрини даһа чох Әфлатун ардычыллары кими көстәрмәјә чалышан Иран шаирләринин дәфәләрлә тохундуглары мәсәлә иди[18].

Мүәллифин фикринчә, һәр һансы бир шаир һөкмдар һаггында данышаркән вәзирә гаршы да лагејд олмамалыдыр[19]. Арберри Низамини Фирдовсинин фәал ардычылы һесаб едир.

Мәшһур түркшүнас Кеорк Јакоб[20] «Искәндәрин руслара гаршы һәрби јүрүшү» епизодуну алманчаја ше'рлә тәрчүмә етмиш вә бу һиссәјә шәрһ јазмышдыр.

Мәшһур алман шаири Көте өзүнүн «Шәрг-гәрб диваны» адлы әсәриндә Низаминин өз поемаларында кәләчәјин идеал шәклини чәкдијини көстәрир[21].

Мәшһур инкилис алими Едуард Браун «Иран әдәбијјаты тарихи»[22] адлы әсәриндә «Искәндәрнамә»јә аид мүәјјән гејдләр етмишдир. Мүәллиф башга әсәрләрдә тәсвир олунан Искәндәр сурәтиндән данышмагла јанашы, Низами Искәндәриндән даһа әтрафлы бәһс едир. О, «Искәндәрнамә»нин тә'сириндән данышаркән Һатифинин «Искәндәрнамә» мүгабилиндә «Тејмурнамә» әсәрини јаздығыны көстәрир. Бу әсәрләрин арасында фәрг Һатифи поемасынын әфсанәви олмајыб, тарихи характер дашымасындадыр.

Карл Буссе «Дүнја әдәбијјаты тарихи»[23] адлы китабында нәдәнсә «Искәндәрнамә»ни Низаминин дөрдүнчү әсәри һесаб едәрәк «Шәрәфнамә»ни епик, «Игбалнамә»ни исә дидактик әсәр адландырыр.

Алман тарихчиси М. Миллер «Хәмсә»јә дахил олан әсәрләрлә бирликдә «Искәндәрнамә»јә дә тохунур[24].

Иран әдәбијјатшүнасларындан В. Дәсткәрди, С. Нәфиси, З. Сәфа, Р. Шәфәг, Ә. Шәһаби вә башгалары өз әсәрләриндә «Искәндәрнамә» һаггында мүәјјән фикир сөјләмишләр. Һәмин тәдгигат әсәрләриндә поемадан үмуми шәкилдә бәһс едиләрәк, онун идеја чәһәтдән тәһлили верилмәмишдир.

Проф. С. Нәфиси «Һәким Низами Кәнчәви» адлы мәгаләсиндә[25] вә «Низами Кәнчәвинин диваны»[26] адлы китабында бу поемадан әтрафлы бәһс едир. Мүәллиф өз әсәриндә Иран әдәбијјатында Искәндәрә верилмиш бир сыра сифәтләр, нәсрлә јазылмыш гәдим «Искәндәрнамә»нин Низамијә мә'лум олмасы, поеманын вәзни вә бу вәзндә јазылмыш чохлу әсәрләр һаггында мә'лумат верир. С. Нәфисинин фикринә көрә «Искәндәрнамә» сәнәткарлыг чәһәтдән Низаминин «Хосров вә Ши-

---

15 هرمان اته، تاریخ ادبیات فارسی، ترجمه باحواشی دکتر رضازاده شفق، تهران، ۱۳۳۷، ص ۷۴-۷۵

16 A. Arberry. Classical Persian Literature, London, 1958' p. 126—127.

17 «Игбалнамә» хирәд (әгл) сөзү илә башланыр.

18 А. Арберри. Көстәрилән әсәри, сәһ. 126.

19 Јенә орада.

20 G. Jacob. Is'kenders Warager feldzug Ein iranischer Heldensang des Mittelalters aus Nizamis Iskendername im Auszugmetrisch nachgabilted. Glüklistadt (1934).

21 Бах: И. С. Брагинский. Из истории таджикской народной поэзии, М., 1956, сәһ. 338.

22 ادوارد برون، تاریخ ادبی ایران، ترجمه تحشیه و تعلیق علی پاشا صالح-جلد اول، طهران، ۱۳۳۳-و- تاریخ ادبیات ایران، ترجمه ر. یاسمی، تهران، ۱۳۲۹.

23 Карл Буссе. История мировой литературы, т 1, СПб. 1910, сәһ. 80.

24 А. Мюллер. История Ислама т. III, СПб, 1896, сәһ. 214

25 Проф. С. Нәфисинин «Һәким Низами Кәнчәви» мәгаләси, «Әрмәган» журналы, 5-чи ил нәшринин ашағыдакы сәһифәләриндәдир: 67—77, 155—164, 165—177, 262—273, 304—410, 520—530, 614—628.

26 سعید نفیسی، دیوان قصاید و غزلیات نظامی گنجوی، طهران، ۱۳۳۸.

рин» вә «Лејли вә Мәчнун» поемаларына нисбәтән икинчи дәрәчәли әсәридир[27].

Доктор Шәфәг[28], поеманын ады вә онун јазылма тарихи һаггында мә'лумат верир.

Доктор Ә. Шәһаби[29] Низами һаггында ириһәчмли бир монографија јазмышдыр. О, һәмин әсәриндә шаирин башга мәснәвиләри илә јанашы «Искәндәрнамә»дән дә бәһс едир. Мүәллифин бу әсәриндә поеманын өјрәнилмәсинә, шаирин поемада ишләтдији халг ифадәләринә мүнасибәт, Низами әсәринин мәнсур «Искәндәрнамә» илә әлагәсинә, Фирдовси илә Низаминин мүгајисәсинә, Искәндәрин һинд философу илә мүсаһибәсинә, шаирин философларын дили илә сөјләдији фәлсәфи фикирләрин тәһлилинә мүәјјән јер верилир.

Ә. Шәһаби өз әсәриндә Низаминин гадына гаршы күјә мәнфи мүнасибәт бәсләдијини көстәрир. Мүәллиф фикрини әсасландыраркән «Искәндәрнамә»дән дә мисал кәтирир. Низами тәдгигатчыларындан Г. Әлијев һаглы олараг доктор Ә. Шәһабинин һәмин сәһв мүддәасы илә разылашмыр[30].

Бунлардан башга, бир сыра мүхтәлиф китаб вә мәгаләләрдә дә поемаја аид конкрет фикирләр вардыр. Мәсәлән, Һүсејн Фәривәр[31] Даранын өлүм сәһнәсини «Искәндәрнамә»нин ән јахшы һиссәси кими гијмәтләндирир. М. Моин Әмир Хосров Дәһләвинин «Ајинеји-Искәндәри» әсәрини Низаминин поемасындан зәиф һесаб едир.

27 С. Нәфиси. Көстәрилән әсәри, сәһ. 111.

28 رضازاده شفق، تاریخ ادبیات ایران، طهران، ۱۳۲۱.

29 علی اکبر شهابی، نظامی شاعر داستانسرا،طهران، ۱۳۳٤.

30 Г. Ю. Алиев, Али Акбар Шахаби. Низами — эпический поэт Ирана. «Проблемы востоковедения», № 1. М., 1961, сәһ. 184.

31 حسین فریور، تاریخ ادبیات ایران، یا تاریخ شعرا، طهران، ۱۳۳۹، ص ۱۹۱.

«Иран әдәбијјаты тарихи»нә аид јазылмыш әсәрләр ичәрисиндә «Искәндәрнамә»дән ән чох бәһс олунаны мәшһур һинд әдәбијјатшүнасы, проф. Шибли Не'манинин «Ше'рүл-әчәм»[32] әсәридир. Мүәллиф Низами јарадычылығынын бир сыра саһәләриндән данышаркән, «Искәндәрнамә»јә даһа тез-тез мүрачиәт едир. Ш. Не'мани «Шаһнамә» илә «Искәндәрнамә»нин бир сыра епизодларынын мүгајисәсини апарыр. О, гәһрәманлыг дастаны јаратмаг саһәсиндә Низами гәләминин гүдрәтини чох јүксәк гијмәтләндирмәклә јанашы, һәмин саһәдә Низаминин Фирдовси сәвијјәсинә јүксәлә билмәдијини дә гејд едир.

Ш. Не'мани әсәрдә күнәшин чыхмасы вә батмасынын тәсвири, гүввәтли тәшбиһ вә истиарәләр ишләдилмәси, елми фәлсәфи истилаһларын тә'сирлилији, тәбиәт мәнзәрәләринин васфи кими саһәләрдә Низаминин сәнәткарлығыны «Искәндәрнамә»дән кәтирдији мисалларла сүбута чалышыр. О, Низами әсәрләриндәки «ешг тәранәләриндән» бәһс едәркән мәһәббәт дастаны олмајан «Искәндәрнамә»дән сәчијјәви мисаллар верир. Мүәллиф ејни заманда, әсәрин гәһрәманынын сечилмәсиндә нәзәрдә тутулан чәһәтләрин олмасыны көстәрир.

«Искәндәрнамә» әсәри рус тәдгигатчыларыны да чох марагландырмышдыр. Бунун ән башлыча сәбәбләриндән бири Низаминин һәлә XII әсрдә јаздығы әсәриндә руслар һаггында әтрафлы мә'луматын мөвчуд олмасыдыр. Поема тәкчә рус әдәбијјатшүнасларыны дејил, тарихчи вә башга елм саһәси нүмајәндәләрини дә марагландырмышдыр.

Мәшһур рус шәргшүнасы Ф. Шармуа[33] «Искәндәрнамә»дә «Искәндәрин русларла вурушмасы» һиссәсини

32 شبلی نعمانی، شعرالعجم یا تاریخ شعرا و ادبیات ایران، ترجمه آقای سید محمد تقی فخرداعی گیلانی، طهران، ۱۳۱٦ ص ۲۲۹.

33 داستان لشکر کشیدن اسکندر ظفر مأنوس بر خلاص بردع و دفع روس، بسعی و اهتمام فرانس، شارمؤا، پطربورغ، ۱۸۲۹.

Әрдәбил әлјазмалары вә башга чап мәтнләри әсасында нәшр етдирмишдир. Һәмин нүсхәдәки мисраларын сајы 1962 олуб, онунла елми-тәнгиди мәтн арасында мүәјјән фәрг вардыр. Шармуа һәмин әсәрә кениш мүгәддимә јазмыш вә руслар һаггында Низаминин вердији мә'луматы јүксәк гијмәтләндирмишдир[34]. О, көстәрир ки, поемада баш верән һадисәләр Шәрг ән'әнәләри әсасында јарадылмыш вә Искәндәр әсәрдә гәдим гәһрәманын прототипи кими верилмишдир. Поемада Низами зәкасынын гүдрәти көрүнүр, орада олан тарихи фактлар исә дәјишилмиш шәкилдәдир[35].

Рус шәргшүнасы Л. Ф. Шпинагел «Искәндәрин русларла дөјүшү» епизодуну нәсрлә франсызчаја тәрчүмә етмишдир. Лакин онун өлүмүндән сонра Шармуа бу тәрчүмә үзәриндә јенидән ишләмиш, ону даһа да тәкмилләшдирәрәк нәшр етдирмишдир. Әкәр Шпинакелин һәмин тәрчүмәси Кәлкүттә чапы әсасында тәртиб олунмушдурса, Шармуа он бир Әрдәбил әлјазмасы вә проф. Ердманын чап етдирдији мәтндән истифадә етмишдир.

В. Оболенски проф. Ф. Ердманын[36] әсәринин русча тәрчүмәсини верәрәк ону «Северный архив»[37] журналында дәрч етдирмишдир. Мүәллиф әсәрдә Низами јарадычылығына аид үмуми мә'лумат вермәклә јанашы, русларын Бәрдәјә олан һүчумлары һаггында ајры-ајры гәдим Шәрг јазычыларынын фикирләрини гејд едир.

Мәшһур алим Дорн «Каспи»[38] әсәриндә Асија музејиндә сахланан вә мүәллифи мә'лум олмајан «Искәндәрнамә» һаггында мә'лумат верәрәк, һәмин әсәрдә Искәндәрин руслар әлејһинә мүһарибә апармасыны вә бунун Низами тәсвиринә охшадығыны көстәрир.

Мәшһур Украјна шаири Н. И. Гулак[39] өз әсәриндә

[34] Ф. Шармуа. Көстәрилән әсәри, сәһ. 89.

[35] Јенә орада.

[36] F. Erdmann. De expeditione Russorum Berdaam versus auctore inprimis Nisamio, Casani, MDCCC XXVI (1826).

[37] Низами о походе русов против Берды. Пер. Оболенского в журн. «Северный архив», № 9, ч. 35, 1828, сәһ. 3—49.

[38] Б. Дорн. Каспи, СПб, сәһ. 517.

[39] Н. И. Гулак. О знаменитом персидском поэте Низами Гянджинском и его поэма «Поход русов против Барда». Сб.: «Материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. 26. Тифлис,

Низаминин јашадығы дөвр һаггында мә'лумат вермәклә бәрабәр сәһв олараг «Искәндәрнамә»нин «Лејли вә Мәчнун»дан сонра јазылдығыны вә «Једди көзәл»и шаирин сон поемасы олдуғуну көстәрир. О, «Искәндәрнамә»нин вә «Хәмсә»јә дахил олан ајры-ајры поемаларын хронолокијасыны вермәклә фикринин доғру олмадығыны бир даһа сүбут едир. Н. И. Гулак русларын Бәрдәјә һүчуму епизоду үзәриндә дајанараг гејд едир ки, XII әсрдә јашамыш Низами өзүндән әввәл олан бу рәвајәти чох асанлыгла ешидә биләрди. Мүәллиф Искәндәрин русларла мүһарибәси епизодунун нәсрлә гыса мәзмунуну верир.

Рус тәдгигатчысы М. Тебенков[40] «Искәндәрнамә» әсәри һаггында кениш мә'лумат верәрәк, Искәндәрин руслар әлејһинә мүһарибәси һадисәсини тәдгиг етмишдир.

Мәшһур рус шәргшүнасы академик А. Крымски[41] Низаминин јарадычылығы үзәриндә кениш дајанараг «Искәндәрнамә»нин јазылма тарихи, онун һәчми, Искәндәрин русларла мүһарибәси епизоду вә поеманын мүхтәлиф чапларындан данышыр. А. Крымски «Искәндәрнамә»нин икинчи һиссәси — «Игбалнамә»дән бәһс едәркән шаирдә суфилик тәригәти илә әлагәдар фикирләрин мөвчуд олдуғуну сөјләјир. Әлбәттә, бу сәһв мүәллифин поеманы кениш өјрәнмәдијиндән ирәли кәлир. Бу фикрә муасир мүәллифләрин тәдгигатларында да раст кәлирик. Мәсәлән, проф. С. Нәфиси Низаминин, «һиммәтин» күчүнә әһәмијјәт вермәсини «Искәндәрнамә»дән кәтирдији бејтләрлә сүбута чалышыр[42].

Совет һакимијјәти илләриндә Низами јарадычылығынын өјрәнилмәсинә хүсуси шәраит јаранды, шаирин

1899, стр. 116—127. Бу мүәллиф һаггында әтрафлы мә'лумат үчүн Бах: А. А. Сеид-заде. Из истории изучения Низами и Азербайджанской литературы, «Низами Кәнчәви» (мәгаләләр мәчмуәси) Бакы, 1947, стр. 191—192.

[40] М. Тебеньков. Деревнейшие сношения Руси с прикаспийскими странами и поэма «Искендер-наме» Низами, как источник для характеристики этих отношений. Тифлис, 1896; «Кавказ», гәзети, № 48, 54, 57, 62, Тифлис, 1896.

[41] А. Крымский. История Персии, ее литературы и дервишской теософии, ч. 2. М., 1912, стр. 168—169, 229—238

[42] С. Нәфиси. Низами Кәнчәвинин гәсидә вә гәзәлләр диваны, сәһ. 165.

әсәрләри совет халгларынын дилләринә тәрчүмә едилмәклә јанашы, чидди тәдгигат ишләри дә апарылмаға башланды.

Низами јарадычылығынын өјрәнилмәсиндә проф. Ј. Е. Бертелсин тәдгигатларынын хүсуси ролу олмушдур. О, ириһәчмли монографијаларындан башга, бир сыра гијмәтли мәгаләләр дә јазмышдыр. Мүәллиф «Бөјүк Азәрбајчан шаири Низами»[43] адлы әсәриндә «Искәндәрнамә»дән бәһс етмишдир[44]. Ј. Бертелс һәмин әсәрдә, гыса да олса, Шәргдә Искәндәр һаггында мүхтәлиф дөврләрдә јаранмыш олан рәвајәтләрин хүсусијјәтләрини көстәрмишдир. Әсәрдә «Искәндәрнамә»дә олан ајры-ајры епизодларын мәзмуну илә бәрабәр, јери кәлдикдә онларын тәһлили дә верилмишдир. Ј. Бертелс «Низами»[45] адлы икинчи монографијасында исә әввәлки тәдгигатыны даһа да дәринләшдирмишдир. Онун «Искәндәр һаггында роман»[46] адлы гијмәтли әсәри дә вардыр. Мүәллиф бурада Низамијә гәдәр Шәргдә јајылмыш искәндәрнамәләри кениш тәдгиг едир. О, «Искәндәрнамә»јә аид бөлмәдә Шәрг мәнбәләри вә ајры-ајры епизодларын тәһлили үзәриндә дајаныр[47].

Ј. Бертелс «Низами вә Фирдовси»[48] адлы ири һәчмли мәгаләсиндә «Искәндәрнамә»дән бәһс ачмагла, гаршысына ашағыдакы үч мәгсәди гојмушдур:

а) Низаминин сәләфи (Фирдовси—*Ә. А.*) һаггында дедикләри; б) һәр ики шаирин тематика чәһәтдән үмуми чәһәтләри вә в) онларын өз материалларына вә онун һәллинә мүнасибәтләри[49].

Мүәллиф, мәгаләдә Ете, Пиззи, Јакоб вә Аврода мүәллифләринин әсәрләриндән мисаллар кәтирир. О, Шибли Не'манинин фикирләринин үзәриндә әтрафлы дајанараг, Низами илә Фирдовсинин сәнәткарлыгда һансынын үстүн олмасы барәдә онун фикринә шәрик олур. Ј. Е. Бертелс һинд алиминин «бу шаирләрдән (Низами вә Фирдовси—*Ә. А.*) һансынын даһа јүксәк олуб-олмамасы мәсәләси әтрафындакы мүһакимәләр мә'насыздыр» мүддәасы илә разылашыр[50].

Ј. Е. Бертелсин Низами һаггында бир сыра мәгаләләри дә вардыр ки, орада «Искәндәрнамә» илә јанашы, шаирин дикәр мәснәвиләриндән дә бәһс едилир.

Совет алимләриндән А. Семјонов да «Бөјүк Азәрбајчан шаири Низами»[51] адлы мәгаләсиндә «Искәндәрнамә»дән гысача данышыр. Мүәллиф көстәрир ки, авропалылар поеманын анчаг «Шәрәфнамә» һиссәсинин бә'зи парчаларыны тәрчүмә вә тәдгиг етмишләр[52]. Рус алимләри вә онларын тәдгигатларына кәлдикдә исә онлар «Шәрәфнамә»нин епизодларындан бири олан «Искәндәрин руслар әлејһинә јүрүшүнү» тамамилә анохроник тәсвир һесаб едирдиләр.

Ј. Дунајевски «Низами»[53] адлы мәгаләсиндә көстәрир ки, классик дөврүн бөјүк шаирләри кими Низами дә һәјатынын икинчи јарысында суфи олмушдур. Мистик суфи елементләр онун поезијасында үмумиләшмиш характердә дејил, даһа чох «Искәндәрнамә»нин икинчи һиссәсиндә өзүнү көстәрир.

С. Мстиславскинин[54] «Искәндәрнамә»дән етдији тәрчүмәјә јаздығы мүгәддимәдә «Игбалнамә» дини-фәлсәфи трактат кими гијмәтләндирилир. Орада гыса да олса Низами поемаларындакы фикирләрә тохунулур. Һәмин мүгәддимәдә Низаминин сөзүн тә'сиринә аид сөјләдији фикирләр барәдә бәһс едиләрәк дејилир ки, инсанлара сөз гылынчдан даһа кәсәрли тә'сир едир вә

[43] Ј. Бертелс. Бөјүк Азәрбајчан шаири Низами Кәнчәви, Бакы, 1940.

[44] Јенә орада, сәһ. 104—125.

[45] Бертельс. Низами. Творческий путь поэта. М., 1956, сәһ. 196—230; «Навои», М.—Л., 1948, сәһ. 211—213; «Искәндәрнамә», Бах: Низами Кәнчәви. Искәндәрнамә (Шәрәфнамә) мүгәддимә, Бакы, 1941, сәһ. 5—16.

[46] Е. Э. Бертельс. Роман об Александре и его главные версии на Востоке. М.—Л., 1948.

[47] Јенә орада, сәһ. 49—77.

[48] Ј. Е. Бертелс. Низами вә Фирдовси, «Низами», II китаб, Бакы, 1940, сәһ. 33—89.

[49] Јенә орада, сәһ. 35.

[50] Ј. Е. Бертелс. Низами вә Фирдовси. «Низами», II китаб сәһ. 35.

[51] А. Семенов. Великий Азербайджанский поэт Низами. «Литература и искусство Узбекистана», кн. 3. Ташкент, 1939.

[52] Јенә орада, сәһ. 106.

[53] Е. Дунаевский. Низами. «Восток», сб. II. М.—Л., 1935, сәһ. 261; Низами Гянджеви. Лейла и Меджнун, М., 1935, сәһ. 14.

[54] Низами. Искендернамэ. Прозаический пересказ поэмы С. Мстиславского. М.—Л., 1942.

онларын дүшүнчә вә һиссијјатларыны дәјишдирир. Мүгәддимәдә «Искәндәрнамә»нин шаирин башга әсәрләринә нисбәтән зәиф олмасы көстәрилмәклә јанашы, поемада «Искәндәрин анасына мәктубу» епизоду кими бир сыра тә'сирли сәтирләрин дә олдуғу гејд едилир[55].

Л. Климович[56] «Искәндәрнамә»дән әтрафлы бәһс етсә дә, онун тәдгигатында низамишүнаслыгда индијәгәдәрки елми нәтичәләр шәрһ едилмир.

Мәшһур јазычы вә тәдгигатчы М. Шакијан «Низами һаггында етүдләр»[57] адлы әсәрдә вә мәгаләләриндә Низамини тәдгиг етмишдир. Мүәллиф ады чәкилән китабында «Искәндәрнамә»дән дә бәһс едир вә «Низаминин утопијасы» башлығы алтында Низамијә гәдәрки утопијанын тарихини мараглы шәкилдә көстәрир. О, шаирин азад чәмијјәт гурулушуна һәср етдији епизодун тәһлилини верир.

Проф. И. С. Бракински «Искәндәрнамә»нин идејасы вә онунла бағлы олан мәсәләләр һаггында гысача да олса данышыр[58].

«Искәндәрнамә» рус дилинә проф. Ј. Е. Бертелс[59] вә проф. Арендс[60] тәрәфиндән сәтри тәрчүмә едилмишдир.

Мәшһур Азәрбајчан тарихчиси, алим вә шаири Аббасгулуаға Бакыханов «Күлүстани-Ирәм»[61] әсәриндә «Искәндәрнамә»дәки Нүшабә дастанынын мәзмунуну нәгл едир. О, Дәрбәнд галасынын алынмасы, Искәндәрин сәдд чәкмәси, Сәрир галасы һадисәси, Нүшабәнин руслара әсир дүшмәси, Искәндәрин русларла мүһарибәси епизодларыны гысача хатырладыр[62]. А. Бакыханов

[55] С. Мстиславски. Көстәрилән әсәри, мүгәддимә.

[56] Л. Климович. Из истории литератур Советского Востока. М., 1959.

[57] М. Шагинян. Этюды о Низами. Ереван, 1955, сәһ. 161—189.

[58] И. С. Брагинский. Из истории Таджикской народной поэзии. М., 1956, сәһ. 335—338, 371, 373.

[59] Низами Гянджеви. Искендернамэ ч. I, «Шарафнамэ», перевод и редакция члена-корр. Академии наук ССС, проф. Е. Бертельс. 1940.

[60] Низами Гянджеви. Икбал-намэ, подстрочного перевода проф. Арендсом, под редакцией проф. Е. Э. Бертельса и хранится в рукописном виде в библиотеки музея им. Низами, инв. № 87.

[61] А. Бакыханов. «Күлүстани-Ирәм», Бакы, 1951.

[62] Јенә орада, сәһ. 39—41.

бә'зи тарихи фактлара өз мүнасибәтини билдирәркән бир мәнбә кими Низами әсәрләринә дә әсасланмышдыр[63].

М. М. Ахундов «Шеjх Низами»[64] адлы китабчасында Низаминин шаһлара мүнасибәти, «Искәндәрнамә»нин јазылма тарихи вә орадакы бејтләрин сајыны көстәрир.

Мәшһур Азәрбајчан алими Мәһәммәдәли Тәрбијәт «Данешмәндани Азәрбајчан»[65] адлы әсәриндә «Искәндәрнамә»дән дә бәһс етмишдир. Мүәллиф әсәрин һичри 592-чи илдә Нүсрәтәддин Әбубәкр Ибн-Чаһан Пәһливанын адына јазылдығыны, «Искәндәрнамә»нин јунан дастаны «Сахта-Каллисфен» илә әлагәсини, поеманын тә'сири алтында фарсча Әмир Хосров, Чами, Һүсејн, Сәнаи, түркчә Әһмәди, Нәваи, Фәганинин әсәр јаздығыны көстәрмишдир.

Азәрбајчан совет алимләринин Низами јарадычылығынын бир сыра проблемләри үзрә апардыглары тәдгигат ишләринин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бу саһәдә проф. Һ. Араслынын хидмәтләрини хүсуси гејд етмәк лазымдыр[66]. Һ. Араслы бир сыра әсәрләриндә Низами јарадычылығына аид гијмәтли фикирләр сөјләмишдир. О, хүсусилә Низаминин јарадычылығынын шифаһи халг әдәбијјаты илә әлагәсиндән кениш шәкилдә бәһс ачмышдыр.

[63] А. Бакыханов. «Күлүстани-Ирәм», Бакы, 1951, сәһ. 207

[64] میرزا محمد آخوندوف، شیخ نظامی، گنجه، ۱۹۰۹.

[65] محمد علی تربیت، دانشمندان آذربایجان، طهران، ۱۳۱٤.

[66] Һ. Араслы. Низамидә халг сөзләри, халг ифадә вә зәрбимәсәлләри, ССРИ ЕА Азәрбајчан филиалынын «Хәбәрләри», №—8, Бакы, 1942; Јенә онун. Бөјүк Азәрбајчан шаири Низами, «Азәрбајчан мәктәби» журналы, №—12, Бакы, 1953; Јенә онун. Низами вә Руставели јарадычылығында достлуг вә гәһрәманлыг, ССРИ ЕА Азәрбајчан филиалынын «Хәбәрләри», № 10, Бакы, 1942; Јенә онун. Низаминин һәјат вә јарадычылығындан, «Азәрбајчан» журналы, №—10, Бакы, 1946; Јенә онун. Низаминин јарадычылығында халглар достлуғу, «Азәрбајчан» журналы, № 12, 1953; Јенә онун. Низами вә Азәрбајчан халг әдәбијјаты, «Низами Кәнчәви» мәчмуәси, Бакы, 1947. Јенә онун, Низами Кәнчәви, Бакы, 1947.

Проф. М. Рәфили[67] өзүнүн «Низами» адлы китабы вә башга бир сыра мәгаләләриндә шаирин һәјат вә јарадычылығынын мүхтәлиф саһәләринә аид фикирләр сөјләмишдир. О, «Низами» әсәриндә «Искәндәрнамә»нин «Једди көзәл»дән әввәл јазылмаға башланыб 1197-чи илдән сонра гуртармасыны сөјләјир. Мүәллиф бурада шаирин вәтәнпәрвәрлији вә онун Азәрбајчан халг рәвајәтләриндән истифадә етмәси мәсәләси үзәриндә даһа чох дајаныр.

Проф. Ә. Султанлы[68] «Искәндәрнамә» вә Гәрби Авропа әдәбијјаты» адлы мәгаләсиндә «Искәндәрнамә»нин Гәрби Авропа искәндәрнамәләри илә мүгајисә едир. Гәрби Авропа искәндәрнамәләриндә јәһуди мәнбәләринин мүһүм јер тутдуғуну сөјләјир. О, Низами әсәриндә јунан мәнбәләриндән башга, Иран, Бизанс вә халг әфсанәләриндән кениш истифадә едилдијини гејд едир.

Проф. А. Маковелски[69] вә проф. Һ. Һүсејновун[70] мәгаләләриндә Низаминин ичтимаи фәлсәфи фикирләри

[67] М. Рәфили. Низами Кәнчәви, «Революсија вә култура» журналы, № 2, Бакы, 1937; Јенә онун. Низамијә гәдәр Азәрбајчан културасы, «Низами», I китаб, Бакы, 1940; Низами, Жизнь и творчество, Баку, 1939; «Древняя Азербайджанская литература (кр. очерк), Баку, 1941; Низами и азербайджанская культура XII века, сб. «Низами Гянджеви», Баку, 1947.

[68] А. Султанлы. Искендернаме и западно-европейская литература. Сб. «Низами Гянджеви». Баку, 1947, сәһ. 65—74.

[69] А. Маковелски. Низаминин дүнјакөрүшүндәки диалектика үнсүрләри, «Фәлсәфә институтунун әсәрләри, I чилд, Бакы, 1945; Азербайджанское общество XII века по произведениям Низами. Сб. «Низами Гянджеви», Баку, 1947, Низами; Низами о воине «Изв. Аз.ФАН СССР», № 6, Баку, 1944; Мысли Низами о силе слова и о художественном творчестве Сб., «Низами Гянджеви», Баку, 1947; Nizamiana, Труды Института философии АН Азерб. ССР. I, Баку, 1945; јенә онун. Низами бир философ кими, «Фәлсәфә институтунун әсәрләри», Бакы, 1946, Јенә онун. Низаминин Искәндәрнамә поемасы һаггында. «Низами», IV китаб, Бакы, 1947.

[70] Һ. Һүсејнов. Игбалнамә. ССРИ ЕА Азәрбајчан филиалынын «Хәбәрләри», № 4, Бакы, 1941; Јенә онун. XII әсрдә Азәрбајчанда ичтимаи-сијаси вәзијјәтә даир, «Низами», Бакы, 1947; Јенә онун. Игбалнамә, «Әдәби гејдләр» китабы, Бакы, 1945; О социальных воззрениях Низами. «Статьи по истории развития философской и общественной мысли в Азербайджане». Баку, 1948; К вопросу о социальных воззрениях Низами, «Изв. АзФАН СССР», № 4. Баку, 1943.

105606

тәһлил едилир. Г. Әлијевин[71] «Хосров вә Ширин» һаггында јаздығы тәдгигат иши Низами јарадычылығынын өјрәнилмәсиндә хүсуси әһәмијјәтә маликдир.

Ч. Мустафајев[72] бөјүк мүтәфәккирин «Искәндәрнамә» поемасында антик дөврүн һинд вә јунан фәлсәфәси һаггында вердији мә'луматлары тарихи фактларла мүгајисәли шәкилдә тәһлил едир. Һәмчинин о, «Искәндәрнамә»дә өз әксини тапмыш мәшһур ичтимаи утопија илә Томас Морун утопијасы арасында аналокија ахтарыр.

Бир сыра алимләр дә намизәдлик диссертасијаларында јери кәлдикчә «Искәндәрнамә»дән бәһс етмишләр. Онлардан М. Мурадханов, Р. Гајыбова[73] вә башгаларынын әсәрләрини көстәрмәк олар. Низаминин 800 иллик јубилеји мүнасибәтилә нәшр едилмиш «Низами» адлы дөрд чилдлик алманах вә «Низами Кәнчәви» мәчмуәсиндә дәрч едилмиш мәгаләләрдә «Искәндәрнамә»јә дә тохунулур. Дөври мәтбуатда шаирин јубилеји мүнасибәтилә бир сыра мәгаләләр дә чап олунмушдур.

М. Гулузадә[74], Ә. Фәрәчов[75] вә Ш. Ф. Мәммәдовун[76] әсәрләриндә дә «Искәндәрнамә»јә аид мүәјјән мә'лумат верилир. М. Рзагулузадәнин[77] «Игбалнамә»нин әсас мотивләри» адлы мәгаләси билаваситә поеманын тәһлилинә аиддир.

«Искәндәрнамә» Низами поемалары ичәрисиндә елми-тәнгиди мәтни олан илк әсәрдир. Акад. Ә. Әлизадә вә Ф. Бабајев тәрәфиндән һазырланмыш бу гијмәтли

[71] Г. Ю. Алиев. Легенда о Хосрове и Ширин в литературах народов Востока. ИВЛ, М., 1960.

[72] Джамал Мустафаев. Философские и этицеские воззрения Низами. Баку, 1962.

[73] Р. Ганбова. Азербайджанская литература в трудах английских ученых. Критика взглядов английских востоковедов на азербайджанских поэтов XI—XVI вв. Баку, 1947 (филоложи елм. намиз. алимлик дәрәчәси алмаг үчүн диссертасија).

[74] М. Гулузадә. Низами Кәнчәви (һәјат вә јарадычылығы), Бакы, 1953, сәһ. 81—103; Н. Кәнчәви. «Искәндәрнамә», I, II (тәрчүмәси К. Липскеровундур) әсәринә јаздығы мүгәддәмә, сәһ. 14—22.

[75] Ә. Фәрәчов. Низами Кәнчәвинин игтисади көрүшләри һаггында, Бакы, 1956, сәһ. 34—51.

[76] Ш. Ф. Мамедов. Философские и общественно-политические взгляды, Низами, М., 1959;

[77] М. Рзагулузадә. Игбалнамәнин әсас мотивләри, «Низами», III китаб, Бакы, 1941, сәһ. 47—69.

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајчан Республика
КИТАБХАНАСЫ

әсәр дүнјанын мүхтәлиф китабханаларында сахланылан ән гәдим он әлјазмасы әсасында тәртиб едилмишдир.

Совет алими М. Әлизадәнин[78] Низами јарадычылығынын өјрәнилмәсиндәки елми фәалијјәтини хүсуси гејд етмәк лазымдыр. О, Низами јарадычылығынын мүхтәлиф саһәләри, хүсусилә шаирин һуманизмини кениш тәһлил етмиш, «Искәндәрнамә»дән әтрафлы бәһс ачмышдыр.

[78] М. Әлизадә. Бөјүк һуманист, «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналы, № 9, Бакы, 1947; Јенә онун. Бөјүк демократ, «Низами», III китаб, Бакы, 1941; Јенә онун. Низами вә дөврүмүз, Бакы, 1947; Јенә онун. Низами јарадычылығында гәһрәманлыг мотивләри, Азәрбајҹан әдәбијјатында халг гәһрәманлары китабы, Бакы, 1941.

I ФӘСИЛ

ИСКӘНДӘРЛӘ ӘЛАГӘДАР ОЛАН ӘФСАНӘНИН ТАРИХИНӘ ДАИР

Низами Кәнчәви Шәргдә илк дәфә олараг Искәндәр һаггында олан әфсанәни кениш сурәтдә ишләмишдир. Искәндәр һаггында материаллар һәм шифаһи, һәм дә јазылы мәнбәләри әһатә едир. Гәһрәманын галибијјәтлә долу һәјаты тарихчиләри өзүнә мәфтун етдијиндән гәдим Шәрг тарихиндән бәһс едән елә бир әсәр тапмаг олмаз ки, орада Искәндәр вә онун империјасы һаггында мүәјјән мә'лумат верилмәсин.

Шәрг халгларынын фолклорунда Искәндәрә јени хасијјәтләр верилмиш, тарихи Искәндәрин әксинә олараг, әдаләтли бир инсан кими гијмәтләндириләрәк пејғәмбәр дәрәчәсинә белә јүксәлдилмишдир.

Низами Кәнчәвинин «Искәндәрнамә» поемасы да өз нөвбәсиндә Искәндәр рәвајәтинин Шәргдә кениш јајылмасына көмәк етмишдир. Низамијә гәдәр (Фирдовси мүстәсна олмагла) Шәрг бәдии әдәбијјатында Искәндәр образынын кениш тәсвирини верән олмамышдыр.

Искәндәр Шәргдә Бөјүк Искәндәр (Искәндәри-Кәбир), Искәндәри-Руми, Искәндәри-Зүлгәрнејн, македонијалы Искәндәр вә Фејләгус (Филипп) оғлу Искәндәр кими адларла мәшһурдур. Искәндәрин һәјаты Орта әср Шәрг әдәбијјатынын ән мараглы вә кениш јајылмыш мөвзуларындан бири олмушдур. Әслиндә аз өмүр сүрән (ерамыздан әввәл 356—323), лакин Шәргин чох бөјүк әразисини тутмуш бу сәркәрдәнин һәјатына аид чохлу тарих вә фолклор материаллары вардыр.

Гәдим јунан вә Рум тарихчиләриндән Арриан, Плутарх, Куртси, Квинт Руф вә башгаларынын әсәрләриндә Искәндәрин һәјаты вә гәһрәманлыглары кениш тәсвир едиләрәк, онун Шәрг өлкәләринә етдији һүчумларын әсас хәтләри гејд едилмишдир. Бу тарихчиләрин әсәрләриндә дә јунан фолклорунун күчлү тә'сири вардыр. Бурада Искәндәрә илаһи хасијјәтләр верилмәклә бөјүдүлмүшдүр. Мәсәлән, јунан тарихчиси Филави Арриан јазырды ки, о вахтлар еләбир халг, елә бир инсан тапмаг олмазды ки, Искәндәри танымамыш олсун. Искәндәр инсанлар арасына аллаһын ирадәси илә кәлмиш вә инсанлар арасында она бәрабәр бир адам олмамышдыр[79].

Искәндәрин шәхсијјәтинин илаһиләшдирилмәси Шәрг мүәллифләри тәрәфиндән дә давам етдирилмишдир. Шәргдә Искәндәр мүсәлманлашдырылараг, аллаһын јердәки елчиси һесаб едилмишдир. Исламијјәтин мүгәддәс китабы һесаб едилән Гур'анда да о, пејғәмбәр сәвијјәсинә јүксәлдилмишдир[80]. Искәндәр мүсәлман Шәргиндә «Аләмин шамы», «Һәзрәт Искәндәр», «Искәндәри-әлејһүссәлам», «Искәндәри-Саһибгран» вә с. кими бир сыра ләгәбләрлә јад едилир. О, тајы-бәрабәри олмајан јенилмәз бир сәркәрдә кими тәсвир олунур. Дикәр тәрәфдән бир сыра халгларын фолклорунда о, зүлмкар һесаб едилир. Искәндәрин сәркәрдәлији тарихән бөјүк дөјүшләр апармасы илә бағлы олса да, бә'зән онун фәалијјәти инсан бачарығындан јүксәјә галдырылараг гејри-ади гүввәләрлә әлагәләндирилир, она бир сыра әхлаги сифәтләр вә әдаләтлә бағлы мүсбәт хүсусијјәтләр верилир. Бә'зән дә о, шәһәрләр гуручусу адландырылыр.

Гәдим јунан мәдәнијјәтинин әлдә етдији бир сыра көркәмли наилијјәтләр дә онун ады илә бағланыр. Тарихән алимләрин көмәјинә мүрачиәт едән Искәндәр, сонралар бир алим кими дә мәшһурлашыр. Тәдгигатчыларын көстәрдикләри кими, мәшһур јунан философу Әрәстунла Искәндәр арасындакы әлагә Искәндәрин елм саһәсиндәки шөһрәтини даһа да артырмышдыр.

---

[79] Арриан. «Походы Александра» (Военная б-ка), СПб, 1837, стр. 504.

[80] Гур'ан, XVIII сурә, 82-чи ајә. Гур'анда Искәндәр Зүлгәрнејн һаггында олан мә'луматла таныш олмаг үчүн бах: А. Бакыханов. Күлүстани-Ирәм, Бакы, 1951, сәһ. 41.

Искәндәрлә әлагәдар олан һадисәләр чох гәдим вахтларда баш вердији вә гәһрәман бөјүк гәләбәләр әлдә етдији үчүн ајры-ајры дөврләрдә јашамыш инсанлар бу гәләбәнин сәбәбләрини билмәдикләринә көрә Искәндәрин фәалијјәтини аллаһын ирадәси илә әлагәләндирмиш, она мүсбәт сифәтләр вермишләр.

Ашағыдакы ситат Искәндәрә верилмиш бу гијмәтин фолклорун тә'сири илә јарандығыны ајдынлашдырыр: О, (Искәндәр — *Ә. А.*) фүтуһат еһтирасы дејил, әксинә, өјрәнмәк марағы онун һәрәкәт вә фәалијјәтинин шаиги (күчлү һәвәскары — *Ә. А.*) олмушдур. Бунун үчүн ону һәр јердә философлар мүшајиәт едәр вә тәбиәтин харигәләри тилсимләрлә әлагәләндириләрди[81].

Истәр Низами, истәрсә дә она гәдәрки мәнбәләрдә Искәндәрин фәалијјәти гүдрәтли сәркәрдә, алим вә пејғәмбәрликдән ибарәт үч хәтт үзрә инкишаф етдирилмишдир. Бунлардан сәркәрдәлик тарихи материаллар, алимлик вә пејғәмбәрлик исә фолклорла бағлыдыр.

Бу мәгсәдлә мәнбәләри нәзәрдән кечирәк. Искәндәрин һәјат вә фәалијјәтинә аид јазылмыш илк көркәмли роман «Псевдо-Каллисфен»[82] әсәридир ки, онун әсасән ерамызын биринчи әсриндә јазылдығы көстәрилир[83]. Китабын мүәллифи әввәлләр Македонија һөкмдарынын һәкими Каллисфен[84] һесаб едилмишдир. Сонралар бунун сәһв олдуғу мүәјјәнләшдирилдијинә көрә әсәр «Сахта-Каллисфен» адландырылмышдыр.

Әсли јунанча јазылмыш бу роман пәһләви, әрәб, түрк, һәбәш, сәрјаны вә гәдим ермәни дилләринә тәрчүмә едилмишдир. Беләликлә дә, Шәргдә Искәндәр әһва-

---

[81] „Islam Anslklodedisi,". Istamqul, 1945, p. 1088.

[82] „Padmuthum Aghaksandri Makedonazwi", 1 Venedig i drazarn s. Ghazaru, 1842.
(Әсәрин гәдим ермәни дилиндә олан тәрчүмәсиндән истифадә едилир).

[83] Мәнбәләрдә китабын јазылма тарихи мүхтәлиф формада көстәрилир.

[84] Каллисфен Әрәстунун гоһуму һесаб едилир.

латы кениш јајылмышдыр. Бу әсәрин Шәрг әдәбијјатына етдији тә'сир һаггында «Әдәбијјат енсиклопедијасы»нда белә дејилир: «Там мө'чүзәләрлә долу «Сахта-Каллисфен» әсәри Шәргдә Искәндәр әфсанәсинин јајылмасы үчүн әсас мәнбә олмушдур»[85].

«Сахта-Каллисфен» әсәринин гәдим ермәни дилинә едилмиш тәрҹүмәсинин гыса мәзмуну илә таныш олаг. Бу тәрҹүмә V—VI әсрләрә аид едилир, лакин онун тәрҹүмәчиси[86] мә'лум дејилдир.

Китабын ермәничә нәшринә јазылмыш мүгәддәмәдәки мә'лумата көрә әсәр Јевсреј, Каллисфен, Әрәстун вә башгаларынын адларына чыхылмышдыр. Әсәрин кејфијјәти һаггында јенә орада јазылыр ки, онлар (әсәрин мүәллифләри — *Ә. А.*) китабы рәвајәт вә нағылларла долдурараг әсәрин гәһрәманы олан Искәндәрә илаһи бир хасијјәт вермишләр ки, бу китаб фарс, әрәб вә башга вәһши халглар[87] үчүн дә мараглы олсун...[88]

Једди фәсилдән ибарәт олан бу әсәрин ајры-ајры фәсилләри белә адланыр: 1. Искәндәрин һәјаты вә гәһрәманлыглары. 2. Мотовне вә башга шәһәрләрин тутулмасы вә табе едилмәси. 3. Исменјанын дүнја ағасы гаршысында нәғмәси. 4. Искәндәр елчи сифәтилә Даранын јанында. 5. Кениш вә јајылмыш Станка чајы һаггында. 6. Искәндәр Дараны һарада басдырды. 7. Бесос вә Аривардынын өлдүрүлмәси.

Мә'лум олдуғуна көрә, бу әсәрдәки һадисәләр өз мәнбәјини Мисир рәвајәтиндән алмышдыр. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, акад. В. Струве Искәндәри мисирли һесаб едән рәвајәтин јаранма тарихинин чох гәдим олдуғуну көстәрир. О, гејд едир ки, һәлә ерамызын III әсриндә папирус үзәриндә јазылмыш демотик мәтнләрин бириндә Искәндәрин мәншәјинин чар Негтанебла әлагәдар олмасы әфсанәсинин көкләринә раст кәлирик. Һәмин хроникада Искәндәрин атасынын ады Негтанеб олмасы мисирлиләрин үрәјиндән иди. Искәндәрин атасынын мисирли олдуғуну сөјләмәклә мисирлиләр белә бир шөһрәтпәрәст фикирлә өзләринә тәскинлик верә биләрдиләр ки, дүнјанын һакими мисирли олмушдур. Бу ҹүр әфсанә јалныз Мисир халгы арасында јарана биләрди вә о, ерамыздан әввәл II әсрдә Искәндәр һаггында јазылмыш романа дахил ола биләрди[89].

Алимләр әрәб әдәбијјатында Мисир рәвајәтинин кениш јер тутдуғуну көстәрирләр. Бу руһда јазылмыш әсәрләрдән бири Ибн-Битригин[90] әсәридир ки, орада Артаксерксдән говулмуш Негтанебин астролог палтарында Филиппин арвадына јахынлашдығы гејд едилир[91].

«Сахта-Каллисфен»ин ермәничә тәрҹүмәсиндә Искәндәрин доғулмасы һаггында Мисир рәвајәтинин мәзмуну беләдир: Македонија чары Филипп евдә олмајан заман гадыны Олимпија[92] Мисирдән гачмыш ҹадукәр падшаһ Негтанеби өз јанына гәбул едир. Негтанеб ҹаду илә Амон[93] аллаһынын сифәтиндә Олимпијаја јахынлашыр вә мәләкә ондан һамилә олур... Ушаг доғуларкән Филипп она пис мүнасибәт бәсләјирсә дә, лакин о, аллаһлар тәрәфиндән севилдијиндән ону өз оғлу һесаб едәрәк адыны јунан дилиндә «инсан мүдафиәчиси» мә'насыны верән Александр гојур. Ушаг нә Олимпијаја, нә дә атасына охшајыр... Филипп онун тәрбијәсини Әрәстуна тапшырыр... Ахырда Искәндәр Негтанеби дүшмән һесаб едәрәк өлдүрүрсә дә, лакин анасындан — о сәнин атандыр! — сөзүнү ешитдикдә пешиманчылыг чәкир.

Мә'лум олдуғу кими, вахтилә мисирлиләр јунанлар гаршысында мәғлуб оларкән кәдәрләнмәк әвәзинә Ис-

---

[85] Cassell's Encyclopaedia of Literature. London. 1953 г. 8.

[86] Әсәри V әсрин ермәни тарихчиси Мојсеј Хоренски тәрҹүмә етдији еһтимал едилир. XIII әсрдә јашамыш ермәни јазычыларындан Хачатур Кечаретси дә Искәндәр һаггында әсәр јазмышдыр.

[87] Вахтилә јунанлар Шәрг халгларыны бу адла чағырмышлар.

[88] «Македонијалы Искәндәрин тарихи», сәһ. 2—3.

[89] В. В. Струве. У истоков романа об Александре. «Восточные записки», т. I. Л., 1927, сәһ. 146. Акад. Струве көстәрир ки, «Демотик хроника» адланан 215 №-ли мәтн папирус үзәриндә бизә чатмышдыр. В. Струве роман дедикдә «Сахта-Каллисфен»и нәзәрдә тутур.

[90] Ибн-Битриг әрәб тарихчиси вә алими олуб 263-чү илдә доғулмуш, 328-чи илдә исә өлмүшдүр.

[91] Бах: M. A. Barthelemy. Arta—Viraf—Namak ou Livre d'Arda Viraf. Paris, 1887, p. 137.

[92] Јунан вә рум тарихчиләри Искәндәрин анасынын адыны Олимпиада јазырлар.

[93] Амон — гәдим Мисир дининдә күнәш аллаһына дејилир.

кәндәри гоһум һесаб едәрәк өзләринә тәскинлик вермишләр.

Шәрг мүәллифләри адыны чәкдијимиз јунан романында тәсвир едилән бир чох һадисәләрин сүжетиндән кениш сурәтдә истифадә етмишләр. Даһа доғрусу, биз бу романда бир сыра һадисәләр тарихи вә бәдии әсәрләрдә дә раст кәлирик. Онлардан Искәндәрин Мисрә кәләркән гурбанларла гаршыланмасы, хәрач мәсәләсинин Дара илә Искәндәр арасында баш верән мүһарибәнин әсил сәбәби кими көстәрилмәси, Даранын Искәндәри ушаг һесаб едәрәк, она топ, човган вә күнчүддән ибарәт һәдијјә көндәрмәси һадисәләри бу әсәрдә дә вардыр. Лакин бунларла бәрабәр бә'зи фәргләр дә өзүнү көстәрир. Мәсәлән, романда Даранын Искәндәрә ип (гамчы), топ вә гызылдан ибарәт һәдијјә көндәрмәси епизоду вардыр. Искәндәр бу һәдијјәнин мә'насыны белә мүәјјәнләшдирир вә Дараја билдирир ки, сән мәни сајмајараг бу һәдијјәни көндәрмәклә мәнә фајда вермисән. Ипи сәни вә адамларыны дөјүб өзүмә табе етмәк үчүн көтүрүрәм. Топ топ кими јуварлаг шәкилдә олан дүнјаја саһиб олмағыма ишарәдир. Нәһајәт, гызылла да, мәнә табе олуб хәрач көндәрәчәјини билдирмисән.

Романда Даранын аиләсинин әсир дүшмәси, Искәндәрин елчи сифәтилә Даранын јанына кетмәси, Даранын өз сәркәрдәләри тәрәфиндән өлдүрүлмәси, гызы Рөвшәнәји (романда Роксианадыр) Искәндәрин алмасы, Даранын Искәндәрә васијјәт етмәси, јаралы һалда торпаға дүшмүш Дара үчүн Искәндәрин көз јашлары ахытмасы вә онун дүшмәнләриндән интигам алачағына сөз вермәси вә с. кими епизодлар Фирдовсидә олдуғу кими (Низамидә дә вардыр), бир сыра башга мүәллифләр тәрәфиндән дә нәгл едилмишдир. Һәтта Низаминин тәсвирләри илә бу әсәр арасында ујғун кәлән үмуми чәһәтләр дә вардыр.

Романда Искәндәрин фарсларын дини вә бајрам мәрасимләри вә башга ән'әнәләринә һөрмәтлә јанашмасы көстәрилир. Искәндәрин Роксианаја мәктубунда Даранын өлүмү үчүн күнаһкар олмадығыны билдирмәси. һинд һөкмдары Паврос (Фур) үзәринә һүчуму (мис арабаларла) вә с. бу кими һадисәләр Фирдовси тәсвири илә ујғун кәлир.

Искәндәрин Әрәстуна мәктубунда мидијалылары, ермәни, күрчү вә башга халглары өзүнә табе етмәси дә романда гејд едилир[94].

Әсәрдә Искәндәрин һүчуму әлејһинә е'тиразла долу олан сатирадан да истифадә едилмишдир. Һиндистанда Оксидаркс адланан јерин ағыллы философлары илә Искәндәрин суал-чаваблары мараглы бир сурәтдә тәсвир едилир. «Сахта-Каллисфен»дә көстәрилир ки, о јерин әһалиси тамамилә башга бир һәјат тәрзи кечирир. Онлар касыб, лакин ағыллы вә мүдрик адамлардыр. Искәндәрлә һәмин јерин философлары арасындакы ашағыдакы мәзмунда сөһбәт кедир:

Искәндәр — Нијә сизин гәбриниз јохдур?

Философ — Олдуғумуз јер һамымыз үчүн гәбирдир.

Суал — Һәјат, јохса өлүм, һансы күчлүдүр?

Чаваб — Һәјат күчлүдүр, чүнки күнәш доғаркән өз шүалары илә һәјата күч верир. Лакин батаркән онун шүалары зәифләјир.

Суал — Вәһши һејванларын һансы һијләкәрдир вә нијә?

Чаваб — Өзүндән соруш, ән һијләкәр инсан сән өзүнсән, чүнки сән башгаларыны тутуб апармаг истәјирсән.

Суал — Падшаһ нә үчүндүр?

Чаваб — Артыг ачкөзлүк, лазым олмајан күчсүзлүк, өзүндән бөјүк иш тутмаг үчүндүр.

Суал — Шејләр ичәрисиндә ширинлик вә ачылыг нәдир?

Чаваб — Үрәкдән кәлән севки һәр шејдән шириндир, пахыллыг вә нифрәт исә ачыдыр...

Суал-чаваб сәһнәсинин сонунда көстәрилир ки, Искәндәр бу ағыллы философлардан нә истәдикләрини сорушдугда онлар — әбәди јашамаг—дејә чаваб верирләр. Искәндәр исә тәләбин гаршысында ачизлијини билдирәркән, онлар әбәди олмајан шејләр уғрунда мүһарибә апармағын лүзумсуз олдуғуну гәһрәмана баша салырлар. Искәндәр исә бу ишдә күнаһы олмадығыны иддиа едир, буну јухарыдан (аллаһ тәрәфиндән) олан көс-

[94] Бах: Ј. Бертелс, Бөјүк Азәрбајчан шаири Низами Кәнчәви, сәһ. 107—108.

тәриш кими гијмәтләндирәрәк өзүнә һагг газандырмаға чалышыр. Нәтичәдә ағыллы философларын нәсиһәтләри сајәсиндә онларын өлкәси Искәндәрин һүчумларындан хилас олур.

Романда Искәндәрин гадын һөкмдары Шамирам Кандакенин өлкәсинә кетмәси, Кандакенин ону шәкил васитәсилә танымасы вә амазонлар өлкәсинин тәсвири верилмәклә бәрабәр фарс вә јунанларын Искәндәри өз өлкәләриндә басдырмаг истәмәләри дә көстәрилир. Әсәрин сонунда Искәндәрин 12 шәһәр тикдирдији гејд едилир (әсәрдә онлардан 11-нин ады вардыр).

«Сахта-Қаллисфен» әсәри һаггында илк дәфә Ј. Е. Бертелс өзүнүн бир сыра әсәрләриндә бәһс етмиш вә онун мәзмуну һаггында мүәјјән мә'лумат вермишдир[95]. Биз Низаминин «Сахта-Қаллисфен» әсәри илә таныш олдуғуну билмирик, буна шаирин өзү дә ишарә етмәмишдир. Лакин мә'лумдур ки, Низами әсәрин өзү илә таныш олмаса да, һәр һалда һәмин китабын мүхтәлиф дилләрә тәрчүмә едилмәси нәтичәсиндә онун тә'сири илә јаранмыш рәвајәтләрдән хәбәри олмушдур. Һәтта алимләр белә бир фикирдәдирләр ки, һәмин әсәр Шәргдә Искәндәрнамәләрин јаранмасына сәбәб олмушдур.

Азәрбајчан алими М. Ә. Тәрбијәтә көрә, Искәндәрнамәләр, әсли јунанча олуб итмиш, лакин бир сыра дилләрдә тәрчүмәси олан «Сахта-Қаллисфен»ин ујдурма китабындан алынмышдыр[96]. Һәмин романын Низами јарадычылығына тә'сир етмәсини дә бир сыра алимләр тәсдиг едир. С. Нәфиси јазыр ки, Низаминин «Искәндәрнамә» дастаны Искәндәрин катибләриндән бири олан вә јунанлы Каллистинесә (Каллисфен нәзәрдә тутулур — *Ә. А.*) истинад едилән намә'лум бир јунан дастанындан әхз вә игтибас едилмишдир[97].

---

[95] Бах: Ј. Е. Бертелс. Бөјүк Азәрбајчан шаири Низами Кәнчәви, сәһ. 106—107, 108.

[96] محمد علی تربیت، دانشمندان آذربایجان، تهران، ۱۳۱٤ ص ۳۸٤.
سعید نفیسی، دیوان قصاید و غزلیات نظامی گنجوی، تهران، ۱۳۳۸ ص ۲۰۰.

[97] С. Нәфиси бу факты башгаларындан кәтирир.

Ә. Деһходаја көрә «Сахта-Каллисфен» әсәри Фирдовсинин «Шаһнамә» вә Низаминин «Хәмсә»синә («Искәндәрнамә» нәзәрдә тутулур — *Ә. А.*) јол тапмышдыр[98].

Бу фикир Совет әдәбијјатшүнас вә тарихчиләри тәрәфиндән дә ирәли сүрүлүр. Проф. А. Н. Болдырјевә көрә Низаминин «Искәндәрнамә»синдә олан Искәндәрин һәјатынын фантастик тәсвиринә «Сахта-Қаллисфен» әсәринин бөјүк тә'сири олмушдур[99]. Тарихчи И. Дјаконов орта әсрләрдә бу әсәрин бир чох јазычы вә шаирләри, о чүмләдән долајы јолла Низамини дә илһамландырмасыны сөјләјир[100].

Иран әдәбијјатында да Искәндәр һадисәләри зәнкин вә мүхтәлиф вариантлыдыр. Әлбәттә, бу да тәсадүфи олмајыб, гәдим, гүдрәтли Иран империјасынын јунанлар тәрәфиндән мәғлуб едилмәси кими ичтимаи-сијаси һадисәләрлә бағлыдыр. Үмумијјәтлә, Искәндәр рәвајәти башга өлкәләрә нисбәтән Иранда даһа кениш јајылмышдыр. «Шаһлар шаһы»нын пајтахты олан Истәхрин јандырылмасы (бу факт Иран әдәбијјатында чох тез-тез хатырланыр вә халгын дүшмәнә гаршы гәзәбини артырмаг мәгсәди күдүр) вә хүсусилә зәрдүштиләрин мүгәддәс китабы «Авеста»нын мәһв едилмәси руһаниләрдә Искәндәрә гаршы кәскин нифрәт ојатмышдыр. Одур ки, пәһләви мәнбәләриндә Искәндәр һәтта бәшәријјәтин дүшмәни һесаб едилмишдир. Румлу Искәндәр туранлы Әфрасијабла бирликдә ән гүввәтли әждәһа адландырылараг, аллаһын онлардан разы галмадығы билдирилир. Мәсәлән, «Қарнамеји Әрдәшири Папәкан»[101] адлы әсәрдә Искәндәр бир истилачы һесаб еди-

---

[98] علی اکبر دهخدا، لغت نامه، تهران، ۱۳۳۱،ص ۲٤٦۷.

[99] А. Н. Болдырев. Два Ширванских поэта — Низами и Хакани. Памятники эпохи Руставели. Изд. АН СССР, Л., 1938, сәһ. 118—119.

[100] И. М. Дьяконов. История Мидии. Изд. АН СССР, М.—Л., 1956, сәһ. 35.

[101] «کار نامه‌ای ار تخشیری پاپکان» (һәмин әсәрин мүгәддәмәсини Вәһид Дәсткәрди јазмышдыр. чап олундуғу јер вә ил көстәрилмәмишдир, сәһ. 3—4); مجلهٔ ارمغان، سال هشتم، ۱۳۰٦، شماره ۹-۱۰ ص، ۵۱۳.

лир. Онун «Александри Урмик» (румлу Александр) чағырылмасы да јадлығына ишарәдир.

Пәһләви мәтнләриндән «Намеји Тәнсәр»[102] әсәриндә дә Искәндәр һаггында мә'лумат верилмишдир. Мәшһур әрәб тарихчиси Ибн-әл-Мүгәффә (тәхминән 757-чи илдә өлмүшдүр) һәмин әсәри пәһләви дилиндән әрәбчәјә тәрчүмә етмишдир. Ибн-Исфәндијар адлы Иран мүәллифи исә һәмин тәрчүмә әсасында ону јени фарс дилинә чевирмишдир. Мүасир Иран алими Мүчтәба Минови XII әсрин 20-чи илләриндә јашамыш «Фарснамә» әсәринин мүәллифи Ибн-Бәлхинин һәмин тәрчүмә илә таныш олдуғу еһтималыны ирәли сүрүр. Ибн-Мүгәффәнин әсәриндә Искәндәрлә әлагәдар олан һадисәнин мәзмуну белә нәгл едилир: Ибранилер Искәндәрин һүчумуна мә'руз галдыгдан сонра о, Ирана кәлир. Ираны алдыгдан сонра өз вәзири вә мүәллими Әрәстуна мәктуб јазыр. О, мәктубунда билдирир ки, фарсын бөјүкләрини дири гојсам мәндән сонра онлар бирләшәр, дүшмәнчиликлә Рума һүчум чәкәрләр. Она көрә дә онлары мәһв етмәк истәјирәм. Әрәстун исә өз чавабында фарсларын чәсарәтли, гәһрәман олдугларыны, онлара гаршы пис рәфтар етмәклә Искәндәрин өз ишини чәтинлијә салачағыны, фәзиләт сүтунуну мәһв етмиш олачағыны хәбәр верирди. Әрәстун өз нәсиһәтиндән Искәндәри баша салырды ки, дүнјада алчаг адамларын бөјүкләрин јерини тутмасындан шәр, бәла вә фитнәли бир шеј јохдур...

Алим, ахырда Искәндәрә — фарс әјаләтини әлдә етмәк истәјирсәнсә бирини башгасындан үстүн тутма, — дејирди. Мәтндә Әрәстунун фикри илә Искәндәрин разылашмасы гејд едилир. Әсәрин сонунда Искәндәрин дүнјаны алмасы, 14 илдән сонра Бабил шәһәрини тутараг, нәһајәт, орада өлмәси нәгл едилир.

---

[102] نامهٔ تنسر، ترجمه از پهلوی بعربی بقلم بن مقفع، ترجمه از عربی بفارسی بقلم ابن اسفندیار بفقل از نسخ خطی و مقابله با چاپ‌دارمستتر بضمیمه دیباجه و حواشی و توضیحات بسعی و تحقیق مجتبی مینوی، طهران، ۱۳۱۱، ص لط ـ ل‌ا.

Мараглыдыр ки, Низами Кәнчәви дә Искәндәрин Әрәстуна јаздығы мәктубу «Искәндәрнамә»дә вермишдир. Әрәстун Искәндәри иранлыларла јахшы рәфтар етмәјә дә'вәт етмәклә јанашы, һакимијјәтин горуноб сахланылмасы шәртләрини көстәрмишдир.

Низами илә Ибн-Бәлхинин тәсвирләри арасында үмуми јахынлыг һисс едилир.

Башга пәһләви мәтнләриндән олан «Арда Вирафнамә»дә бизим дин китабымыз јандырылды[103], — дејиләрәк, Искәндәрин фәалијјәти писләнир. Бундан әлавә, јенә пәһләви мәнбәләринин нүмунәси олан «Бәндәһеш» китабында да Искәндәрә гаршы һәмин пис мүнасибәт хатырладылыр. Һәтта сүжети пәһләви мәтнләриндән алынараг, XX әсрдә белә Искәндәрә гаршы нифрәтлә долу мүнасибәти өз сәһифәләриндә әкс етдирән ири һәчмли әсәр дә јазылмышдыр. Мәсәлән, «Әрмәған» журналынын бир нечә нөмрәсиндә «Сәркүзәшти Әрдәшири Папәкан»[104] адлы нәзмлә јазылмыш әсәрдә Искәндәрин үнванына нифрәтлә долу сөзләр дејилмишдир:

زیونان در جهان آز و هوس زاد
که نفرین بر خداوند هوس باد [105]

(Јунаныстандан да дүнјада тамаһ, еһтирас доғду (јаранды), еһтирас илаһәсинә (саһибинә) лә'нәтләр олсун). Јахуд:

از ان شد گرگ‌بر ما چیره دندان [106]
که روز گریه ما را دید خندان

(Ағламалы күнүмүздә бизи күләр көрдүјүндән чанавар (Искәндәр) бизә диш гычады).

Бу әсәрдә Әрәстун Искәндәрин идеја рәһбәри һесаб едилир. Ејни заманда Иран һөкмдары Даранын зүлмкарлығы, халг илә пис рәфтар етмәси кәскин тәнгид олуна-

---

[103] З. Сәфа. Һәмасе-сәраје-дәр Иран, Теһран, һичри 1332, сәһ. 31.

[104] «Әрмәған» журналы, 1930, № 1, сәһ. 25.

[105] Јенә орада.

[106] Јенә орада, сәһ. 26.

раг, бу онун мәғлубијјәтинин сәбәби кими гијмәтләндирилир:

از این حکمت ارسطو ئی نشان بود
ز یونان زاد و دشمن با جهان بود
سکندر را بد و شمشیر شد تیز
زاین تیزی بگیتی فتنه انگیز
چواز جاپرچم بیداد افراشت
نخستین تخم کین در مرزجم کاشت
زدارا مرزجم یار ستم بود
رعیت از ستم برشه دژم بود
بود روز ستمگر شام تیره
سکندر زان بدارا گشت چیره . . . [107]

(Әрәстун бу һикмәтин нишанәси иди. О, Јунаныстанда доғулуб дүнјанын дүшмәни олду. Искәндәрин гылынчыны итиләдән о олду, бу итиликлә бүтүн дүнјаја фитнә салды. Елә ки, зүлмкарлыг бајрағыны јериндән галдырды, Искәндәр илк дәфә кин тохумуну Чәм[108] өлкәсиндә әкди. Чәм өлкәси Даранын зүлмү алтында олдуғу үчүн рәијјәт зүлмкарлығына көрә шаһа нифрәт едирди. Зүлмкарын күнү гаранлыг кечәјә чеврилдијинә көрә Искәндәр Дараја гәләбә чалды).

Искәндәрә гаршы мәнфи мүнасибәт тәкчә зәрдүшти-руһани әдәбијјатында дејил, бир сыра тарихи вә бәдии әсәрләрдә дә өзүнү әкс етдирир. Һәмин әсәрләрдә Искәндәрин гуручу јох, тәхрибатчы олдуғу көстәрилир.

Мәшһур тарихчи Һәмзә Ибн-Һәсән әл-Исфәһани 961-чи илдә тамамладығы «Тарих әл-үмәм» әсәриндә Искәндәрин Шәргдә 12 шәһәр салмасы барәдә рәвиләрин сөјләдикләри фикрин әлејһинә чыхараг көстәрирди ки, ...бу рәвајәтин һеч бир әсасы јохдур, чүнки Искәндәр гуручу дејил, тәхрибатчы иди[109].

Һ. Мустовфи Гәзвини (1281/82—1349/50) исә өзүнүн мәшһур «Нүзһәтүл-гүлуб» әсәриндә гејд едир ки, дејиләнләрә көрә румлу Искәндәр Чиндә бир вилајәт салмышдыр, һалбуки бу, Кејхосрова аиддир. Искәндәр исә дүнјада харабалыгдан башга һеч бир иш көрмәмишдир[110].

Беләликлә, Иран әдәбијјатында Искәндәрә икили мүнасибәт бәсләнмиш, онун һаггында ваһид рә'ј сөјләнилмәмишдир.

Искәндәрлә әлагәдар олан рәвајәт ајры-ајры мүәллифләр тәрәфиндән даһа тамамланмыш бир шәкилдә аләмә алынмышдыр. Онун Ирана һүчуму, Дара илә мүһарибәси, Һиндистана, Чинә, Тибетә сәфәри, дирилик сују далынча зүлмәт дүнјасына кетмәси кими бир сыра әһвалатлар Тәбәри, Бируни, Бәл'әми, Сәаләби, Ибн-Бәлхи вә башгаларынын әсәрләриндә дә өзүнә јер тапмышдыр. Һәмин әсәрләрдә бу өзүнүн мүхтәлиф вариантлығы илә бир-бириндән фәргләнир.

Мәшһур алим вә енсиклопедијачы Әбу Рејһан Мәһәммәд бин Әһмәд әл-Бируни әл-Харәзминин (973—1048) әсәриндә[111] Искәндәрин фәалијјәтиндән дә бәһс олунур. Һәмин әсәрдә Искәндәрин Рум сәлтәнәтини горумаг үчүн мәғрибдә бир сыра гәләбәләр әлдә етдији, Мисирдә өз адыны дашыјан Искәндәријјә шәһәрини салдырдығы гејд едилир. Китабда Искәндәрин бәни-Исраилин олдуғу Шамы көрмәјә кетмәси вә орадан Беј-түл-Мүгәддәсә кәләрәк, мә'бәдләрдә гурбанлар кәсмәси, Әрмәнијјәјә, сонра исә Бабул-әлбаба кетмәси, гибтиләрин, бәрбәр вә ибраниләрин она табе олмасы көстәрилир.

Бирунинин китабында Искәндәрин Дара илә вурушмасы чох гыса бир шәкилдә гејд едилир. Мүәллиф Да-

[107] «Әрмәған» журналы, 1930, № 2, сәһ. 100.
[108] Чәм-Чәмшид Иранын гәдим шаһларындан олмушдур.

[109] Hamzae Ispahanensis: Annalum Librix. edited by M. E. Gottwalt. Tom I. textus arabicus. Petropoli sumtibus editoris Lepzsiac, MDCCC XLIV, p. 40.
[110] Hamd -allah Mustawfi of Cazwin in 740(1340) edited by le Strange, Leyden, Brill, 1915, p. 243.
[111] Chronologie Orientalischer Volker, von Alberuni, herausgegeben Dr. C. Eduard Sachav. Leipzig, 1923, p. 37.

ранын гатилинин Бәнученс ибн-Азәрбәхт адлы бир шәхс олдуғуну көстәрир. Әсәрдә Искәндәрин Һинд-Чинә кетмәси, Хорасаны алараг орада бир шәһәр тикдирмәси вә нәһајәт, Шәһрзурда өлдүјү гејд едилир.

Бируни Искәндәрин Иранда зәрдүштилијә гаршы мәнфи мүнасибәтинә, Рөвшәнәјин она әрә кетмәсинә вә онун өз мүәллими Әрәстуна мәктуб јазмасына аид дә мә'лумат верир. Бирунинин ады чәкилән әсәринин фарсҹаја тәрҹүмәсиндә (Искәндәрин «Зүлгәрнејн» адландырылмасы бөлмәсиндә) онун «Искәндәрнамә»нин Иран рәвајәтинә мәнфи мүнасибәти һисс олунур[112].

Бә'зи мәнбәләрдә Бирунинин «Искәндәр һаггында китаб»[113] адлы башга бир әсәри дә олдуғу көстәрилир. Мүәллифин «Минералокија» адлы китабында да Искәндәрлә әлагәдар бир нечә һекајә нәгл едилир.

X әсрдә јашамыш, Әбу Әли Мәһәммәд әл-Бәл'әми[114] (974 өлм.) мәшһур әрәб тарихчиси Әбу Ҹәфәр әт-Тәбәринин тарихини јени фарс дилинә тәрҹүмә етмәклә, о әсәрә бир сыра әлавәләр етмишдир.

Бәл'әмининин әсәриндә Искәндәрлә әлагәдар һадисәләр мүхтәлиф шәкилдә нәгл едилир. Искәндәр Дараның Фејләгусун гызындан олан оғлу кими тәсвир едилир вә Фејләгусун гызынын Дарадан бошанмасы «бир илләт»лә[115] әлагәләндирилир. Фејләгусла Иран шаһы арасындакы мүнагишәләр хәраҹ мәсәләси үстүндә баш вермишдир. Бәл'әми Искәндәрин биринҹи јүрүшүнүн зәнчиләр әлејһинә олмасы фактыны јазыр ки, бу әсәрин Лакнау чапы[116] вә проф. Ј. Е. Бертелсин[117] истифадә етдији мәтндә дә белә дир. Лакин һәмин китабын Теһран чапында Искәндәрин илк јүрүшүнүн зәнчиләр әлејһинә олмасы барәдә бир сөз дејилмир[118].

Бәл'әмининин әсәриндә Искәндәрин әҹәмин[119] китабларыны Јунаныстана көндәрәрәк, орада јунанҹаја тәрҹүмә етдирмәси гејд олунур.

X әсрин мәшһур әрәб тарихчиси Әбу Мәнсур Әбдүлмәлик ибн-Мәһәммәд Исмаил әл-Сәаләби[120] өз әсәриндә Искәндәр һаггында мүәјјән мә'лумат верир. «Шаһнамеји-Сәаләби»[121] адланан бу китабда Искәндәрин Даранын оғлу олмасы барәдә Иран рәвајәти нәгл едилир. Әсәрдә Искәндәрә «Зүлгәрнејн» дејилмәси вә (Гур'анда гејд едилдији кими) онун пејғәмбәрлијә јүксәлмәси көстәрилир.

Башга мүәллифләр Искәндәрин мүәллими кими јалныз Әрәстуну көстәрдикләри һалда, Сәаләби онунла бирликдә Птоломејин дә адыны гејд едир.

---

112 ترجمه اثار الباقیه، ابوریحان بیرونی، بقلم اکبر دانا سرشت متخلص بصیرفی، تهران، ۱۳۲۱، ص ۶۰.

113 «Бируни». Сборник статей под ред. С. П. Толстого. М.,—Л., 1950, сәһ. 104.

114 Бәл'әм.. Саманиләр дөвләтинин вәзири олмушдур.

115 Иран әдәбијјатында, о ҹүмләдән Фирдовсинин «Шаһнамә»синдә гызын бошанмасы сәбәби онун ағзындан иј кәлмәси илә әсасландырылыр. Бу барәдә «Искәндәрнамә»дә (нәсрләдир) дә көстәрилир ки, Шејх Әттарын рәвајәтинә көрә гыз пишији чох севдијиндән, Дара ону хошламамышдыр. Башга бир вариантда исә Шејх Ҹарир Тәбәријә истинад олунараг көстәрилир ки, күја һәмин гыз Фејләгусун гызы дејил, кәнизи имиш, Дара буну билиб ону бошамышдыр. Бах: اسکندر نامه С. Шедрин адына Мәркәзи Дөвләт китабханасынын әлјазмалары фондунда сахланыр, шифрәси Н. С. 31-дир.

116 تاریخ طبری منسوب بابو جعفر محمد بن جریر یزید الطبری است و ابو محمدالبلعمی انرا فارسی نموده است، ج ۲، لکهنو، ۱۲۹۱.

117 Е. Э. Бертельс. Роман об Александре. М.—Л., 1948, сәһ. 19.

118 ابو علی بلعمی ترجمۀ تاریخ طبری مقدمه و حواشی باهتمام دکتر محمد جواد مشکور، تهران، ۱۳۳۷.

119 Әҹәм дедикдә фарслар нәзәрдә тутулур.

120 Сәаләби Иранын мәшһур әдиб вә алимләриндән бири олуб 961-ҹи илдә Нишапурда доғулмуш. 1038-ҹи илдә исә вәфат етмишдир. О, нәзм вә нәср әсәрләри јазмагда заманәсинин ән көркәмли адамларындан бири олмушдур. Нишапурлу олмасына бахмајараг, әрәб тарихчиси кими танынып.

121 ابو منصور عبدالملك به محمد بن اسمعیل النیشابوری شاهنامه ثعالبی، تهران، ۲۹–۱۳۲۸.

Сәаләбинин әсәриндә Дара илә Искәндәр арасында баш верән мүһарибә сәһнәләриндән дә бәһс едилир. О. Дараны «зүлмкар, тәкәббүрлү, чохлу ганлар төкән, күнаһсыз инсанлара ишкәнчә верән, өз сәркәрдәләрини өзүндән узаглашдыран» бир шәхс кими тәсвир едир.

Әсәрдә Искәндәрдән хәрач тәләб едән Дараја Искәндәрин тојуг һаггындакы мәшһур чавабы, онун елчи сифәти илә Даранын јанына кедәрәк гәдәһи оғурламасы, Даранын ики нәфәр һәмәданлы шәхс тәрәфиндән өлдүрүлмәси, Искәндәрин Даранын өлүмүнә көз јашы төкәрәк, вәсијјәтләринә әмәл едәчәјинә сөз вермәси кими бир сыра һадисәләр нәгл едилир.

Китабда Искәндәрин атәшкәдәләри дағытмасы, Зәрдүштүн гызыл сују илә јазылмыш китабыны јандырмасы, Иранын вилајәтләриндә али бир бина, мөһтәшәм бир гала гојмајараг, онлары јерлә јексан етмәси хатырладылыр. Бурада ејни заманда Искәндәрин Фурла (һинд һөкмдарыдыр) мүһарибәси, брәһмәнләр өлкәсинә кедәркән алимләрлә мүсаһибәси вә онун әбәди олмајан дүнјада ган төкмәк үстүндә төһмәтләндирилмәси гејд едилир.

Сәаләбинин әсәриндә һәмчинин һинд һөкмдары Кејдин Искәндәрә философ, һәким, гәдәһ вә көзәл гыздан ибарәт дөрд һәдијјә көндәрмәси рәвајәти дә нәгл едилир. (Бу, Фирдовси вә Низамидә дә вардыр). Әсәрдә һәмин философун ады Шенке, гызынкы исә Кенкедир.

Сәаләбинин китабында Искәндәрин 400 нәфәрлә дирилик сују далынча зүлмәт дүнјасына кетмәси, онун гибтиләр мәләкәси Гејдафә илә көрүшмәсилә бағлы олан әһвалатлара да тохунулур. Искәндәрин Чинә сәфәри, Хаганын елчи сифәти илә Искәндәрин јанына кәлмәси, Јә'чуч вә Мә'чуч сәдди[122] әһвалаты вә Искәндәрин Рөвшәнәјә мәктубу хатырладылыр.

Сәаләби өз әсәриндә мүхтәлиф шаирләрин Искәндәр һаггында јаздыглары ше'рләрдән мисаллар кәтирир. О, Искәндәрин табуту гаршысында Әрәстун, Әфлатун, Пто-

[122] Јә'чуч-Мә'чуч сәдди әһвалаты классик Шәрг әдәбијјатында кениш јајылмышдыр. Фарс шаирләриндән Үнсүри өз гәсидәләринин бириндә бу барәдә данышмышдыр. Бах: Мәһәммәд Овфи. Лүбабүл-әлбаб, Лондон, 1906, сәһ. 340.

ломеј, Дивчанус, Бәлинас, Сократ вә башга философларын чыхышларыны да тәсвир едир.

Сәаләбинин «Кетаб сүмар әл-гүлуб әл-мозаф вәл-мәнсуб» адлы әсәриндә дә Искәндәрә аид мүхтәлиф рәвајәтләр вардыр. Һәмин әсәрдә Искәндәрин Чинә сәфәр едән заман о јерин падшаһындан гызыл, ипәк, тифтик вә башга шејләр алмасы көстәрилир[123].

Ибн-Бәлхи «Фарснамә»[124] әсәриндә Искәндәрин Ирана һүчуму һаггындакы рәвајәти нәгл едир. О, Даранын Искәндәр тәрәфиндән мәғлуб едилмәси һадисәсини вә онунла Дара арасындакы мүнасибәтин тәсвирини верир. Әсәрдә көстәрилир ки, Искәндәр Даранын ики нәфәр һәмәданлы тәрәфиндән јараланмасы хәбәрини ешидәркән дәрһал онун јанына кәләрәк, башыны өз дизи үзәринә алыр вә анд ичир ки, она гаршы олан бу суи-гәсддә һәмин шәхсләрлә әлагәјә кирмәмишдир. Искәндәр дејир: мәним мәгсәдим, сәни дири әлә кәтириб, миннәт гојдугдан сонра өз јеринә кери көндәрмәк иди... Инди вәсијјәт ет! Дара чаваб верир ки, сәнә үч вәсијјәтим вардыр: биринчиси, мәним о ики гатилими өлдүр, икинчиси, гызым Рөвшәнәји ал вә она һөрмәт ет, үчүнчүсү, бизим нәсил вә ханәданымызын ихтијарыны фарслара вер!

Искәндәр, о ики нәфәрин Дара гаршысында дардан асылмасы әмрини верир. Һәлә Дара саг икән онун гызыны истәјир, Иран һөкмдары өлән заман ону фарс шаһларынын адәтилә дәфн етдирир. Ибн-Бәлхинин әсәриндә олан бу рәвајәт Низами поемасындакы тәсвирлә ујғун кәлир.

[123] منصور عبدالملك بن محمد الثعالبی الثیشابوری، کتاب ثمار القلوب فی المضاف المنصوب، قاهره، ۱۳۲۶، ص ۱۵.

[124] ابن البلخی، کتاب فارسنامه، بسعی و اهتمام و تصحیح گای لیستر انج و رینولد آلن نیکلسون، کمبریج، ۱۹۲۱، ص ۵۶.

XI әсрин мәшһур дидактик әсәрләриндән сајылан «Габуснамә»дә[125] дә Искәндәрә аид мүхтәлиф вариантлы бир нечә марагды һекајә вардыр. Бурада, Низами тәсвирләри илә ујғун кәлән ики һекајә диггәти чәлб едир. Онларын бириндә дејилир ки, Искәндәр Зүлгәрнејн бүтүн дүнјаны доланараг әлә кечирди. Нәһајәт, о, өз вәтәнинә гајытмаг истәркән јолда хәстәләнди. Гәһрәман өлүм јатағында оларкән васијјәт етди ки, ону табута гојаркән әлини табутдан кәнара чыхарсынлар. Фолклорун тә'сири илә јаранан бу рәвајәтдәки идеја о иди ки, Искәндәр бүтүн дүнјаны тутмасына бахмајараг ахырда дүнјадан «әлибош» кедир.

Низами дә «Игбалнамә»нин сонунда Искәндәрин әлинин табутдан кәнара чыхмасынын тәсвирини вермәклә, онун көзүнүн дүнјадан дојмадығына ишарә едәрәк һәмин мотиви сахламышдыр.

«Габуснамә»дәки икинчи һекајәдә көстәрилир ки, дүшмәнин үзәринә гәфләтән һүчум етмәји тәклиф едәнләрә гаршы Искәндәр рәдд чавабы верир вә буну гулдурлуг һесаб едәрәк «шаһлыгда бөјүк ишләрә адәт ет»[126]— дејә өз вүгарыны сахлајыр.

Дара сәрхош оларкән онун үзәринә һүчум етмәјин лазым олдуғуну тәклиф едәнләрә гаршы Искәндәрин күләрәк—кәрәк оғурлугла гәләбә газанылмасын, — чавабы Низаминин «Искәндәрнамә»синдә дә вардыр[127].

Мәшһур алим Низамәлмүлк (XI әср) «Сијасәтнамә»[128] адлы әсәриндә бөјүк Искәндәрлә бағлы олан бир нечә һадисәни нәгл етмишдир. Бу әсәрдә Искәндәрин

[125] کیکاوس عنصر المعالی بن اسکندر، قابوسنامه، تهران، ۱۳۵۶.

(Бундан сонра «Габуснамә»)

[126] «Габуснамә», сәһ. 213.

[127] نظامی گنجوی، شرفنامه، متن علمی و انتقادی از عبدالکریم علیزاده، باکو، ۱۹۴۷، ص ۱۳۸

(Бундан сонра «Шәрәфнамә»).

[128] Низам ал-мульк. Сиасет-наме. Перевод, введение и примечания проф. Б. Н. Заходера. М.—Л., 1949, сәһ. 32, 33, 62, 181.

иранлы алмасы, дөвләти әлдә сахламаг үчүн вәзир Әрәстунун Искәндәрә васијјәти вә Искәндәрин Даранын гызы Рөвшәнәји алмагдан имтина етмәси һадисәси чох гыса шәкилдә нәгл едилир. Низами Кәнчәви өз әсәриндә Низамәлмүлкүн адыны бир нечә дәфә хатырлајыр.

Мәшһур Сурија јазычысы Григори Иоанн Әбүл-Фәрәч Бар Ебрејин (1226—1286) «Мараглы әһвалатлар китабы»нын[129] «Јунан философларынын фајдалы кәламлары» бөлмәсиндә «Сирр», «Ад мәчбур едир», «Даима јашајан јохдур», «Һөкмдара нәсиһәт», «Бир чох кәдәрләрин гаршысыны алараг...», «Көзәллик тәһлүкәдир», «Искәндәр вә амозонлар» кими Искәндәрлә әлагәдар бир чох мараглы вә һикмәтамиз һекајәләр нәгл едилир. Һәмин һекајәләрин бә'зиләри исә Низаминин тәсвирләри илә ујғун кәлир. Мәсәлән, Әбүл-Фәрәчин гејд етдији «Даима јашајан јохдур» әһвалатында дејилир ки, өлүмүнүн јахынлашмасыны һисс едән македонијалы Искәндәр өз анасына мәктуб јазараг ондан хаһиш едирди ки, наз-не'мәтлә долу бир сүфрә дүзәлдиб, гоһум-әгрәбалары сағ олан бүтүн ачлары дојдурсун. Искәндәр буну ондан өтрү етмишдир ки, анасыны бир даһа инандырсын ки, дүнјада өлүмдән јаха гуртаран адам јохдур. Бунун лабүдлүјүнә инанараг, анасы аз дәрд чәксин вә тез тәсәлли тапсын[130]. Бу һадисә Низамидә дә ејни мәзмундадыр[131]. Әбүл-Фәрәчин «Һөкмдара нәсиһәт», «Башдан елләди» һекајәләри дә бу гәбилдәндир.

ТӘБӘРИ ВӘ НИЗАМИ

IX әсрин ән мәшһур әрәб тарихчиси Мәһәммәд Чәфәр ибн-Чәрир-әт-Тәбәри (838—923) «Тарих әл-үмам вәл-мүлук» әсәриндә Искәндәрлә әлагәдар бир сыра әһвалатлар тәсвир етмишдир.

[129] Әбүл-Фәрәч. Мараглы әһвалатлар китабы, Бакы, 1961.

[130] Әбүл-Фәрәч. Көстәрилән әсәри, сәһ. 18—19.

[131] نظامی گنجوی، اقبالنامه، متن علمی و انتقادی بقلم ف. بابایف، باکو، ۱۹۴۷ ص ۲۰۳

(Бундан сонра, «Игбалнамә»).

Низами Кəнчəви өз «Искəндəрнамə»синин мəнбəлəриндəн данышаркəн Тəбəринин əсəриндəн бəhс етмишдир. Лакин həр ики мүəллифин əсəрлəриндə ујғун чəhəтлəр вардыр. Тəбəри тарихи, Низами исə бəдии əсəр јазмышдыр. Тəбəри башга Шəрг мүəллифлəринə нисбəтəн Искəндəрин həјатыны даhа тамамланмыш бир шəкилдə ишыгландырмыш, гəhрəманын доғулмасы, Шəрг өлкəлəринə hүчумлары вə саир барəдə өз əсəриндə кенин бəhс етмишдир.

Тəбəри Искəндəрлə əлагəдар олан əhвалаты гəлəмə алан заман өзүндəн əввəлки мүəллифлəрдəн истифадə етмишдир. О, китабында hишам ибн-Мəhəммəдин адыны чəкəрəк, рəвајəтлəри онун вə башгаларынын дили илə нəгл едир. Бу да Тəбəријə гəдəр Искəндəр рəвајəтинин мухтəлиф вариантлары олдуғуну көстəрир.

Тəбəринин китабында Искəндəр иранлылашдырылыр вə бу рəвајəтдə онун анасы hулајсəндрүс адланыр. hалбуки бу ад «Шаhнамə»дə Наhид, «Искəндəрнамə»нин түркчəсиндə исə Руғијјəдир[132]. Бир сыра мүəллифлəрə көрə Искəндəр сөзү «Сəндрус» (сəндəр) отунун адындан көтүрүлмүшдүр. Тəбəри исə сəндруса hулај сөзүнү дə əлавə едəрək ону hулајсəндрус[133] адландырмышдыр.

Низами поемада Искəндəри македонијалы Филиппин оғлу hесаб етмəклə, онун мəншəјини башга миллəтлəрə бағлајан рəвајəтлəрин əлејhинə чыхмышдыр. Тəбəријə[134]

[132] Хандəмир «həбибус сијəр» əсəриндə ону «Фејлəгусун гызы» Руғијə дејə чағырыр, Гази Бејзави вə башга тарихчилəр Искəндəри «Сəрсəбле Фејлəгус» адландырырлар.

[133] محمد جعفر بن جریر الطبری' تاریخ الامم و الملوك' الجزء الثانی بالمطبعة الحسینیه الصریة.

(Бундан сонра Тəбəри...).

[134] Тəбəринин həмин əсəри түрк дилинə тəрчүмə едилмишдир. Тəрчүмəчи бураја Низами «Искəндəрнамə»синдə олан бир сыра еписодлары дахил етмишдир. Б а х:

ابو جعفر محمد بن جریر' تاریخ الامم و الملوك (تاریخ طبری)' جلد ۲-۳ اسلامبول' ۱۳۲۷

көрə дə Искəндəр јунанıстанлы олуб, Македонија чары Фејлəгусун оғлудур.

Тəбəри бу барəдə јазыр:

«hишамдан башгасы да рəвајəт едир ки, Искəндəрин атасы Фејлəгус Јунан шəhəрлəриндəн бири олан Македонија адлы шəhəр əhлиндəндир...»[135].

Низами јазыр:

که از جملهٔ تاجداران روم
جوان دولتی بود از ان مرز و بوم
شهی نامور نام او فیلقوس
پذیرای فرمان او روم و روس
بیونان زمین بود ماوای او
بمقدونیه خاص‌ترجای او [136]

(Рум шаhлары ичərисиндə о өлкəдəн Фејлəгус адлы адлы-санлы бир хошбəхт шаh вар иди. Рум да, рус да онун əмринə табе иди. Онун мəскəни Јунанıстан олуб, Македонијада јашајырды).

Низами Кəнчəви Искəндəрин атасынын Ејс Исhаг[137] нəсли илə бағлы олдуғуна ишарə едəрəк јазыр:

نو ائین ترین شاه آفاق برد
نوازاده عیص اسحق بود [138]

(О, дүнјанын əн јени гајда-гануну илə həрəкəт едəн шаhы олуб, Ејс Исhагын нəслиндəн иди).

Тəбəри исə белə дејир:

«Дејирлəр ки, о, (Фејлəгус — *Ə. А.*) Ибраhим Хəлил оғлу Исhағын оғлу Ејсин оғлу иди»[139].

[135] Т ə б ə р и, сəh. 6.

[136] «Шəрəфнамə», сəh. 64.

[137] Мəшhур əрəб тарихчиси Мəс'уди «Муручуз-зəhəб» дə Искəндəри бу нəсиллə əлагəдар көтүрүр. hалбуки, фарс мүəллифлəри (о чүмлəдəн Фирдовси) бу мəсəлəјə тохунмур.

[138] «Шəрəфнамə», сəh. 64.

[139] Т ə б ə р и, сəh. 9.

Низами Фирдовсидән фәргли оларағ, Иран һөкмдары Дараны әдаләтсиз, халгла пис рәфтар едән бир шәхс кими тәсвир едир. Тәбәри дә Даранын зүлмкар олдуғуну өз әсәриндә гејд етмишдир.

О, јазыр:

«Һишам ибн-Мәһәммәд белә нәгл едир ки, Әрдәширин оғлу Дарадан сонра онун оғлу Дара 14 ил шаһ олду. О, рәијјәтлә пис рәфтар едиб, онларын башчыларыны өлдүрдү. Искәндәр дә гисас алмаг мәгсәдилә она һүчум етди. Даранын әһалиси онун (Даранын—Ә. А.) әлиндән чана кәлмиш, безикмишдиләр вә ондан хилас олмаг истәјирдиләр. Онлардан бир чоху Искәндәрин тәрәфиндә дурараг Даранын сирләрини она вердиләр вә Искәндәри онун үзәринә тәһрик етдиләр. Нәһајәт, онлар Чәзирә өлкәсиндә бир-бирилә гаршылашдылар вә бир ил вурушдулар. Даранын адамларындан бир нечәси әлбир олуб ону (Дараны) өлдүрдү вә башыны Искәндәрин јанына кәтирдиләр. Искәндәр дә онлары өлдүрмәји әмр едәрәк деди: Өз шаһыны өлдүрән һәр кәсин чәзасы будур! Искәндәр Даранын гызы Рөвшәнәклә евләнди»[140].

Низами јалныз Даранын дүшмәнләри тәрәфиндән башы кәсилиб Искәндәрин јанына кәтирилмәси фактыны гејд етмәмишдир. Низамидә Дара јаралы оларкән Искәндәрин онун јанына кәләрәк вәсијјәтләрини динләмәси һадисәсини Тәбәринин әсәриндә дә охујуруг.

Даранын үч һәдијјә илә Искәндәрә истеһза етмәси, Искәндәрин исә о һәдијјәләрин маһијјәтини баша дүшәрәк, кәскин чаваб көндәрмәси һәр ики мүәллифин әсәриндә вардыр.

Тәбәридә Дара Искәндәрә човган, топ вә бир кисә күнчүд[141] көндәрир. Бу, Низамидә дә беләдир. Тәбәри Искәндәрин Дараја чавабыны белә нәгл едир:

«Онун (Даранын—Ә. А.) мәктубуна чаваб оларағ Искәндәр јазды ки, онун јаздығыны баша дүшмүш вә

---

[140] Тәбәри, сәһ. 6, Козубски «Дәрбәнд тарихи» әсәриндә Тәбәријә әсасланараг Нүшабә сурәтиндән бәһс едир. Лакин Тәбәринин әсәринин әрәбчәсиндә бу барәдә бир сөз дејилмәдији үчүн көрүнүр мүәллиф буну әсәрин түркчәјә едилмиш тәрчүмәсиндән көтүрмүшдүр.

[141] Јенә орада. сәһ. 7.

мәктубунда көндәрилмәсини гејд етдији човкан вә топа бахмышдыр...»[142].

Низамидә дә Дара Искәндәрә топ, човган вә күнчүд көндәрир. Искәндәрин Дараја чавабы шаирин ашағыдакы бејтләриндә өз ифадәсини тапмышдыр:

مثل زد که هرچ ان گریزد ز پیش
بچوگان کشیدش توان پیش خویش
مکر شاه از آن داد چوگان بمن
که تا زو کشم ملك در خویشتن
همان گوی را مرد هیئت‌شناس
بشکل زمین می نهد در قیاس
چو گوی زمین شاه مارا سپرد
بدین گوی خواهیم ازو گوی برد... [143]

(Мәсәл чәкди ки, гаршыдан гачан һәр шеји човканла өз тәрәфинә чәкмәк олар. Шаһ да човканы мәнә она көрә вермишдир ки, мән онунла мүлкү өз тәрәфимә чәким. Нүчум елминин мүтәхәссиси һәмин топу јер күрәси шәклиндә өлчүб мүгајисә едәр, инди ки, шаһ јер күрәсини бизә тапшырыб, мән бу топла онун топуну апарачағам (гәләбә чалачағам...).

Шаир даһа сонра јазыр:

پس آنگه قفیزی سپند ان خرد
بپاد اش کنجد بقاصد سپرد
که شه گر کشد لشگری زان قیاس
سپاه مرا هم بد ینسان شناس [144]

(Сонра Искәндәр күнчүдүн әвәзиндә гасидлә бир габ үзәрлик көндәриб деди: Әкәр шаһ үзәримә һәмин миг-

---

[142] Тәбәри, сәһ. 7.

[143] «Шәрәфнамә», сәһ. 135.

[144] Јенә орада, сәһ. 136.

дарда орду илә кәләрсә, мәним гошунуму да бу чүр һесаб етсин).

Даранын Фејләгусдан алдығы хәрачын ичәрисиндә гызыл бир јумуртанын олмасы вә Искәндәрин Дараја көндәрдији кәскин чаваб һәр ики мүәллифин әсәриндә вардыр.

Тәбәри јазыр:

«Бә'зиләри дејирләр ки, Искәндәрин атасынын һәр ил фарс шаһларына вердији хәрачын ичәрисиндә бир гызыл јумурта да оларды. Искәндәр һакимијјәтә кәләндән сонра Дара гасид васитәсилә һәмин хәрачы истәдикдә Искәндәр она сифариш көндәрир ки, о, гызыл јумуртлајан тојуғун башыны кәсиб, әтини јемишдир. Мүһарибә дә бу сәбәбә көрә башланыр»[145].

Низами исә һадисәни белә тәсвир едир:

که وقتی که از گوهر و تیغ و تاج
ز یونان شدی پیش دارا خراج
در آن گوهر ین گنج بن نا پدید
بدی خایهٔ زر خدای آفرید . . . [146]

(Јунаныстандан Дараја көвһәр, гылынч, тачдан ибарәт хәрач көндәрилән заман, бу сонсуз көвһәр хәзинәсинин гијмәтли инчиләри ичәрисиндә аллаһын јаратдығы гызыл бир јумурта да вар иди...).

Искәндәрин чавабы:

زمانه دگر گونه آیین نهاد
شد ان مرغ کو خایه زرین نهاد[147]

(Замана башга бир ганун кәтирди, гызыл јумуртлајан тојуг кетди).

Тәбәринин әсәриндә Искәндәр Даранын өлдүрүлмәсинин тәшкилиндә иштирак едир. О, Даранын ики гапычысыны әлә алыр. Онлар Дараны јаралајыб, Искәндәрә хәбәр верән заман Искәндәр Даранын јанына кедә-

[145] Т ә б ә р и, сәһ. 9.
[146] «Шәрәфнамә», сәһ. 132.
[147] Јенә орада.

рәк ону өлүм ајағында көрүр. О, Даранын башыны дизи үстүнә алараг үзүнүн тозуну силир вә она суи-гәсд едилмәсиндә күнаһкар олмадығыны билдирир. Нәһајәт, о, Дарадан вәсијјәт етмәји хаһиш едир...

Даранын Искәндәрә етдији вәсијјәтләрин мәзмуну Тәбәридә беләдир:

«Онда Дара она вәсијјәт етди ки, онун гызы Рөвшәнәклә евләнсин, ону өзү үчүн көтүрсүн, фарсларын азад адамларыны (јә'ни гул олмајанларыны — *Ә. А.*) сахласын вә онлардан башгасыны һаким (вали) тә'јин етмәсин»[148].

Низами исә Даранын Искәндәрә олан үч вәсијјәтини белә тәсвир етмишдир:

یکی انکه بر کشتن بیگناه
تو باشی درین داوری‌داد خواه
دوم انکه برتاج و تخت کیان
چو حاکم تو باشی نیاری زیان
دل‌خود بپر دازی ازتخم کین
نپردازی ازتخمه ما زمین
سیم انکه برزیر دستان من
حرم نشکنی در شبستان من
همان روشنک‌را که دخت منست [149]

(Бунлардан бири одур ки, күнаһсызларын өлдүрүлмәсиндә сән әдаләтли һаким ол, икинчиси, сән Кәјан тахттачына саһиб олдугда зијан төрәтмә, өз үрәјини кин тохумундан азад едиб, бизим нәслимизи јер үзүндән тәмизләмә, үчүнчүсү, мәним әлим алтында оланлара (хәлвәткаһымдакылара) һөрмәтсизлик етмә вә гызым Рөвшәнәји... (ал).

Искәндәр Ираны тутдугдан сонра мүхтәлиф елм саһәләринә аид әсәрләри јунан дилинә тәрчүмә етмәји әмр верир. Һәмин факт Тәбәридә дә вардыр. X әсрин мәшһур тарихчиси Һәмзә Исфәһани көстәрир ки, Искән-

[148] Т ә б ә р и, сәһ. 8.
[149] «Шәрәфнамә», сәһ. 187.

дәр астрономија, тибб, фәлсәфә, әкинчилик елмләрини јунан вә гибт дилләринә тәрчүмә етдирдикдән сонра, өз өлкәсинә мәгрибә апарды[150].

Тәбәри јазыр:

«Дејирләр ки, Искәндәр фарсларын фәлсәфәјә, һикмәтә аид китаблары вә елмләрини әввәл сәрјани, сонра исә рум дилинә тәрчүмә едилдикдән сонра апармышдыр»[151].

Низами исә һәмин мәнбәни бу шәкилдә сахлајыр:

جهاندار فرمود کاید وزیر
برفتن نشست از بر بارگیز
کتبخانۀ پارسی هرچه بود
اشارت چنان شد آرندزود
سخنهای سربسته از هر دری
زهر حکمتی ساخته دفتری
بیونان فرستاد با ترجمان
نوشت از زبانی بدیگر زبان [152]

(Һөкмдар (Искәндәр) вәзирин кәлмәсини бујурду. Өзү дә сәфәр үчүн ат белинә галхды. Белә көстәриш олду ки, фарс китабханасында һәр нә варса тез кәтирсинләр. Мүхтәлиф мөвзулара аид башы баглы сөзләри, һәр һикмәтдән дүзәлмиш әсәрләри тәрчүмәчи илә, бир дилдән башга бир дилә чевирмәк үчүн Јунаныстана көндәрди.

Тәбәри равиләрин дили илә Искәндәрин Ираны тутараг о өлкәнин бир чох шәһәр вә галаларыны дагытдыгыны, зәрдүштиләрин китабларыны мәһв етмәсини сөјләјир.

О, јазыр:

«Дејиләнләрә көрә о, (Искәндәр—*Ә. А.*) тахта әјләшәрәк демишдир: Дараны бизи тәһдид етдијинин хилафына олараг аллаһ бизим пајымызы өзүмүзә јетирди.

[150] Һ ә м з ә   И с ф ә һ а н и. Көстәрилән әсәри, сәһ 41.

[151] Т ә б ә р и, сәһ. 9.

[152] «Шәрәфнамә», сәһ. 239.

О, (Искәндәр) фарсларын өлкәсиндә олан шәһәрләри, галалары, атәшкәдәләри дагытды, руһаниләри мәһв етди, онларын китабларыны вә Дараның диванларыны јандырды. О, Дараның дөвләтинә онун ән садиг силаһдашларындан башчы тә'јин етди»[153].

Низами исә дејир:

گزارندۀ داستانهای پیش
چنین گوید از پیش عهدان خویش
که چون دین دهقان بر آتش نشست
بمرد آتش و سوخت آتش پرست [154]

(Гәдим дастанлары сөјләјән, өзүндән габаг јашајанлар һаггында дејир ки, деһганын (иранлыларын) дини јандыгы заман атәш өлдү (сөндү) вә атәшпәрәст јанды).

Низамидә Искәндәрин гуручу кими танынмасы, онун Шәргдә Искәндәријјә[155], Һерат, Сәмәргәнд[156] кими бир сыра шәһәрләр салмасы әһвалаты Тәбәринин әсәриндә дә гејд олунмушдур.

Искәндәрин, Һиндистан, Чин, Тибет, зүлмәт дүнјасы вә с. јерләрә кетмәси һәр ики мүәллифин әсәриндә вардыр, лакин Низами бу һадисәләри даһа кениш тәсвир етмишдир. Тәбәри јазыр:

О, Һиндистана јөнәлди, онун шаһыны өлдүрүб, шәһәрини (пајтахтыны) тутду. Сонра бурадан Чинә кетди вә онунла Һиндистанла етдији кими рәфтар етди. Һәр ики торпагын рабитәси она јахын олду. Тибет вә Чинә һаким олду. О, әбәдилик сујуну ахтармаг мәгсәдилә дөрд јүз нәфәрлә (дөјүшчү илә) күнәшин чәнубда бураxараг шимал гүтбүндән сонра кәлән гаранлыглар өлкәсинә дахил олуб, орада илә он сәккиз күн кетди. Сонра орадан чыхыб Ирага гајытды вә (мүхтәлиф) тајфаларын (милләтләрин) шаһлар шаһы олду. О, Шәһризура

[153] Т ә б ә р и, сәһ. 9.

[154] «Шәрәфнамә», сәһ. 207.

[155] Искәндәријјәнин әсасы ерамыздан әввәл 332—331-чи илдә македонијалы Искәндәр тәрәфиндән гојулараг сонралар Шәргин игтисади вә мәдәни мәркәзләриндән бири олмушдур.

[156] Т ә б ә р и, сәһ. 9.

кедәркән отуз алты јашында өлдү. Бә'зиләринин дедијинә көрә онун чәназәси Искәндәријјәдә олан анасынын јанына апарылмышды»[157].

«Искәндәрнамә»дә көстәрилир ки, Искәндәр өлдүкдән сонра онун јеринә оглу Искәндәрусун тә'јин олунмасы тәклиф олунур. Лакин Искәндәрус бу ишдән имтина едәрәк, ибадәтлә мәшғул олмаг истәдијини сөјләјир. Фирдовсинин тохунмадығы бу мәсәлә демәк олар ки, Тәбәри илә Низамидә ејнијјәт тәшкил едир. Тәбәри јазыр:

«Искәндәр өләндән сонра һаким олмағы оглу Искәндәруса тәклиф етдиләр, лакин о, буну гәбул етмәјиб, ибадәтлә мәшғул олду...»[158].

Низамидә исә һадисә беләдир:

پس‌از مرك اسکندر وس
باشوب شاهی نجنباند کوس...
بزرگان لشگر نمودند جهد
که باآن و لیعهد بندند عهد..
ملك‌زاده را عزم شاهی نبود
که دروی جز ایزد پناهی نبود
زشاهان و لشگر کشان عذر خواست
که بر جز منی شغل دارید راست...
من از خدمت خاکیان رسته ام
بایزد پرستی میان بسته ام... [159]

(Искәндәр өлдүкдән сонра оғлу Искәндәрус шаһлыг иддиасына дүшмәди... Орду бөјүкләри о вәлиәһд илә әһд бағламаға чәһд етдиләрсә дә, лакин шаһзадәнин һөкмдар олмаға мејли јох иди. О, аллаһдан башгасына сығынмаг истәмирди. О, һакимләр вә орду башчыларындан үзр истәјәрәк ишин башгасына һәвалә едилмәсини хаһиш етди. «Мән торпаг әһлинә хидмәт етмәкдән өзүмү хилас етмишәм, анчаг аллаһа пәрәстиш етмәјә бел бағламышам...»).

157 Тәбәри, сәһ. 9.
158 Јенә орада, сәһ. 9—10.
159 «Игбалнамә», сәһ. 210—211.

Низами илә Тәбәри тәсвирләри арасында ујғун кәлән чәһәтләр тәкчә бунлар дејилдир. Онларын һамысы мүгајисә едилмәдән дә демәк олар ки, Искәндәрлә бағлы рәвајәтләрин мүхтәлиф вариантлары һәр ики мүәллифә мә'лум олмушдур. Тәкчә Тәбәри дејил, башга бир сыра тарихчиләрин әсәрләриндә дә Искәндәрә аид һадисәләр нагл едилир. Бә'зән арада Искәндәрин Һиндистана, јахуд Чинә кетмәси конкрет шәкилдә гејд олунур. Низами исә өзүндә олан бүтүн мә'луматы әсәрә дахил едир. Онун даһа кениш тәсвирини верәрәк бә'зән тарихи һадисәләри белә дәјишдирир.

Бу көстәрдикләримиздән белә нәтичә чыхармаг олар ки, Низами «Искәндәрнамә»ни јазаркән Тәбәринин әсәриндән истифадә етмишдир.

* * *

Низами «Искәндәрнамә»нин мәнбәләринә аид мүәјјән фикирләр ирәли сүрмүшдүр. Шаир өз әсәриндә бә'зән истифадә етдији мүәллифләрин (Фирдовси, Әбу-Мә'шәр) адыны конкрет олараг чәкир. О, бир сыра кечмиш алим, философ, деһганын дилилә һадисәләри нагл етмишдир. Мүәллифин белә гејдләринин олмасына бахмајараг, чох кениш вә зәнкин рәвајәтләри өзүндә әкс етдирән «Искәндәрнамә» кими бир поеманын мәнбәләрини тамамилә ајдынлашдырмаг чәтиндир.

Низами «Искәндәрнамә» јазаркән истифадә етдији мәнбәләри характеринә көрә үч јерә бөлүр. Биринчи мәнбәдә Искәндәр «гылынч саһиби», икинчидә «һикмәт саһиби», үчүнчү мәнбәдә исә «пак вә динпәрвәр» һесаб едилир. Низами јазыр ки, мән исә «алимин сәпдији һәр үч данәдән бир ағач көјәртмәк истәјирәм».

Бир сыра тәдгигатчылар «Искәндәрнамә»дән бәһс едәркән, бу әсәрин «Шаһнамә» илә олан әлагәсинә дә тохунмушлар. Онлар һәр ики әсәрин вәзнләринин ејнилији, гәһрәманлыг дастанлары олдуглары вә Низаминин «Шаһнамә»дән истифадә етдијини хатырлада-

раг «Искәндәрнамә»ни тәглид әсәри кими гијмәтләндирмишләр.

Бу тәдгигатчылар һәм дә, Фирдовси илә Низами әсәрләриндә ујғун кәлән бә'зи мисралары тутушдурмаг јолу илә кетмишләр.

Иранда чап олунан әдәбијјат тарихләриндә олан һәмин биртәрәфли тәһлил «Искәндәрнамә»нин идејасы илә бағлы чәһәтләрин ишыгландырылмамасындан ирәли кәлир.

Низаминин өз бөјүк сәләфи Фирдовсијә бәсләдији мәһәббәт әсәрдә чох ајдын шәкилдә өз эксини тапмышдыр. Проф. Ј. Е. Бертелс бу мәсәләдән кениш бәһс едәрәк «Шаһнамә» илә «Искәндәрнамә»дәки Искәндәр сурәтини мүгајисә едир, һәр ики әсәрин идејача бир-бириндән тамамилә фәргли олдуғуну көстәрир[160]. О, башга бир әсәриндә поеманы мүстәгил роман кими гијмәтләндирир[161]. Әслиндә, Низами илә Фирдовси мүхтәлиф тарихи шәраитдә јашајыб јаратмышлар. Ејни заманда һәр ики мүәллиф өз әсәрләрини јазаркән гаршыларына ајры-ајры мәгсәдләр гојмушлар. Мәсәлән, Фирдовси Искәндәрин мүстәгил вә камил образыны јаратмағы өз гаршысында мәгсәд гојмамышдыр. О, Искәндәри Иран шаһлары силсиләсиндә тәсвир едир. Һәтта, һәр ики әсәрин һәчми дә беләә мүгајисәјә имкан верә билмәз. Фирдовсидә Искәндәр һекајәси 2.000[162] бејти әһатә едирсә, Низамидә бу 10.000 бејтдән јухарыдыр. Фирдовсидә Искәндәр һекајәси мүстәгил әсәр олмајыб, «Шаһнамә»дәки дастанлардан биридир. Фирдовсинин Искәндәри Шәрг тарихчиләринин әсәрләриндәки Искәндәрә даһа чох охшајыр. Низамидә исә бу сурәтин јарадылмасында фолклорун тә'сири күчлүдүр.

Низами Фирдовсидән фәргли олараг Искәндәрин пејғәмбәр вә алимликдән ибарәт даһа ики мүһүм сифәтини ајрылыгда гәләмә алмышдыр. Фирдовси Искәндәрин тәрбијә вә тәһсили үзәриндә кениш дајанмыр. Низами эксинә, Искәндәри Әрәстунун мәктәб јолдашы кими кәтүрүр вә беләликлә дә, әсәр боју елмин ролу мәсәләсинә даһа кениш јер верир.

Бу кими фәргләр, сурәтләрин јарадылмасында да өзүнү көстәрир. «Искәндәрнамә»дә тәсвир едилән бир чох сурәтләр «Шаһнамә»дә јохдур. Һәтта Дара кими бир сыра сурәтләр өзләринин мәнфи вә мүсбәтлији илә һәр ики әсәрдә бир-бириндән фәргләнир. Бу фәргләрин үзәриндә гыса шәкилдә дә олса дајанаг.

Низами «Хосров вә Ширин», «Једди көзәл» вә «Искәндәрнамә» әсәрләриндә Фирдовсини хатырламагла онун «Шаһнамә»синдән истифадә етдијини көстәрмишдир. Мүәллиф һәр үч әсәриндә Фирдовсијә ејни чүр јанашмыш — јә'ни онун әсәринин («Шаһнамә»дәки бә'зи һадисәләрин—*Ә. А.)* мүсбәт вә мәнфи чәһәтләрини гејд етмишдир. «Искәндәрнамә»дә дејилдији кими, о, өз бөјүк сәләфинин әсәринин «сәмәрәли тохумуну көтүрмүш, бош габығыны исә атмышдыр».

Низами Фирдовсини һөрмәтлә хатырлајыр. «Туслу шаирин сөзүн үзүнү кәлин кими бәзәмәсини» сөјләмәклә, өзүнүн Фирдовсијә олан бөјүк еһтирамыны билдирмишдир. Бунунла јанашы, о, Фирдовсијә «һалваны тәк јемәмәсини» хатырладыр, онун демәдији бир сыра һадисәләри «өз гәләми илә бәзәмәк, өз тәрәзиси илә өлчмәји» гаршысына мәгсәд гојур.

Фирдовсинин гәләмә алдығы бә'зи һадисәләри Низаминин јенидән ишләмәси онун тәглидчилијиндән дејил, эксинә, өзүнүн Фирдовси гаршысында сәнәткарлыг гүдрәтини нүмајиш етдирмәк, онунла јарышмаг мејлиндән ирәли кәлмишдир.

Низами, «Шаһнамә»дәки бир сыра рәвајәт вә һадисәләрин үзәриндән кечәрәк онлары тәсвир етмир. Мәсәлән, Даранын һинд һөкмдары Фура кәдәрли мәктуб јазараг ондан јардым истәмәси, Искәндәрин бундан хәбәрдар олмасы вә с. бу кими әһвалатлар «Искәндәрнамә»дә јохдур.

Даранын өлдүрүлмәсинин сәбәби һәр ики мүәллифин әсәриндә башга-башга планда верилир. Низами Даранын мәғлубијјәтини онун зүлмкарлығында көрмәклә, бунун әсил сәбәбини ичтимаи зиддијјәтләрин нәтичәси

[160] Ј. Е. Бертелс. Низами вә Фирдовси, «Низами» II китаб, сәһ. 33—35.

[161] Е. Э. Бертельс. Абу-л-касим Фирдоуси и его творчество. Л.—М., 1935, сәһ. 66.

[162] Бу рәгәм А. А. Стариковун Фирдоуси и его поэма «Шахнаме» әсәриндән көтүрүлүр. Бах: Фирдовси, «Шахнаме», том I, М., 1957, сәһ. 520.

кими гәләмә алыр. «Шаһнамә»дә исә Даранын гатилләри бу иши шөһрәтпәрәстлијә көрә едирләр[163].

Низами бә'зән Фирдовсинин кениш гәләмә алдығы епизодун үстүндән кечәрәк ону тәкрар етмир. Мәсәлән, «Шаһнамә»дә Кејдин 10 јуху көрмәси вә онун мә'наларынын тәсвир едилмәсинә бахмајараг, Низами буна бир бејтлә ишарә едир:

که خوابی در ان داوری دیده بود
زتعبیر ان خواب ترسیده بود [164]

(О, (Кејд) бу мәсәлә һаггында бир јуху көрмүшдү, о јухунун јозулмасындан горхмушду).

Низами дә Фирдовси кими Кејдин өз гызыны Искәндәрә вермәси һадисәсини нәгл едир. Лакин Фирдовси мәсәләни гысача гејд етмәклә кифајәтләнир, Низами исә бу һадисәдән истифадә едәрәк һәмин гыз һаггында кениш данышыр. Әсәрдә бу гыз мүстәгил бир сурәт сәвијјәсинә јүксәлир. Әлбәттә, бу тәсадүфи дејилдир. Низами бунунла өз јарадычылығында мүһүм јер тутан мәһәббәт мөвзусу тәсвиринә кечмәјә бир даһа мејл көстәрир.

Низами Искәндәрин нәслини Иранла бағлајан мәнбә илә (о чүмләдән Фирдовси илә) разылашмамышдыр. Онун фикринчә, Искәндәр бу нәслә тамамилә јаддыр. Шәһаби јазыр ки, милли еһсасат чәһәтдән дә бу дастанда Фирдовси илә Низами арасындакы ихтилаф мүәјјәнләшир. Фирдовси Искәндәри тарихдә мәшһур олдуғу кими, чаһанкир, игтидарлы бир падшаһ билир. Лакин нәдәнсә Ә. Шәһаби көстәрир ки, куја Низами дә Фирдовси кими, Искәндәри Даранын Фејләгусун гызындан олан оглу һесаб етмишдир[165].

Һалбуки, Низами бу рәвајәтин доғру олмадығыны көстәрмишдир. О, өз ифадәләриндә Искәндәрин румлу

[163] فردوسی، شاهنامه، تهران، ١٣١١، جلد ٤، ص ٤٥٤
(Бундан сонра, «Шаһнамә»).

[164] «Шәрәфнамә», сәһ. 328.

[165] Ә. Шәһаби. Көстәрилән әсәри, сәһ. 297.

олдуғуна тез-тез ишарәләр едир. Мәсәлән, ону «рум нәсилли киши», Даранын дили илә «бир румлу ушаг»— дејә чағырыр. Һәтта Дара өз нәслинин нүмајәндәләри олан Бәһмән, Рујиндеж, Исфәндијар вә башгаларыны хатырламагла «бош архалы румлудан» горхусу олмадығыны билдирир:

نژاده منم دیگران زیر دست
نژاد کیانرا کی آری شکست [166]

(Әсил иргли (нәсилли) мәнәм, башгалары әлалтыдыр. Кәјан иргини ким мәғлуб едәр?)

Низами зәрдүшт дини илә бағлы олан бир чох рәвајәтләрдән истифадә етмишдир. О, Искәндәрин «Авеста»ны јандырмасы кими кениш јајылмыш рәвајәти дә нәзмә чәкмишдир. Һалбуки, Фирдовси «Шаһнамә»дә бу рәвајәти хатырламағы мәгсәдәујғун һесаб етмәмишдир. Һәтта Низами, бу әһвалаты өз әсәриндә гејд етмәјән Фирдовсијә ишарә едәрәк «о көһнә памбығы гулагдан чыхарт», — демишдир. Ј. Бертелс јазыр ки, Низами пәһләви ән'әнәләриндән истифадә едир, бу онун дүнјакөрүшүнә көрә хејирхаһ ишдир[167].

Фирдовсинин әсәриндә исә Дара Искәндәрә вәсијјәт едәрәк, ону Зәрдүшт динине тохунмамаға чағырыр:

بیارايد این آتش زرد هشت
بگیرد همی زند و آستا بمشت
نگه دارد این فال و جشن سده
همان فرنوروز و آتشکده
همان اور مزد و همان روزمهر
بشوید باب خرد جان و چهر
کند تازه ائین لهراسبی
بماند پی دین گشتاسبی
مهانرابمه داردو که بکه
بود دین فروزنده و روز به [168]

[166] «Шәрәфнамә», сәһ. 158.

[167] Е. Э. Бертельс. Роман об Александре, сәһ. 60.

[168] «Шаһнамә», сәһ. 436—437.

(Бу, Зәрдүшт одуну бәзәјәр, «Зәнд» вә «Авеста»ны әлиндә тутар. Бу, Сәде бајрамыны Новруз тәнтәнәсини, атәшкәдәни горујар.

Һәмин Һөрмүзд вә Меһр күнү һәм чаны вә үзү әгл сују илә јујар. Лөһрасиб ајинини тәзәләр, Көштасиб динини давам етдирәр. Бөјүкләрин бөјүклүјү вә кичикләрин кичиклији сахланылар. Дин парлаг вә күн јахшы олар).

Көрүндүјү кими, Фирдовсинин «Шаһнамә»синдә Дaраныи дили илә Сәде бајрамыны горумаг Искәндәрә вәсијјәт едилир, Низами исә һәмин бајрамын бир адәтини тәнгид етмишдир[169].

Поемадан ајдын олур ки, Низами тәкчә Искәндәрин «Авеста»ны мәһв етмәси илә бағлы материаллардан дејил, зәрдүштиләрлә әлагәдар зәнкин мәнбәләрдән дә истифадә етмишдир. Бунлар еһтимал ки, јазылы вә шифаһи материаллар олмушдур. Шаирин ифадәләриндә тез-тез ишләдилән мисаллар да буну тәсдиг едир.

Алимләрин бир чохларынын фикринчә Низами зәрдүштилијә мәнфи мүнасибәт бәсләмишдир. Иран алими Мәһәммәд Моин бу мәсәләдән бәһс едәркән «Искәндәрнамә»дән бир сыра мисаллар кәтирмишдир.

Әсәрдә Искәндәрин нәсли барәдә олан рәвајәтләрин мүхтәлиф вариантлылығы көстәрир ки, шаир өз һөкмләрини чохлу мәнбәләр әсасында јазмаға чалышмышдыр. О, һәтта һөкмләринин һәр биринин мәзмунуну ајрылыгда нәгл етмәклә, доғру олуб-олмадығыны гејд едир. Онлар Искәндәрин заһидә бир гадындан доғулмасы һаггында «Рум һушјарлары»нын дили илә сөјләнилән һекајә вә Искәндәри Иран нәсли илә бағлајан «атәшпәрәст дәһганын» рәвајәтиндән ибарәтдир. Низами бунларын һәр икисинин доғру олмадығыны гејд едәрәк јазыр:

ز تاریخها چون گرفتم قیاس
هم از نامهٔ مرد ایزد شناس

در ان هر دو گفتار چستی نبود
گزافه سخن را درستی نبود [170]

(Елә ки, тарихләрлә, һәм дә аллаһ таныјанын (Фирдовсинин—*Ә. А.*) китабы илә мүгајисә етдим, көрдүм ки, бу ики данышығын әсасы јохдур, јалан сөздә доғрулуг ола билмәз).

Искәндәри мисирли һесаб едән рәвајәтлә Низаминин таныш олмасыны мүәјјәнләшдирмәк чәтинлик төрәдир. Лакин әсәрдән көрүндүјү кими, шаир Искәндәри мүхтәлиф милләтләрлә гоһумлашдыран рәвајәтләрлә һесаблашмамышдыр.

Низами поемада Искәндәрин әрәб өлкәләринә кетмәси, онун јерли адамлар тәрәфиндән јахшы гаршыланмасыны тәсвир етмишдир. Гәһрәман Кә'бәјә зијарәтә кедир. Доғрудур, Фирдовси дә Искәндәри Кә'бәјә апарыр, лакин онун әрәб өлкәсиндә јахшы гаршыланмасы барәдә бир сөз демир.

Низами исә јазыр:

چنان تافت بر کشور تازیان
کزو تا زیان را نیامد زیان [171]

(Тазиләр (әрәбләр) өлкәсинә елә һүчума кечди ки, онлара бир зијан дәјмәди).

Әрәбләрлә Искәндәр арасында достлуг, онларын бирбиринә һәдијјә вермәләри дә әсәрдә гејд едилмишдир.

Бә'зи мәнбәләр Низамини гане етмәмиш вә шаир онларда битәрәфлик, мәһдудијјәт көрмүшдүр. Мәсәлән, о јазыр:

دگرنامه‌ها را که جوئی نخست
بجمهور ملت نباشد درست

[169] Бу барәдә әсәрин «Мүсбәт гадын сурәтләри» бөлмәсинә бах.

[170] محمد معین، مزد یسنا و تاثیر ان در ادبیات فارسی، تهران، ۱۳۲۶، ص ۴۵۹

[171] «Шәрәфнамә», сәһ. 243.

نباشد چنین نامه تزویر خیز
نبشته بچند ین قلمهای تیز [172]

(Биринчи олараг охумалы олачагын башга китаблар халгын үмуми рә'ји мүгабилиндә дүзкүн чыхмаз. Бир чох ити гәләмләрлә јазылмыш бир китаб һијлә вә тәзвир јаја билмәз...).

Биз бурада мүәллифин кимләри нәзәрдә тутдуғуну билмирик.

Низами поеманын мүгәддәмәсиндә Искәндәр һаггында Јәһуди, нәсрани вә пәһләви мәнбәләриндән истифадә етдијини көстәрмишдир:

زیادت ز تاریخهای نوی
یهودی و نصرانی و پهلوی
گزیدم ز هر نامه نغز او
ز هر پوست برداشتم مغز او
زبان در زبان گنج پرداختم
وز ان جمله سرجمله ساختم
ز هر یك زبان هر که اگه بود
زبانش زبیغاره کوته بود
در ان پرده کز راستی یافتم
سخن را سر زلف برتاختم [173]

(Јени тарих әсәрләриндән башга јәһуди, нәсрани, пәһләви[174] дилләриндә олан китаблары да өјрәндим. Һәр әсәрдә гијмәтли нә вар идисә онун мәғзини көтүрүб, габығыны атдым. Мүхтәлиф дилләрдән бир хәзинә көтүрүб, онлардан бир әсәр јаратдым. Бу дилләрин һәр бириндән хәбәри олан шәхс артыг бош сөз данышмаз. Дүзкүн сајдығым сөзләрлә сөз зүлфүнүн учуну бәзәдим).

---

[172] «Шәрәфнамә», сәһ. 39.
[173] Јенә орада, сәһ. 54—55.
[174] Орта фарс дили демәкдир.

Әдәбијјат тарихчиләри вә поеманын шәрһчиләри, Низаминин бу мә'луматына әсасланараг, онун һәмин дилләрдә олан китабларла таныш олдуғуну тәсдиг едирләр.

Шаир јунан мә'хәзләриндән дә истифадә етмишдир. О, «Игбалнамә»дә олан һекајәләрин чохуну Рум философунун дили илә сөјләјир.

Низами бир сыра епизодлары «ешитдим» — дејә ифадә едир. Бунлар мәзмунуна көрә јазылы мәнбәләрдән даһа чох фолклор материалларына јахындыр. «Нәргаш Мањинин һекајәси», «Хорасанлынын сахта кимјакәрликлә бағдадлыны алдатмасы» әһвалаты, јахуд итләрин сәсилә гурдун пәнчәсиндән хилас олан гоча түлкү һаггындакы тәмсил вә с. һекајәләрә Низамијә гәдәрки мәнбәләрдә тәсадүф едилмир. Әсәрин мәзмунундан ајдын олур ки, мүәллиф орада верилән бир сыра һадисәләрин шәхсән шаһиди олмушдур. Мәсәлән, Низами Гыпчаг сәһрасында учалан гадын һејкәли һаггында јазыр:

هنوز ان طلسم برانگیخته
در ان دشت ماندست ناریخته [175]

(Һәлә дә јүксәлдилмиш о тилсим һејкәл дағылмамыш, о сәһрада өз јериндә галмагдадыр»)[176]. Шаир XII әсрдә Иранда Искәндәрә гаршы наразылығын давам етмәсини дә өз әсәриндә көстәрмишдир.

خصومت گر ان گشته در خاك پشت
هنوز ان خصومت در آن خاك هست [177]

(Дүшмәнчилик едәнләр алчалыб торпаға батмышларса да, һәлә дүшмәнчилик о торпагда галыр).

---

[175] «Шәрәфнамә», сәһ. 402. К. Јакоб бу рәвајәтин шифаһи әдәбијјатла әлагәсини көстәрмишдир. Бах: G. Jacob. Iskenders Warager feldzüş. Ein iranischer Heldensang des Mittelaltersaus Nizamis skandername im Auszugmetrisch nachgebildet, Gluklistadt.
[176] «Шәрәфнамә», сәһ. 323.
[177] В. Дәсткәрди Низаминин бу фикри илә разылашмыр. Бах:
شرفنامه حکیم نظامی گنجوی یادگار و ار مغان. وحید دستگردی' طهران، ۱۳۱۶، ص ۳٤۹

Иранын мәшһур алимләриндән М. Баһар, С. Нәфиси, Ә. Деһхода вә башгаларынын фикринә көрә Низами «Искәндәрнамә»ни јазаркән мәнсур «Искәндәрнамә»-дән дә истифадә етмишдир. Мәликүшшүәра Баһар јазыр ки, Искәндәр сурәти вә әсәрдә тәсвир олунан мүһарибә вә гәләбәләр мәнсур «Искәндәрнамә»дәки кимидир[178].

Һәмин алимләр көстәрирләр ки, мәнсур «Искәндәрнамә» әрәбчәдән фарс дилинә тәрчүмә едилмишдир, лакин китабы топлајан вә ону тәрчүмә едән мә'лум дејилдир. Әсәрин әлдә олан нүсхәсинин әввәли вә сонундан бир нечә сәһифә дүшдүјүнә көрә тарихи билинмир. Јазы хүсусијјәтләринә әсасән алимләр беләнәтичәјә кәлмишләр ки, әсәр һичри алтынчы әсрдән әввәл көчүрүлмүшдүр.

С. Нәфиси һәмин әсәрин әлли мин бејтә јахын олмасыны көстәрир вә онун Низами поемасы илә әлагәсиндән данышараг дејир: «Устад Низами ејнилә бу әфсанәни өз мәнзумәсиндә («Искәндәрнамә»дә — *Ә. А.*) ше'рлә нәгл етмиш вә шүбһә јохдур ки, бу мәснәвини јазаркән нәсрлә «Искәндәрнамә»ни охумушдур. Тәгрибән ајдындыр ки, мәнсур «Искәндәрнамә» Низаминин мәснәвисинә башланғычдыр»[179].

Тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, әлјазмасы шәклиндә олан бу әсәр әлимиздә олмадығына көрә онун һаггында фикир сөјләмәк мүмкүн олмады[180].

Низами Искәндәрин зүлмәтә кетмәси рәвајәтинин бир нечә вариантындан хәбәрдар олмушдур. Үмумијјәтлә, бу әфсанә бәдии әдәбијјатда (һәмчинин тарихи әсәрләрдә) кениш јајылмышдыр. Шаир һәмин рәвајәтин бир вариантыны тәчрүбәли деһганын сөзләрилә, дикәрини гәдим румлуларын дили илә вә нәһајәт, башга бирисини «тази» — әрәб тарихи әсасында нәгл едир. Беләликлә дә, мә'лум олур ки, шаир Рум, әрәб вә фарс мәнбәләриндән истифадә етмишдир. Академик А. Н. Веселовски јазыр ки, шаир Хызр вә онун атынын дирилик сују ичмәси әһвалатыны данышдыгдан сонра «бизә онун јунан вә әрәб рәвајәтини хәбәр верир»[181].

Авропа мүәллифләриндән Һерман Ете «Искәндәрин дирилик сују далынча зүлмәт дүнјасына кетмәси» фәслини алманчаја ше'рлә тәрчүмә етмиш вә она шәрһләр јазмышдыр. О, һәмин епизодун тәсвириндә Фирдовси илә Низами арасында чох фәрг көрмүр[182]. Ете мәнбә мәсәләсиндә Низамини Фирдовсидән фәргләндирән чәһәт һаггында дејир ки, Низами өз әсәриндә бир-бирини әвәз едән үч мәнбәдән — фарс, јунан, әрәб ән'әнәләриндән истифадә етмишдир. Хызр пејғәмбәрә аид олан һекајәјә кәлинчә о, бу мәнбәнин јунанчадан көтүрүлдүјүнү дүзкүн һесаб етмир вә билдирир ки, бу шәхсијјәт тамамилә мүсәлман аләминә аиддир...

Низаминин Фирдовсидән сонра адыны чәкдији икинчи шәхсијјәт Әбу-Мә'шәр Чәфәр ибн-Мәһәммәд ибн-Өмәр Бәлхидир. О, дөврүнүн ријазијјат, һеј'әт вә нүчум елмләри саһәсиндә габагчыл алимләриндән олуб бир чох әсәрләрин мүәллифидир. Онун Низаминин истифадә етдији «Әл-Улуф»дан башга «Әл-Мәдхәл» вә «Әл-Музакират» кими мәшһур әсәрләри дә вардыр.

Низами Искәндәрин «Зүлгәрнејн»[183] адландырылмасы илә бағлы олан бир сыра рәвајәтләри сајмагла јанашы, бу барәдә Әбу-Мә'шәрин вердији мә'луматы дүзкүн һесаб едир. О, әрәбләрин Искәндәрә бу ады вермәси сәбәбини изаһ едир. Гејд етмәк лазымдыр ки, Низами «Зүлгәрнејн»ин Јәмән һөкмдары илә гарышдырылмасы кими мүбаһисәли мәсәләјә тохунмур.

Һәлә Низамијә гәдәр олан Шәрг әдәбијјатында Искәндәрә аид ајрыча бир әсәр һәср едилмәмиш вә онун образы ајрыча бир әсәрдә кениш тәсвир олунмамышды.

---

178 محمد تقی بهار ملك الشعراء، سبك‌شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی، ج ۲، تهران، ۱۳۲۱، ص. ۱۲۸.

179 С. Нәфиси. Һәким Низами Кәнчәви, сәһ. 524.

180 Бизчә әсәрин тарихи дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Бу әсәр сонралар Низами «Искәндәрнамә»синин нәсрә чеврилмиш вариантларындандыр (ред.).

181 А. Н. Веселовский. К вопросу об источниках сербской Александрии (Из истории романа и повести), т. X., № 2, в. 1 СПб., 1886, стр. 230.

182 Ete Hermann. Alexanderzug zum Lebensquell im Land der Finsterniss. Eine episode aus Nizamis Iskendername... (München) 1871, p. 347.

183 Бах: «Игбалнамә», сәһ. 30.

Лакин үмумиііәтлә, Искәндәрлә әлагәдар олан рәвајәт классик Шәрг әдәбиііатына јол тапмышды. Бә'зән кичикһәчмли ше'рләрдә белә Искәндәрлә бағлы олан әфсанәләрә ишарә едилирди. Чох аз сәнәткар тапмаг оларды ки, о, бу вә ја башга дәрәчәдә бу рәвајәтләрдән истифадә етмәсин. Мәсәлән, Низаминин мүасири Әфзәләддин Хаганинин әсәрләриндә Искәндәрин фәалиііәтилә бағлы олан рәвајәтләрин мүхтәлиф вариантларындан истифадә едилмишдир[184].

Хүсусилә, Искәндәрин дирилик сују далынча зүлмәтә кетмәси, «Искәндәр сәдди» әһвалаты, гәһрәманын өлүмү илә әлагәдар олан чохлу рәвајәтләр бу күн белә әдәбиііатда ишләдилир.

Искәндәр Шәрг әдәбиііатында һәр шејә галиб кәлән бир шәхс вә бүтүн мәгсәдләри һәјата кечирмәјин инсан тәрәфиндән мүмкүн олмасы нүмунәси кими көтүрүлүр. Мүхтәлиф дөврләрдә јашамыш шаирләр өз дөврүнүн һөкмдарларыны бөјүдәрәк ону Искәндәрлә мүгајисә етмиш, она охшатмыш, бә'зән дә мүбалиғәли шәкилдә онун күчү гаршысында Искәндәрин ачизлиііини көстәрмишләр.

Низами әсәрләринин мәнбәләри индијә гәдәр Авропа вә Иран алимләри тәрәфиндән пәһләви, әрәб вә јунан мә'хәзләриндә ахтарылмышдыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, Низами әсәринин тәхминән үчдә бир һиссәси түрк һәјатынын тәсвиринә аиддир. Поемада гүдрәтли түрк империјасы, Чин Түркүстанында чохлу јерләр тәсвир едилир. Әсәрдәки Чин Хаганы илә Искәндәрин мүнасибәтләри, Чин вә Рум нәггашларынын іарышы, Хаганын Искәндәрә үч һәдиііәси, Искәндәрин Гыпчаг түркләри адәти һаггында (гадын һекајәләри) епизоду, чинли түрк кәнизинин гәһрәманлығынын кениш тәсвири, Искәндәрин шәнлик етмәси фәсли, Аршимедлә чинли кәнизин һекајәси, Афаг адлы гыпчаг (түрк) гызын өлүмүнүн тәсвири, Хаганла Искәндәрин достлуғунун тәсвири белә бир мүлаһизә јүрүтмәјә имкан верир ки, Низами бу әсәриндә түрк мәнбәләриндән дә истифадә етмишдир.

[184] Хагани Ширвани. Сечилмиш әсәрләри (тәртиб едәни М. Султанов), Бакы, 1956, сәһ. 67, 78, 97, 102, 105, 114, 159, 270, 283.

Шаирин Искәндәри «Рум папаглы түрк» адландырмасы да мараглыдыр.

Беләликлә, Низами өз әсәрләриндә һәм түрк мәнбәләри, һәм дә башга мәнбәләрдә түрк һәјатына аид олан мәсәләләрә хүсуси диггәт вермишдир.

Азәрбајчан фолклорунда Искәндәр һаггында гәдим дөврдән тутмуш индијә гәдәр чохлу рәвајәтләр мөвчуддур. Бурада Искәндәр тарихи бир шәхсиііәтдән даһа чох гәһрәманлара охшадылмышдыр. «Низами әсәрләринин ел вариантлары»[185] адлы китабда топланмыш материаллар бу рәвајәтин нә гәдәр кениш јајылдығыны көстәрир.

Азәрбајчан дилиндә нәсрлә ири һәчмли «Искәндәрнамә»[186] әсәри дә чап едилмишдир.

Алимләрин фикринә көрә Искәндәрлә әлагәдар олан рәвајәтин бу гәдәр кениш іајылмасы, башлыча олараг, гәдим дөврдә Азәрбајчанын бир сыра өлкәләрлә, о чүмләдән Јунаныстанла тичарәт вә мәдәниііәт әлагәләри сахламасындан ирәли кәлмишдир. Искәндәр әфсанәси Азәрбајчанын милли шәраитинә ујғунлашдырылмышдыр. Бу рәвајәтләрин чохунда Искәндәрин фәалиііәти Дәрбәнд[187], Ширван[188], Шамахы, Бакы вә с. бу кими Азәрбајчан шәһәрләри илә әлагәләндирилир. Һәтта фарс дилиндә јазылмыш једди чилдлик «Искәндәрнамә»[189] әсәриндә (нәсрләдир) Искәндәрин Ширван һөкмдары илә шиддәтли мүһарибә апармасы нәгл едилир.

Мәшһур рус шәргшүнасы Дорнун мә'луматына көрә, Искәндәрин Бакыја вә Бајыла кәлмәси һаггында јерли халг арасында рәвајәт мөвчуддур[190].

[185] «Низами әсәрләринин ел вариантлары» (топлајаны һ. Әлизадә, М. һ. Тәһмасиб). Бакы, 1941.

[186] محمد جواد محمد علی تبریزی، اسکندرنامه ترکی، ۱۳۵۳

[187] «Дәрбәнднамә» мөвзусунда јазылмыш әсәрләрдән мә'лум олур ки, «Искәндәр сәдди» ады илә мәшһур олан Дәрбәнд галасы һаггындакы рәвајәтләр Загафгазијада кениш јајылмышдыр.

[188] Низами дә Искәндәри Ширван вә Дәрбәндә кәтирир.

[189] Китаб белә гуртарыр:

علی نقی طالقانی ... تمام شد هفت جلد اسکندرنامه، ۱۳۰۹

[190] Б. Дорн. Көстәрилән әсәри, сәһ. 117—120.

Иран вилајәтиндә Искәндәрин нәслән Даранын оглу һесаб едилмәсинә бахмајараг, Азәрбајчанда јаранмыш әфсанәләрдә о, јунанлы Фисәгурун (Филипп) оғлудур.

Үмумијјәтлә Искәндәрлә әлагәдар олан Азәрбајчан рәвајәтләриндә о, әсасән бир гәһрәман, бир чох Азәрбајчан шәһәрләринин гуручусу, әдаләтли, фәгирләрә әл тутан вә хејирхаһ бир инсан кими тәсвир едилмишдир. Бунунла бәрабәр, о, күнәшдән вә дәниздәки балыглардан белә хәрач алан дүнја падшаһы кими дә гијмәтләндирилмишдир.

Азәрбајчан халгы арасында Искәндәр һаггында кениш јајылмыш рәвајәтләр Низами Кәнчәвијә зәнкин материаллары вермиш, беләликлә дә, ону һәмин мөвзуда әсәр јазмаға руһландырмышдыр. «Искәндәрнамә»дә тәсвир олунан һадисәләр өз хүсусијјәтләринә көрә шифаһи әдәбијјата даһа јахындыр.

Поемада Шимали Гафгаз вә онун бир чох мүхтәлиф халглары, һәмчинин Хәзәр саһилиндә јашајан халглар һаггында мә'лумат верилир. Тәдгигатчыларын фикринчә, поемадакы Сәрир[191] тәхтинә аид епизод өз мәнбәјини јерли рәвајәтләрдән алмышдыр. Мәшһур Азәрбајчан алими проф. Мирзә Казым бәј көстәрир ки, Загафгазија гәбиләләри «гызыл тәхт» (Сәрир) һаггында данышырлар[192].

Низами руслар һаггындакы мә'луматы да тарихән олмуш һадисәләрин данышыг вариантындан көтүрмүшдүр. Русларын Бәрдәјә һүчумларына аид һәлә Низаминин јашадығы дөврдә јерли әһали арасында данышылмышдыр. Һәтта Хагани ше'рләринин бириндә русларын Ширвана һүчумуну тәсвир етмишдир. Ј. Е. Бертелсин дедији кими, бу, о заман «Загафгазијаны чох һәјәчана кәтирән һадисәләрдән бири»[193] олмушдур. Мәшһур рус шәргшүнасы А. Минорски «Ширван вә Дәрбәнд тарихи» әсәриндә Низами «Искәндәрнамә»синә ишарә едәрәк көстәрир ки, бу һадисә «гафгазлыларын һејсијјәтинә тохунмушду»[194].

Искәндәрин фәалијјәти, адәтән, амазонларла әлагәләндирилир. Чох кениш јајылмыш олан бу рәвајәт гәдим тарихи әсәрләрлә јанашы «Сахта-Каллисфен», «Шаһнамә» вә «Искәндәрнамә» кими бәдии әсәрләрдә дә мүәјјән јер тутур. Низами дә амазонлара аид кениш јајылмыш рәвајәти гәләмә алмагла, тарихи әфсанәни бир даһа јада салыр.

Тәдгигатчы М. О. Косвен[195] «Амазонлар»[196] адлы мәгаләсиндә көстәрир ки, һәлә Һередот вә Страбон кими јазычылар амазонларын вәтәнини Гафгазла әлагәләндирмиш, бу рәвајәтин о јердә кениш јајылдығыны сөјләмишләр. Мүәллифин еһтималына көрә Гафгаздакы «Гызгала», «Гызбурун», «Гызлар» вә с. кими јер адлары бу рәвајәтләрлә әлагәдардыр. М. О. Косвен амазонлар һаггында олан әфсанәләрин Гафгазда јајылмасындан данышаркән «Искәндәрнамә» әсәри үзәриндә кениш дајаныр.

Азәрбајчан фолклорунда «Искәндәрин бујнузу вар, бујнузу» адлы рәвајәт бу күн дә ишләдилир. Биз бу әфсанәјә ермәни[197] фолклорунда да раст кәлирик. Низами ајры-ајры халгларын фолклорунда сүжети бир-биринә јахын олан бу рәвајәти әсәриндә нәгл етмишдир. Ј. Бертелс бу барәдә јазыр ки, Низами ешшәк гулаглы Мидас вә бу сирри инсанлара ачан Гамыш һаггында олан нағылы да «Искәндәрнамә»јә дахил едәрәк ону Искәндәрлә әлагәләндирир[198]. Ермәни тәдгигатчысы А. Хаханов ермәни фолклорунда Искәндәрә аид ики рәвајәтин чап едилмәсини көстәрир вә онун бири барә-

---

[191] Мәшһур рус шәргшүнасы В. Бартолд «Һүдудүл-аләм» әсәринә јаздығы мүгәддимәдә Сәрири Дәрбәнд Дағыстан вилајәтинин чәнуб һиссәси һесаб едир вә сәрирлиләрин аварлар олдугларыны јазыр. А. Бакыханов Сәрир һаггында мә'лумат верәркән Низаминин фикирләриндән истифадә едир. Бах: А. Бакыханов. Күлүстани-ирәм», сәһ. 15—36.

[192] «Мирзы Александра Казем-бека. Мифология персов по Фердоуси. Северное обозрение», т. III, СПб., 1848, сәһ. 2.

[193] Ј. Бертелс. Бөјүк Азәрбајчан шаири Низами Кәнчәви, сәһ. 117,

[194] Minorsky. A history of Sharvan and Darband in the 10—11 th centuries. Cambridge, 1958, p. 62.

[195] М. О. Косвен. Амазонки. История легенды. «Советская этнография», № 3, М.—Л., 1947.

[196] Амазонларын вәтәни Јунаныстан, Африка, Гафгаз вә саир јерләрлә әлагәләндирилир. «Һүдудүл-аләм»дә дә «шәһре зәнан» (гадынлар шәһәри) тәсвир едилир, сәһ. 9.

[197] «Этнографическое обозрение», № 1, М., 1902, сәһ. 113.

[198] Е. Э. Бертельс. Роман об Александре, сәһ. 65.

дә дејир: «Бу әфсанәләрдән биринчиси чар Мидас һаггында олан һекајәдир»[199].

Беләликлә, демәк лазымдыр ки, Искәндәр һаггында олан рәвајәтләр чох гәдим вә мүхтәлиф вариантлы олса да, Низами бунлардан һеч бирини тәкрар етмәмиш, өз мүһити вә дөврүнүн тәләбләриндән чыхыш едәрәк тамамилә орижинал бир әсәр јаратмышдыр.

199 «Этнографическое обозрение», сәһ. 113.

II ФӘСИЛ

НИЗАМИ КӘНЧӘВИНИН «ИСКӘНДӘРНАМӘ» ПОЕМАСЫ ВӘ ОНУН ИДЕЈАСЫ

«Искәндәрнамә» Низаминин сон әсәридир. Поема «Шәрәфнамә» (I һиссә) вә «Игбалнамә» (II һиссә) адлы ики һиссәдән ибарәт олуб, бирликдә «Искәндәрнамә» адланыр. Поеманын јазылыб гуртарма тарихи мә'лум дејил, мүәллиф өзү дә бу барәдә мә'лумат вермир.

Низами «Игбалнамә»ни јазаркән јашынын алтмышдан кечмәјини гејд едир. Поема сифаришлә јазылмамышдыр. Әсәрин «Шәрәфнамә» һиссәсиндә онун Атабәј Нүсрәтәддин Әбубәкр ибн-Мәһәммәдә (1191—1210-чу илләрдә һөкмдар олмушдур) итһаф олундуғу көстәрилир, ејни заманда «Игбалнамә»дә дә һәмин шәхс хатырладылыр. Әсәрдә Низами Әбубәкрә хитаб едәрәк, ону әдаләтли олмаға чағырыр. Шаирин фикринчә аллаһ шаһлығы она вермишдир ки, о, «халга әдаләт көстәрсин, тәрлан милчәјә, фил дә гарышгаја зијан вермәсин».

Әсәрин сонунда Арслан оғлу Мәлик Иззәддин Мәс'уда (1180—1193) мәдһ едилмишдир. Иззәддин Мәс'уд Сәлчуг һөкмдарларындан бири олуб, 1193-чү илә гәдәр Мосулда һаким олмуш вә һәмин илдә өлмүшдүр. Лакин һәмин дөврдә Иззәддин II Мәс'уд ибн-Арслан (1211—1219) адлы башга бир һөкмдар да јашамышдыр. Низаминин исә бунлардан һансыны нәзәрдә тутмасыны ајдынлашдырмаг чәтиндир. Шаирин өлүмү әввәлләр 1203-чү ил, лакин сонралар исә 1209-чу ил көстәрилир. Белә олдугда, Иззәддин II Мәс'удун һөкмранлығы шаирин өлүмүндән сонраја дүшүр.

«Искәндәрнамә»дә ики һөкмдарын мәдһ олунмасы тәдгигатчылар арасында мүхтәлиф фикирләр јаратмышдыр. Бу сәбәбә көрә дә бә'зи тәдгигатчылар «Игбалнамә»нин сон һиссәсинин башга бир шәхс тәрәфиндән тамамландығыны сөјләјирләр. Бу фикри бир дә куја һәмин һиссәнин зәиф олмасы, јахуд Низаминин өз өлүмүнү тәсвир етмәси кими бир сыра сәбәбләрлә әлагәләндирирләр. Ј. Е. Бертелс бу барәдә әтрафлы мә'лумат вердији үчүн, онун тәдгигаты илә кифајәтләнмәји лазым билирик[200].

ҺӨКМДАР СУРӘТЛӘРИ

Искәндәр сурәти. Низами Кәнчәвини инсанын талеји дүшүндүрмүшдүр. Шаир дөврүндә баш верән зүлмү, һагсызлығы, өзбашыналығы көрәрәк, она гаршы мүбаризә јолларыны фикирләшмишдир. Зүлмкар шаһлары амансыз тәнгид етмәк, онларын әвәзиндә халга архаланан, әдаләтли һөкмдар образы јаратмаг Низаминин гаршысында дуран ән башлыча вәзифә иди.

Низами өз мүтәрәгги идејаларыны сөјләјә билмәк үчүн бүтүн дүнјада ад газанмыш Искәндәрин кениш јајылмыш шөһрәтиндән истифадә етмишдир. Бунунла бирликдә шаир Искәндәрин тарихи образыны јаратмамышдыр.

Мәшһур совет шаири Н. Тихонов көстәрирди ки, Низами азад шаир кәламы сөјләјә билмәк үчүн романтик гәһрәман, халг дастанынын тәсвир етдији һәјат јолу илә кетмишдир[201].

Мүтәрәгги франсыз јазычысы Луи Арагон «Гәрб-Шәрг диваны зәруријјәти һаггында» адлы мәгаләсиндә јазырды:

«Шүбһәсиз, тарих вә шифаһи поезијадан алынмыш мөвзуларын бирләшмәсиндән ибарәт олан бу әсәрин («Искәндәрнамә»нин — *Ә. А.*) гәһрәманы мәһз она көрә тарихи бир шәхсијјәт кими көтүрүлмүшдүр ки, мүасир идејалар даһа јахшы вә азад ифадә едилсин, идеал дөвләтин тәсвири, мөвчуд һөкмдарлары тәнгид етмәк үчүн бир васитә олсун»[202].

Искәндәр, әсәрин әсас мүсбәт сурәти олмагла, әсасән, идеал бир гәһрәмандыр. О, тәкчә «Искәндәрнамә»дә дејил, Низами јарадычылығында ән сәчијјәви бир сурәтдир. Шаир өз гәһрәманы гаршысында чох шәрәфли, ејни заманда чәтин бир вәзифә гојур. Бу вәзифә халга әдаләтлә башчылыг етмәкдән, зорлуларын күчүнә мә'руз галыб аман истәјәнләрә көмәкдән ибарәтдир. Мәгсәд бүтүн дүнјанын гәбилә вә халгларынын һәјат тәрзләри илә таныш олуб, онлара мадди вә мә'нәви јардым көстәрмәкдир. Искәндәрин мүһарибәләри дә өз әразисини кенишләндирмәк үчүн дејил, һәмин мәгсәди һәјата кечирмәјә хидмәт едир. Гәһрәман өлүм күнүнә гәдәр сәмәрәли һәјатыны бу мәгсәдә сәрф едир.

Искәндәр јер үзәриндә хошбәхт јашајан халгларын һәјат тәрзләриндәки јахшы шејләрдән фајдаланмаг истәјир. О, һәмчинин дүнја сирләринә вагиф олараг «әглин үзәриндәки пәрдәни көтүрмәјә» чәһд едир.

Низами гәһрәманын һәјат вә фәалијјәтини бүтөв тәсвир етмәсинә бахмајараг, әсәрин епизодларынын бириндә Искәндәрин бүтүн мүсбәт сифәтләрини хүласә шәкилдә охучуја тәгдим едир. Бу сифәтләр ашағыдакылардыр: Дүһа саһиби, сәхавәтли, адамсифәтли мәләк, ағыллы, сакит, зеһинли, зәһмәтсевән, сөзү өз јериндә данышан, ағыр тәбиәтли, биринә чәза вермәјә тәләсмәјән.., аллаһы вә халгы өзүндән разы салан, һамы тәрәфиндән јалныз јахшылыгла јад едилән, һеч кәсин гәми мүгабилиндә шад олмајан... Ареш кими мәһарәтлә ох атан.., меј мәчлисиндә хәзинә пајлајан, сөзү ағлла өлчүб данышан, һәр шеји һикмәтлә өлчүб-бичән, јалан сөзү ешитмәк истәмәјән, вердији сөзә лагејд олмајан, һәр бир јердә ишә рөвнәг верән... аз данышан, сәбрли олан, гәзәбләнән вахт чәза вермәјән, гәләбә заманы күнаһдан кечән.., философларла сөһбәт едән, гочаларын тәдбири илә иш көрән, һәр вахт аллаһа пәнаһ апаран...[203]

200 Е. Э. Бертельс. Низами. Москва, 1956, сәһ. 200—202.

201 Н. Тихонов. Низами вә Нәваи, «Азәрбајчан мәктәби» журналы, № 4, Бакы, 1947, сәһ. 15.

202 «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 21 сентјабр, 1957-чи ил, № 38.

203 «Шәрәфнамә» сәһ. 345—346.

Искәндәр бир сәркәрдә кими чох гүдрәтлидир. Әсәрдә онун Иран һөкмдары Дара, зәнчи һөкмдары Пәләнкәр, һинд һөкмдары Фур, рус сәркәрдәси Гынтал вә башгаларына гәләбәси көстәрилир. Искәндәр мүһарибәдә стратекија, тактиканы көзәл билдији үчүн дөјүш имканларындан бачарыгла истифадә едир. О, дүшмәнә сијасәтлә гәләбә чалмаға даһа чох мејл едир, бу баш тутмадыгда исә күчә әл атыр. Биз, һәмишә онун сајча аз гүввә илә чох гошуна малик олан дүшмәни мәғлуб етдијини көрүрүк. Һәтта бир сыра гәләбәләр Искәндәрин шәхси фәалијјәти нәтичәсиндә әлдә едилир.

Низамијә көрә сәркәрдәјә, биринчи нөвбәдә, аллаһ вә өз гошуну көмәк едир. Үмумијјәтлә, шаирин фикринчә Искәндәрин гәләбәләринә көмәк едән амилләр гылынч, дөвләт, ағыл, алим, вәзир, гоча, бәләдчи, заһид, аллаһ, достларын көмәјиндән ибарәтдир.

Искәндәр тутдуғу өлкәләрин һәјаты илә һәмишә марагланыр. Әкәр сонралар о јерләрдә хоша кәлмәјән јени һадисәләр баш верирсә, дәрһал ораја ат чапыр. Тутулан өлкәләрин һөкмдарлары Искәндәрин о өлкәдән кетмәсиндән истифадә едәрәк әкс фәалијјәтә башлајырса, онун тәрәфиндән јенидән мәғлуб едилир. Искәндәр өзүнү нәзәрдә тутараг һәмин ишләрдән белә нәтичәјә кәлир: демәли, бир нәфәр бүтүн дүнјаны тута билмәз.

Искәндәр бир һөкмдар кими өз гаршысына ваһид дөвләт јаратмаг вәзифәсини гојур. Онун фикринчә, јер үзәриндә ону сајмајараг јашајан башга бир һөкмдар олмамалыдыр. Гәһрәман белә бир дөвләти јаратмаға гадир олдуғу һалда, јалныз өлүм онун ишләрини јарымчыг гојур. Искәндәр һәр јердә зүлм вә әдаләтсизлијин һөкм сүрдүјүнү көрүр. О, һисс едир ки, «су вә торпагдан чох» олан гәбилә вә халглар өзләринә хиласкар ахтарыр, онларын дәрдләринә шәрик бир башчы лазымдыр. Әлбәттә, Искәндәр һәлә фәалијјәтинин илк дөврләриндә буну өзү дә баша дүшә билмир. Лакин о, һәјат тәчрүбәси газаныб, бир сыра тарихи гәләбәләр әлдә етдикдән сонра бу гәнаәтә кәлир. Бу фикир Искәндәрин һәјатынын тәкмилләшмә дөврүндә кет-кедә даһа да күчләнир. Гәһрәман дүнјаны һансы јолларла идарә етмәк үзәриндә дүшүнүр.

Әсәрдә Искәндәрин јеткин вә мә'налы һәјаты ардычыллыгла тәсвир едилир. О, ушаглыгдан дүзкүн јола дүшмүш, алдығы мүкәммәл тәһсил вә тәрбијә кәләчәк гәләбәләринә көмәк етмишдир. Мәшһур јунан философу Әрәстун Искәндәрин мәктәб јолдашы, кәләчәк вәзири, онун атасы Нгумахос исә илк мүәллими олмушдур. О, өз мүәллимләриндән ашағыдакы нәсиһәтләри ешидир: һәјатда елмлә гылынчын бирләшмәси сајәсиндә галиб кәлмәк олар, инсан күмүшә вә гызыла пәрәстиш етмәмәлидир. Философун һәмин фикирләри Искәндәрә дүзкүн истигамәт верир.

Низами гәһрәманын һәјатынын илк дөврләриндән бәһс едәрәк көстәрир ки, сиккә Румда илк дәфә онун адына вурулмуш, о, атасы Фејләгусун јеринә 20 јашындан[204] шаһлыға кечмишдир. Искәндәр һакимијјәтә кәлдији илк күндән халгла әдаләтлә рәфтар едир, «өлкә, онун әдаләтиндән дүнјаја сәс салыр». Бу тәзә көјәрмиш сәрвдән һәр евдә хош хатират олмагла, онун һаггында һәр өлкәјә әфсанә јајылмышды.

Низами Искәндәрин доғулмасы, фәалијјәти вә нәһајәт, өлүмүнү кениш тәсвир едир. Шаирә көрә Искәндәр дүнјаны јахшы јола вердији, ону бир өлчүдә сахладығы вә ишбиләнләрдән өјрәнмәклә идарә етдији үчүн једди өлкәјә саһиб олмушдур. Јохса «Рум папаглы бир түрк» Һиндистана вә Чинә нечә гәләбә чаларды?[205]

Искәндәрин јашча чаван олмасына бахмајараг, чох бөјүк гәләбәләр әлдә етмәси онун шөһрәтини даһа да артырыр. Шаир онун кет-кедә шөһрәт зирвәсинә јүксәлән һәјатыны бој атдыгча алаг отларынын бөјүмәсинә имкан вермәјән чаван ағача бәнзәдир.

Низами Искәндәри «халга јол көстәрән ајнадыр» — дејә тә'рифләјир.

Низами ајна әһвалатына хүсуси фәсил һәср етмишдир. Шаирә көрә ајна Искәндәрдән јадикар галмышдыр. О, әсәрин мүхтәлиф јерләриндә Искәндәр ајнасындан сөһбәт ачыр. Онун Искәндәрин гылынчыны ајнаја бәнзәтмәси тәсадүфи дејилдир. Шаир гәһрәманын гылын-

---

[204] Куртси Квинт Руф да Искәндәрин 20 јашындан һөкмдарлыға кечдијини сөјләјир.

[205] «Игбалнамә», сәһ. 26.

чыны ади гылынчдан фәргләндирир, онун ајналығыны инсанлара дүзкүн јол көстәрмәк тимсалы кими көтүрүр. Өзүнүн сифәтләрини көрмәк истәјән һәр бир кәс Искәндәрин ајна гылынчына бахмалыдыр. Јә'ни һәјатда Искәндәр кими әдаләтли һөкмдар олмаға чалышмалыдыр.

Искәндәр өз мәгсәдләрини һәјата кечирәркән сон дәрәчә әзијјәт вә мәшәггәтләрә раст кәлир. Ону өлүм дәфәләрлә тәһдид едирсә дә, мәғлубијјәт көзләјирсә дә, һәјат ешги гәһрәманы һәр чүр чәтинликләрә таб кәтирмәјә вадар едир. Беләликлә, әсәрдә Искәндәр реал һәјатда инсанын нә гәдәр иш көрмәк, фәалијјәт көстәрә билмәк игтидарына малик олмасы тимсалыдыр. Бурада мүәјјән мәгсәд уғрунда инсан әмәји вә ирадәси галиб кәлир. Бунунла белә, шаир о нәтичәјә кәлир ки, һәр шејә гадир олан инсан јалныз өлүм гаршысында ачиздир.

Низами бир нәфәри белә өзүндән наразы салмајан әдаләтли һөкмдар тәрәфдары иди. Шаирә көрә јахшы һөкмдар һакимијјәти шан-шөһрәт һесаб етмәмәлидир. Онун әсил шәрәфли иши халга јардым етмәкдән ибарәт олмалыдыр. Искәндәр дә бу сифәтә малик олдуғу үчүн бүтүн дүнја онун сағлығына бадә галдырыр. Низами бунунла инсанлары, хүсусилә һөкмдары јахшы ад газанмаға чағыраpaг көстәрир ки, инсан дүнјаја пислик үчүн кәлмәмишдир. Шаир Искәндәрин халга вердији хејри нејсан јағышынын фајдасына бәнзәдир, онун зүлмкар дүшмәни мәһв едән гылынчындан ахан ган дамлаларыны «рәһмәт јағышы» адландырыр.

Низамијә көрә дүнјаны намусла сахламағы бачармајан һөкмдары әсил һөкмдар һесаб етмәк олмаз. Шаир бир инсанын башгасындан үстүнлүјүнү онун инсафлы олмасы илә өлчүрдү:

اسکندر بانصاف نام اورست
وگرنی‌زما هر یك اسکندر است [206]

(Искәндәр әдаләтинә көрә ад газанмышдыр, јохса ки, бизим һәр биримиз бир Искәндәрик).

[206] «Шәрәфнамә», сәһ. 360.

Шаир Искәндәрин һәјатыны чох тәбии сурәтдә тәсвир едир. Искәндәрин гәләбәјә бөјүк инамы олса дә, өзүнүн бир күн мәғлуб ола биләчәји еһтималыны унутмур. Мәсәлән, о, Даранын зүлмкарлығыны ешитдикдә зүлмүн ахырда онун (Даранын—Ә. А.) башына ојун ачачағыны дујур, она севинир, чүнки бу онун кәләчәкдә гәләбә чалмасына көмәк едәчәкдир. Буна бахмајараг, Искәндәрин өзүнүн дә аз нөгсаны олмамышдыр. Онун әлиндән дә бир сыра хәталар чыхмышдыр. О, хәзан јарпағы кими әсир вә Даранын зүлмүнү ешитдикдә өзү үчүн дә «бу көрпү асан кечилмәз» — дејә дүшүнүр. Гәһрәман ахырда белә бир нәтичәјә кәлир ки, әкәр зүлмкар олса, Дара кими мәһв олачаг, әдаләтлидирсә јашајачагдыр.

Искәндәр Иранда кениш ислаһат апарыр вә халг илә әдаләтлә рәфтар етдији үчүн рәғбәт газаныр. Һәтта иранлылар ону — Чәмшидин тахтына лајиг һөкмдарсан, көһнә кетди, (јә'ни Дара) сән бизим јени тахтын нәинки Хосрову, һәтта Кејхосровусан — дејә гијмәтләндирирләр.

Искәндәр өз мәгсәдинә јалныз зорла дејил, јахшы мүһакимәси илә дә наил олур. Иранда јерли адамлар онун бачарығыны јохламаг үчүн чохлу суаллар вердикләри заман гәһрәман өз мүһакимәси илә галиб кәлир. Она көрә дә Низами Искәндәрин дүнјаны «гол күчү олмадан» тутдуғуну көстәрир.

Никбинлик Искәндәрин бүтүн һәјатына һакимдир. Шаир бу никбинлијин әсил сәбәбини гәһрәманын башлыча вәзифәси олан башгаларына көмәк етмәк вә шәр гүввәләр үзәриндә чалдығы гәләбә севинчи илә бағлы көтүрүр. Искәндәр јунанларын милли гәһрәманы олса да, бүтүн халглара ејни көзлә бахыр. Онун үчүн бөјүк вә кичик халг јохдур. Искәндәр һәр халгын истәр елммәдәнијјәт, истәрсә дә адәт-ән'әнәләриндәки ән јахшы шејләрә еһтирамла јанашараг, онлардан истифадә едир. О, һәтта керидә галмыш тајфалары белә унутмур, онлары мәдәнијјәтә, инсанларла үнсијјәтә чағырыр.

Искәндәр әсәрдә тамамилә шәхси истәк — арзулардан мәһрум едилмиш вәзијјәтдә тәсвир едилмир. Шаир көстәрир ки, Искәндәр аз да олса өз шәхси истәкләринин архасынча кетмишдир. Бу мәсәлә әсәрдә өз ифадә-

сини Искәндәрин дирилик сују далынча зүлмәтә кетмәси епизодунда тапыр.

Низами Искәндәри бү сифәтләрлә тәсвир етмәклә һуманист бир шаир кими өз мүтәрәгги идејаларыны бүтүн халглар арасында јајмаға чалышмышдыр. Низамини мүхтәлиф милләтләрә севдирән чәһәтләр дә бунлардан ибарәтдир. Совет шәргшүнасы И. С. Бракински јазыр: «Низами мүсәлман Шәргиндә биринчи шаирдир ки, бүтүн гүввә илә гәбилә вә халгларын достлуғу мәсәләсини галдырмышдыр»[207].

Искәндәр өз сәфәрләри заманы әлдә етдији мал-дөвләт вә хәзинәни өзүнүн шәхси әмлакы һесаб етмәдији кими, дөвләтин хәзинәсинә дә дахил етмир. О, һәр јердә вә һәмишә бу ганимәтләри јохсуллара пајлајыр. Онун бу сәхавәти гәһрәманын шөһрәтини даһа да артырыр. Искәндәрин бир идеал һөкмдар кими ән мүсбәт сифәтләриндән бири башга өлкәләрдән хәрач алмамасыдыр. Доғрудур, биз әсәрин чох јериндә (Искәндәрин ајры-ајры һөкмдарлара мәктубларында) гәһрәманын мүхтәлиф өлкәләрдән хәрач тәләб етдијини көрүрүк. Заһирән хәрач истәјән Искәндәрин бу тәләби, үмумијјәтлә, тарихән апарылан мүһарибә ән'әнәләри илә әлагәдардыр. Икинчи тәрәфдән бу онун өзүнү бүтүн дүнјанын һөкмдары һесаб етмәси илә бағлы ола биләр. Әсәрдә Искәндәрә чох заман хәрач әвәзинә һәдијјәләр верилдији тәсвир едилир.

Алынан ганимәтләрә Искәндәрин бу чүр мүнасибәти јалныз идеал һөкмдара хас олан бир сифәтдир. Низами хәзинәни бүтүн еһтирасларын сәбәби адландырыр вә реал һөкмдарларын онсуз кечинә билмәдикләрини сөјләјир.

Искәндәр вахтилә дүшмән кими гаршы-гаршыја кәлдији, лакин сонралар достлуг мүнасибәти јаратдығы һөкмдарлары өз јерләриндә һаким кими сахлајыр. Әсирләр онун сајәсиндә зинданлардан азад едиләрәк өз јерләринә гајтарылыр.

Низами Искәндәри һәр бир өлкәјә ики дәфә апарыр. О, биринчи сәфәрдә өз мәгсәдинә гылынч, һәдә-горху

207 М. С. Брагинский. Из истории таджикской народной поэзии, М., 1956, сәһ. 336.

илә чатырса, икинчидә бу иши ағыл, һикмәтин күчү илә көрүр. Бир сыра өлкәләрә Искәндәрин икинчи кәлиши достлуг сәфәри тәәссүраты бағышлајыр. Санки о, вахты илә чәкдији зәһмәтләрин нә дәрәчәдә фајдалы олмасыны јохламаг истәјир.

Искәндәр доста сәдагәтли вә меһрибандыр. Гәһрәман өз өлкәсиндә баш верән һәр һансы бир һадисәјә е'тинасыз јанашмыр, һәтта «сәнәт, алвер вә әкинчиликлә мәшғул олмајан» бир шәхсин варланмасы сәбәби дә ону марагландырыр.

Низами әсәрдә Искәндәрин Кә'бәни зијарәт етдији вә аллаһы хатырладығыны көстәрмишдир. Шаир гәһрәманыны Кә'бәјә кәтирмәсиндән истифадә едәрәк ону диндар бир шәхс кими тә'рифләмәк јолу илә кетмәмишдир. Бу епизоду Низамидән әввәлки мәнбәләрдә (о чүмләдән Фирдовсидә) олмагла, шаир тәрәфиндән нисбәтән гысача хатырладылыр.

Әсәрин «Шәрәфнамә» һиссәсиндә Искәндәрин ејш-ишрәт мәчлисләриндә иштирак етдији тәсвир олунур. О, бә'зән шәрабын тә'сириндән јарымәст вәзијјәтә дүшәрәк мусиги сәдаларындан зөвг алырса да, шәһвәт дүшкүнү дәрәчәсинә гәдәр енмир.

Биз, Искәндәрин мәнфи һәрәкәтләринин дә шаһиди олуруг. Бунларын чоху һәјаты тәрәггијә, тәкмилләшмәјә доғру кедән гәһрәманын фәалијјәтинин инандырычы тәсвири илә бағлыдыр. Лакин бу сифәтләр онун һәјатынын инкишаф мәрһәләләриндә кетдикчә азалыр, Искәндәр күнаһ вә сәһвләрини баша дүшә билир. Низамини дә мәһз бу мәсәлә марагландырырды. О, һөкмдарлары өз күнаһларыны баша дүшүб, онлары ислаһ етмәјә чағырырды.

Зәбиуллаһ Сәфа Низаминин «Игбалнамә» әсәриндә Искәндәрин фатеһ, камран, чаһанкирлик һүдудуну ашыб һәким, алим вә пејғәмбәр бир шәхс олдугуну көстәрир[208]. Һерман Етејә көрә дә «Игбалнамә»дә һадисәләр әхлаги вә үрфани бир характердә олмагла, орада Искәндәр һәким (алим) вә пејғәмбәр кими көстәриләрәк дүнјанын сонуна чатмаг үчүн гуру вә дәнизә сәфәр-

208 З. Сәфа. Көстәрилән әсәри, сәһ. 349.

ләри васф едилир[209]. Проф. Һ. Араслыја көрә Низами «Искәндәрнамә»нин II һиссәсиндә инсан талеји вә ағлын наилијјәтләриндән бәһс етдији үчүн бу һиссәни «Игбалнамә» адландырмышдыр[210].

Искәндәр «Шәрәфнамә»дә даһа чох бир сәркәрдәдирсә, «Игбалнамә»дә сәркәрдә, алим вә пејғәмбәрдир. О, «Игбалнамә»дә инсан шүуруна гылынчла дејил, елм вә һикмәтин күчү илә һаким олур. Чүнки һикмәтин (елмин) күчү гылынчдан кәскиндир. Бурада гылынчла елмин күчү бирләшдији үчүн Искәндәрин өлкәләри идарә етмәк имканлары даһа да артмыш олур. Шаир гәһрәманы бирдән-бирә алим кими охучуја тәгдим етмир. О, елмин әһәмијјәтини һәм алим Әрәстунун (вә башга алимләрин) көмәји илә, һәм дә өз тәҹрүбәсиндә дәрк едир. Проф. Ј. Бертелсин дедији кими, «Искәндәр инсан билијинин пилләләри илә ән јүксәк нөгтәјә чатыр»[211].

Доғрудур, Искәндәр «Шәрәфнамә»дә дә елмдән фајдаланыр, лакин «Игбалнамә»дә гәһрәман бу иши мүнтәзәм сурәтдә һәјата кечирдији үчүн өзү дә бир алим олараг елмин инкишафына сә'ј едир. Искәндәрин сәркәрдәлијинин алим вә пејғәмбәрликлә әвәз едилмәси көстәрир ки, шаир гәһрәмандакы сонунчу сифәтләрә даһа чох әһәмијјәт вермишдир. Сәркәрдәликдә ган төкмәк, бә'зән дә шәраитдән асылы олараг зүлмә јол верилиб гылынчла иш көрүлүр ки, бу да идеал һөкмдар үчүн о гәдәр дә јахшы ад дејилдир.

Искәндәр Әрәстун, Әфлатун, Сократ вә башга елм адамларындан өјрәнир. О, Әфлатундан — Көрәсән бу алимләрдән әввәл дә көркәмли кәшфләр едән олмушдурму? — дејә сорушур. Әфлатунун марағлы ҹавабындан ајдын олур ки, онлар биликләрини кечмиш елмләрин бинөврәси әсасында јаратмышлар. Һәлә гәдимдә чохлу кәшфләр олмуш, онлары баша дүшмәк үчүн әф-

[209] هرمان اته، تاریخ ادبیات فارسی، ترجمه با حواشی دکتر رضا زاده شفق، تهران، ۱۳۳۷، ص ۷۵

[210] Һ. Араслы. Гәдим әдәбијјат. (Орта мәктәбин VIII синфи үчүн дәрслик), Бакы, 1961, сәһ. 80.

[211] Ј. Бертелс. Бөјүк Азәрбајҹан шаири Низами, сәһ. 121.

латунлар чәтинлик чәкирләр. Әфлатун «Сеһрли үзүк» әһвалатыны Искәндәрә нәгл едир.

Искәндәрин мүсбәт ҹәһәтләриндән бири онун һадисәләрә објектив јанашыб, һәгигәти мүдафиә етмәсидир. О, һәр бир инсаны өз баҹарығына көрә гијмәтләндирмәк тәрәфдарыдыр. Шаирә көрә ихтијар саһиби олан һөкмдар һәгигәти горумалыдыр. Низами көстәрир ки, Искәндәр елм саһәсиндә өзүнүн гүдрәтини сүбут едән, лакин 70 алим тәрәфиндән гәсдән инкар едилән Һәрмүсә тәрәфдар чыхыр. О, «дүз пәрдәјә әјри бахан» вә буна көрә Һөрмүс тәрәфиндән даша дөндәрилән адамлара гаршы алимин рәфтарына һагг газандырыр.

Искәндәр шаһларын чиркин һәрәкәтини баша дүшүр. «Бизим сирримиз кизлиндә олса јахшыдыр» — дејәрәк ејбләринин ачылмасындан горхур.

Искәндәр бә'зән бәдбинләшәрәк, гәләбәдән үмидини үзүр, һәтта өз фикриндән дашынмаг дәрәҹәсинә кәлир. Лакин ону бу горхунҹ јолдан чәкиндирән алимләрин мәсләһәти олур. Бунунла бәрабәр о, һәм дә талејә инанараг аллаһын көмәјини унутмур.

Низамијә көрә һөкмдар күч дејил, өз ағлы илә мәгсәдинә чатмалыдыр. Искәндәрин јорулмадан елм өјрәнмәјә сә'ј көстәрмәси дә бу мәгсәдләдир.

Искәндәр бир алим һөкмдар кими елмин ҹәмијјәтин инкишафындакы ролуну јүксәк гијмәтләндирир, буна көрә дә һамы елмә бөјүк һәвәс көстәрир. Искәндәр сарајда алимләрлә сых әлагә сахлајыр, алимин рүтбәсини һамыдан уча сајыр. О, өз фикрини сәркәрдәликлә әлагәдар мәсәләләрдән даһа чох каинатын сирләрини өјрәнмәјә сәрф едир, өмрүнүн хејли һиссәсини хәлвәтдә алимләрлә мүсаһибә вә сирләр ахтарышында кечирир. Искәндәр бу саһәдә о гәдәр мүвәффәгијјәт газаныр ки, һәтта елми мәсәләләрдә мүхтәлиф алимләрин һансынын һаглы олдуғуну бир-бириндән сечә билир.

О, елм саһәсиндә башга өлкәләрин әлдә етдији наилијјәтләрдән истифадә едир вә ону өз өлкәсиндә јајыр. Онун сајәсиндә мүхтәлиф елмләрә аид ән гијмәтли әсәрләр Јунаныстана апарылараг тәрҹүмә едилир.

Әсәрин «Әфлатунун әргани дүзәлтмәси» һиссәсиндә дејилир ки, Әрәстун елми мәҹлисләрин бириндә өзүнү бүтүн елмләрин биличиси һесаб етмәклә, һамыдан үстүн

тутур. Мәчлис иштиракчылары да онун сөзләрини тәсдиг едир. Чүнки Әрәстунун сарајда Искәндәрә јахын олмасы һәмин алимләри бу чүр һәрәкәт етмәјә мәчбур едир. Әрәстунун бу һәрәкәти көркәмли алим Әфлатунун хошуна кәлмәдији үчүн о, мәчлиси тәрк едир. Алим узун зәһмәтдән сонра инсанлара, һәтта вәһши һејванлара белә тә'сир едән бир әганы (јә'ни нәғмә, аһәнк) дүзәлдир вә бунун сиррини өзүндән башга һеч кәс билмир. Әрәстун да јаратдығы әгани илә өзүнүн бачарығыны сүбут едирсә дә, лакин Әфлатунун кәшфинә чатмыр. Ахырда Әрәстун Әфлатун гаршысында баш әјәрәк ондан үзр истәјир. Бурада Искәндәр һагг тәрәфдары кими чыхыш едир. Әрәстунла јахынлығына әһәмијјәт вермәјәрәк Әфлатунун тәрәфини сахлајыр.

Искәндәрин тәкмилләшмәсиндә тәкчә алимләрин дејил, дүнјакөрмүш ағсачлы гочаларын, чобанларын, садә әкинчи, бәләдчи вә башгаларынын мәсләһәтләринин дә бөјүк хидмәти олур. О, һәмишә дөјүшләрдә кәнчләрә архаланыр, нәсиһәт алмагда исә гочаларын фикриндән фајдаланырды. Һәтта Искәндәр дирилик сују ахтарышында зүлмәтдән 90 јашлы гочанын мәсләһәти илә хилас олур. Она көрә шаир белә бир фикир сөјләјир: «Шаһ нә гәдәр ағыллы, кәнч олса да о, һәмишә гочаларын мәсләһәтинә мөһтачдыр».

Гәһрәман дирилик сују далынча кедәркән мүвәффәгијјәтсизлијә уғраса да, лакин әбәди өмр сүрмәк арзусу илә јашајыр. Нәһајәт, Искәндәрә ајдын олур ки, әбәди һәјат јалныз инсанын мә'нәви өмрүдүр. Бу барәдә Азәрбајчан алими М. Әлизадә јазыр: «Әбәди һәјат јалныз инсанын мә'нәви өмрүдүр ки, ону да һәр кәс өз јахшы әмәлләри вә бәшәријјәтә фајдалы хидмәтләри илә әлдә едә биләр»[212].

Искәндәр индијә гәдәр көрдүјү әдаләтли вә хејирхаһ ишләрин нәтичәсиндә инсан габилијјәтинин һүдудуну ашмыш, аллаһ онун көрдүјү ишләри бәјәндији үчүн о пејғәмбәрлијә јүксәлмишдир. Низами гәһрәманын һәјатыны ики дөврә бөлүр вә бу мүһүм дөврләри бир-бириндән ајырараг дејир: «Әкәр тахты онун (Искәндәрин— *Ә. А.*) тачыны мәһв олмагдан сахламышса, әммамәси исә ону аллаһа јахынлашдырмышды»[213].

Мәләк аллаһын тапшырығыны јеринә јетирмәк әмрини Искәндәрә билдирир. Бу тәләбә көрә о, «фәрман апаран» олдуғу үчүн дүнјанын әтрафына доланыб «вәһши инсанлары мәһәббәтә кәтирмәли», халгы пис јолдан чәкиндирмәли, «көһнә тағы (дүнјаны—*Ә. А.*) јенидән гурмалы» ону әждаһанын зүлмүндән хилас етмәлидир. О, һәм дә јатмышлары јухудан ојатмалыдыр. Искәндәр бир аллаһ елчиси кими сәфәрә чыхараг халглары һәгиги динә[214] дә'вәт етмәлидир. Лакин гәһрәман өзүнү бу әмри јеринә јетирмәјә һазыр һесаб етмир. О, фикирләшир ки, кәрәк мән бир дә шәргдән гәрбә кедиб, халгларын башындакы «мүркүнү» дағыдым. Лакин мән бу өлкә халгларынын дилини билмәдијим үчүн онлары нечә баша сала биләрәм?! Гаршыда дуран чәтинликләрдән бири дә ордунун чөл вә бијабанларда јашајан мүхтәлиф тајфаларла дөјүшмәкдән горхуја дүшә билмәсидир. Халглары мән әзабдан нечә гуртарым?! Әкәр о кор көзләр мәнә бахмаса, карлыгдан мәним сөзләрими ешитмәсәләр, јахуд өлкәдә кор вә карлара нә әлач едәрәм?..[215]

Һөкмдар бу сәфәрә чыхмаздан әввәл көрәчәји халгларын «адәт вә јолуну» өјрәнмәк истәјир. Мәләк изаһ едир ки, сәнин һөкмүн «дөрд һәддә» чатыр; Шимал, Шәрг, Чәнуб, Гәрб өлкәләринә кедәркән о јерин халглары сәнин һикмәтин гаршысында табе олачаг. Сән достла дост, дүшмәнлә дүшмән кими рәфтар етсән, гаршыја чыхан һәр бир тајфа өз дилләриндә данышса белә, сәни тәрчүмәчисиз баша дүшәр.

Искәндәрин пејғәмбәрлик сәфәриндә гаршысында дуран вәзифәләрдән бири «гарышыг динләри» арадан көтүрүб, инсанлары һәгиги динә чағырмагдыр. Сәфәр заманы Искәндәр тајфаларын һансы дин вә ајинә гуллуг етдикләрини сорушур.

---

[212] М. Әлизадә. Низами Кәнчәви, Бах: «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи», I чилд, Бакы, 1960, сәһ. 189.

[213] «Игбалнамә», сәһ. 103.

[214] Гәдим јунан әфсанәләринә көрә Искәндәр өзүнүн пејғәмбәрлијә јүксәлдијини е'лан етмәклә, јунанлар арасында һөрмәтини итирмишдир.

[215] «Игбалнамә», сәһ. 103

Искәндәр дини дүнјаја јајыр. Проф. Ј. Бертелс бу барәдә јазыр: «Бу динин (Искәндәр дининин—*Ә. А.*) характер чәһәти онун фәлсәфә вә елмлә сыхы сурәтдә гарышмасындан ибарәт иди. Биз Искәндәрин јанында һеч бир рәсми руһани нүмајәндәси көрмүрүк»[216].

Проф. А. Маковелски јазыр ки, «О, (Низами—*Ә. А.*) чәмијјәти дәрк етмәкдә идеалист олдуғу үчүн бәхтијар һәјатын вә көзәл чәмијјәт гурулушунун ачарыны инсанларын әхлагча тәкмилләшмәсиндә көрүр, онун дини дә јени әхлаг идејаларынын јаранмасына вә јајылмасына доғру јөнәлмишдир[217].

Мараглыдыр ки, Искәндәр пејғәмбәрлик сәфәринә аллаһын әмри илә чыхмасына бахмајараг, Әрәстун, Әфлатун вә Сократын «Әгл китабы» васитәси илә өз мәгсәдинә чатыр. О, пејғәмбәрлијин әсил шәртләрини јалныз үч философун «Фәрһәнкнамәси» (билик китабы)-индән өјрәнир. Һәмин нәсиһәтнамәләрин мәзмуну тамамилә дини нәсиһәтдән кәнар олмагла, өз мәгсәдини һәјата кечирмәк истәјән һәр бир сәркәрдә үчүн лазым олан реал көстәришләрдән ибарәтдир. Бу «хирәднамә»ләрдә сон дәрәчә еһтијатлы олмаг, елмин ролуна әһәмијјәт вермәк, әдаләт көстәрмәк вә саирәдән сөһбәт кедир[218].

Һәмин нәсиһәтләр ичәрисиндә шаирин ашағыдакы фикирләри онун көрүшләринин ана хәттини тәшкил едир.

رها کن ستم را بیکبار گی
که کم عمری آرد ستمکار گی
شه از داد خود کر پشیمان شود
ولایت ز بیداد ویران شود [219]

(Зүлмү бир дәфәлик ат, чүнки зүлмкарлыг өмрү азалдыр. Шаһ әкәр өз әдаләтиндән пешиман олса, өлкә зүлмдән виранәјә чевриләр).

Јахуд:

چوشه با رعیت بد اور شود
رعیت بشه بر دلاور شود [220]

(Шаһ рәијјәтлә мәһкәмәјә кедәрсә, рәијјәт шаһа үстүн кәләчәкдир).

Шаирин бу сон фикри нә гәдәр чәсарәтлә дејилмишдир. Үмумијјәтлә, Низами рәијјәтлә һөкмдар арасында баш верәчәк ихтилаф заманы рәијјәтин үстүн кәләчәјинә инамда олмушдур.

Искәндәрә пејғәмбәрлик рүтбәси верилдији үчүн о, кәләчәкдә адыны ләкәләмәмәк хатиринә «диванындан хәзинә адыны» силир. Бу, гәһрәманын фәалијјәтиндә олан ән бөјүк ислаһатлардан бири олмушдур. Гәһрәман пејғәмбәрлик сәфәринә чыхан заман әввәлки јүрүшләриндән фәргли олараг, өз ишинин агибәти барәдә мөһкәм бир сөз дејә билмир. О, сәфәрә һазырлашаркән анасына — өлкәни әдаләт вә динлә елә идарә ет ки, сәнә афәрин десинләр. Гәһрәманын һәмин сөзләри көстәрир ки, о, ән чәтин сәфәрә кетмәсинә бахмајараг јенә дә өлкәни јаддан чыхармыр. Искәндәр 100 мин гошунла Искәндәријјәјә кәлир вә дәниз үзәриндә дүшмәни бир ајлыг мәсафәдән сечмәк үчүн ајна[221] дүзәлтдирир. О, әввәл Мисрә, сонра исә Бејтүл-Мүгәддәсә кәлир вә она пәнаһ кәтирән «дәрдли адамлары» хилас едәрәк, о јерләрдән фитнә вә фәсадын көкүнү кәсир[222].

Искәндәрин ән јахшы сифәтләрә малик олмасына бахмајараг, о, идеал бир һөкмдар сурәти кими, Низамини тә'мин етмәмишдир. Лакин Низаминин әдаләтли һөкмдар проблеми барәдә фикри инкишафынын ән јүксәк зирвәси бу әсәрдә өз ифадәсини тапмышдыр. Бу

[216] Ј. Бертелсин Низами Кәнчәвинин «Искәндәрнамә» әсәринә јаздығы мүгәддимә. Бах: Низами Кәнчәви. «Искәндәрнамә» («Шәрәфнамә»), Бакы, 1941, сәһ. XIII.

[217] А. Маковелски. Низаминин Искәндәрнамә поемасы һаггында. «Низами», IV китаб, Бакы, 1947, сәһ. 61.

[218] Әрәстун, Сократ вә Әфлатунун нәсиһәтләри Низаминин дүнјакөрүшүнү өјрәнмәк нөгтеји-нәзәриндән хүсусилә әһәмијјәтлидир.

[219] «Игбалнамә», сәһ. 114.

[220] «Игбалнамә», сәһ. 125.

[221] «Игбалнамә», сәһ. 129, Мустовфи Гәзвининин «Нүзһәтүл-гүлуб» әсәриндә дә тәсвир олунан бу рәвајәт Шәрг әдәбијјатында кениш јајылмышдыр.

[222] «Игбалнамә», сәһ. 130.

чәһәтдән биз Искәндәри Хосров Пәрвиз, Бәһрам-курла мүгајисә етсәк көрәрик ки, Искәндәр онлардан нә гәдәр јүксәкдә дајанмыш вә мүәјјән гәдәр идеал һөкмдар сәвијјәсинә галха билмишдир.

Гәһрәман диндар вә јохсуллары мүдафиә едәрәк, хош рәфтары илә һамыны өзүнә јахынлашдырыр. Гуру вә дәнизләри фәтһ едән Искәндәр ондан гачан вәһши тајфаларла үнсијјәт јарадыб, онларын јашајыш тәрзләри илә таныш оларкән чәтинлик чәкирсә дә өз мәгсәдинә чатыр. О, јунанларын Огјанус[223] адландырдығы «Дәрјаји-Ә'зәм»ә кәлиркән јерли әһали ону «дивбәнд» һесаб едәрәк көмәк истәјир.

Искәндәр артыг тәбиәтин фөвгәл'адә һадисәләри илә үз-үзә кәлир. О, тәкчә инсанларын һәјаты дејил, гаршыја чыхан һәр бир әчајиб, әсрарәнкиз һадисәләрин сәбәбини дәрк етмәк истәјир. Бурада һадисәләрин бә'зән фантастик характердә олмасына бахмајараг гәһрәман бир сәјјаһ кими елми мәсәләләрлә марагланыр. Искәндәр сују исти олан булағын, «Мүһит» дәнизиндә һәр шеји мәһв едән су чәрәјанларынын сирләрини өјрәнмәјә чалышыр. Искәндәр Нил чајынын мәнбәјини кәшф едир[224].

Гәһрәман «Аби-кәбуд» саһилиндә дәниз пәриләринин сәсини ешидәркән һәм күлүр, һәм дә ағлајыр. О, Балинасын мәсләһәти вә бәләдчи васитәсилә дәниз боју кедир вә мүәјјән нөгтәдән сонра ирәлиләмәјин тәһлүкәли олдуғуну мүәјјәнләшдирир. Белә олдугда, кәләчәкдә дәнизә чыхачаг адамлары тәһлүкәдән хилас етмәк мәгсәдилә мис бир һејкәл (мајак) дүзәлдир.

Хүсусилә, бу мәсәләләрин тәсвири заманы Искәндәрин романтик бир гәһрәман олдуғу даһа да нәзәри чәлб едир. О, инсаны әввәл күлдүрүб, сонра исә чаныны алан дашларын сиррини өјрәнир. Өз тәдбири илә алмаслы бир дәрәдән инсанлары кечмәјә гојмајан иланлары мәһв едиб јол ачыр. Гәһрәман јер үзүндәки јахшы вә пис

[223] «Игбалнамә», сәһ. 132.
[224] «Игбалнамә», сәһ. 137; Низами Кәнчәвинин чоғрафија елми саһәсиндә зәнкин мә'лумата малик олмасы «Искәндәрнамә»дә даһа артыг өзүнү көстәрир.

шејләри көзләри илә көрүр, һәтта бир халга тәбил чалмаг адәтини дә өјрәдир[225].

Шаир Искәндәрин өз сәфәрини гуру јолла давам етдирдијини көстәрир. О, күмүшлү чөлләрдән кечән заман гызылы чох олдуғу үчүн күмүшә мејл етмирсә дә, лакин тамаһы күч кәтирир. Шаир бунунла да, инсанларда сәрвәтә гаршы сонсуз еһтирасын күчүнү көстәрмәк истәмишдир. Гәһрәман Јә'чучларын зүлмүндән тәнкә кәлән мүсәлманлары дүшмән гарәтиндән хилас едәрәк мәшһур «Искәндәр сәдди»ни[226] баша чатдырыр. О, мәдәни, вәһши, көчәри, гара дәрили инсанларла үнсијјәтә кирир.

Әсәрдә Искәндәрин гаршысында сырф игтисадисијаси мәсәләләри һәлл етмәк кими ән мүһүм вәзифәләр гојулур. О, кетдији бир сыра јерләрин тәсәррүфатында олан керилији арадан галдырыр, ејни заманда рәијјәтлә дөвләт мә'мурлары арасындакы верки мәсәләләринин низама салынмасына чидди фикир верир. Бу да шаирин јарадычылығынын онун јашадығы дөврүн ичтимаи-сијаси һадисәләри илә сых әлагәдар олдуғуну көстәрир. Зүлмүн һөкм сүрдүјү бир өлкәјә Искәндәрин кәтирдији јениликләр Низаминин ашағыдакы бејтләриндә өз ифадәсини тапмышдыр:

دروبندی از عدل بنیاد کرد
همان نامش اسکندرآباد کرد
بابادیش داد منشور خویش
که هر کس دهد حق مزدور خویش
دهد هر کسی مال خودرا زکات
بتاراجشان کس نیارد برآت
درورہ نیابد برآن آوری
هزار آفرین بر چنان داوری [227]

[225] Искәндәр дәнизин үзәринә дүшән күнәш шүаларынын ортаја әмәлә кәтирдији дәһшәтли сәсләри тәбил чалмагла батырараг, дәниз кәнарында јашајан әһалини өз тәдбири илә хилас едир.
[226] Мүсәлман Шәргиндә «Јә'чуч вә Мә'чуч сәдди» ады илә мәшһурдур. Гур'анда да буна ишарә едилмишдир.
[227] «Игбалнамә» сәһ. 156.

(Искәндәр әдаләтдән бир гала тикди, адыны да Искәндәрабад[228] гојду. Онун абад олмасына сәрәнчам верди. Көстәрди ки, һамы муздурун һаггыны өдәсин, һамы өз малынын зәкатыны версин. Һеч кәс онлары гарәт етмәјә бәрат кәтирмәсин, бәрат кәтирәнләр ораја јол тапмасын. Беләә бир әдаләтә мин афәрин олсун!).

Искәндәр вәтәнпәрвәр бир гәһрәмандыр. Доғрудур, о, бүтүн өмрүнү өз өлкәсиндә кечирмир. Елә бир шәраит јараныр ки, башга өлкәләрдә фәалијјәт көстәрмәли олур. Буна бахмајараг, гәлби һәмишә вәтән һәсрәти илә дөјүнүр. О, һәр бир чәтинлијә дүшәркән тәбии олараг өз вәтәнини дүшүнәрәк, дәрһал ораја гајытмаға чан атыр. Онун Шәрг сәфәри заманы вәтәнини идарә етмәк үчүн Әрәстуну Јунаныстана көндәрмәси дә һәмин бу мәгсәдләдир. Искәндәр вәтәнпәрвәр олдуғу үчүн јунанлар да онун хатирини әзиз сахлајыр. Гәһрәманын вәтәнә гајытмасы үмуми бајрам шәнлијинә чеврилир. Шаир көстәрир ки, Искәндәр Јунаныстан үчүн аз иш көрмәмишдир. Онун өлкәси мәһз Искәндәрин сајәсиндә јахшы адла дүнјаја сәс салмышдыр. Бунунла јанашы, шаирә көрә заман кечмиш, о јерләр виранә олмуша да, елм саһәсиндәки шөһрәтини јенә дә сахлајыр. Шаир «Ентехаһес» әсәринин өз дөврүнә гәдәр ғалдығыны көстәрир.

Искәндәр заманә ишиндән хәбәрсиз дејилдир. О, дүнјанын мүвәггәти олмасыны дәрк едә билдији үчүн кечмиш һөкмдарларын һәјатларынын сонуну јада салараг, ахырда бүтүн дүнјаја саһиб олмағын мүмкүн олмајачағы нәтичәсинә кәлир. Шаир көстәрир ки, Искәндәр өз гүввәси илә Кејхосров тахтында отурмасына бахмајараг дүшүнүб өз-өзүнә дејир: «Мән бурада Кејхосров тахтында отурмушамса, орада мәним тахтымда башгасы отурмушдур!».

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Низами Искәндәри јухарыда гејд едилдији кими, јалныз үч хүсусијјәт саһиби һесаб етмир. О, һәртәрәфли инсандыр. Бу сурәт инсанлығын бир сыра нәчиб хүсусијјәтләринин ифадәчиси кими нәзәрә чарпыр.

Јухарыда гејд едилдији кими, Низами гаршысына әдаләтли, идеал һөкмдар сурәти јаратмаг вәзифәсини гојмагла јанашы, ахырда һөкмдарсыз, азад чәмијјәт тәсвир етмишдир. Бүтүн бу проблемләр бир-бирилә сых сурәтдә бағлыдыр. Шаирин фикирләринин јекуну вә нәтичәси олан бу азад чәмијјәтин тәсвири әсәрә тәсадүфи епизод кими дахил олмур, бу, «Искәндәрнамә»нин әсас идејасы илә бағлы олмагла јанашы, шаирин әввәлки әсәрләри илә дә әлагәдардыр.

Низами Шәрг әдәбијјатында илк дәфә олараг азад чәмијјәт гурулушунун кениш тәсвирини вермишдир. О, бәшәр чәмијјәтинин бүтүн дөврләриндә өз актуаллығыны сахлајыр, чүнки бурада кәләчәјин јолу ишыгландырылыр.

Низамини Искәндәр кими идеал шаһ да гане етмәдијиндән шаир о гәнаәтә кәлмишдир ки, дөвләт мөвчуд олдуғу тәгдирдә онун һөкмдары да олмалыдыр. Гүдрәтли бир һөкмдар олан Искәндәрин нәзәриндә азад чәмијјәт ахырда ән али систем кими чанланыр.

Әсәрдә тәсвир олунан азад чәмијјәт адамлары јүксәк әхлаги сифәтләрә маликдирләр. Онлар бир-биринә фајда верир, әмәјә шүурлу мүнасибәт бәсләјирләр. Бу чәмијјәт инсан ағлындан узаг дејилдир. Онун идарә едилмәси инсанлар арасында олан доғрулуға, сәмимијјәтә, чәмијјәт үзвләри арасындакы бәрабәрлијә, ичтимаи јашајыш үчүн зәрури олан әмәјә јүксәк мүнасибәт бәсләнилмәсинә архаланыр. Чәмијјәтин бүтүн үзвләри јахшы үнсијјәтдә олуб, бир-биринә көмәк едирләр. Бурада дүзкүнлүк олдуғу үчүн дахилдә дә баш верән һәр чүр нөгсанлар тезликлә арадан галдырылыр.

Поемада һәмин чәмијјәт беләә тәсвир едилир: Искәндәр бир өлкәјә кәлир, ора ахар сулу, јашыл тарлалы, үрәкачан бир јердир. Бурадакы сүрүләр көзәтчисиз (чобансыз) отлајыр. Искәндәрин бир әскәри әлини узадараг ағачын мејвәсини гопармаг истәркән онун бәдәни гурујур[229].

Бу шәһәрдәки евләр дарвазасыз, дүканлар исә гыфылсыздыр. О јерин сакинләри гонагпәрвәр вә көзәл сималыдырлар. Искәндәр о шәһәрин адамларындан сорушур: Нә үчүн горхусузсунуз? Нә үчүн гаравулчунуз,

[228] Шәрг өлкәләриндә Искәндәрабад адлы шәһәр чохдур.

[229] Бу әфсанә гәдим јәһуди әдәбијјатында да хатырладылыр.

гапынызын гыфылы, бағларынызын бағбаны, сүрүләринизин чобаны јохдур?

О јерин бөјүкләри Искәндәрә һәгигәти белә сөјләјирләр: Биз бир дәстә олмагла, даг вә чөлдә јашајырыг. Дүзлүјү түк гәдәр позмарыг, әјриликлә ишимиз јохдур, фајдасыз шејләрлә марагланмарыг, чүнки аллаһ бунлары севмәз. Аллаһдан нә наразылыг олса ону бәјәнәрик. Биз ачизләри чәтинликдән хилас едәник. Ҹәмијјәт үзвләриндән биринә дәјән зијана һамымыз бирликдә шәрик олуруг. Бирисинин малы башгасындан артыг дејилдир. Кәлир һамынын арасында бәрабәр бөлүнүр, һеч кәс башгасынын ағламасына күлмәз.

Шаир өз тәсвиринә давам едәрәк көстәрир ки, һәтта вәһшиләр онларын һејванларына тохунсалар белә, мәһв оларлар. Бириси онларын тарласындан хәјанәтлә бир сүнбүл гопарса, дәрһал «бир кушәдән онун үрәјинә ох дәјәр». Онларын көзәтчиләри јалныз аллаһдыр. Араларында ихтилаф олса мәсләһәтлә һәлл едиләр. Бу јерин адамлары бир-бирини пис јола чағырмаз, фитнә ахтарыб ган төкмәз, гызыл-күмүшә алданмаз, башгасындан силаһ күчүнә гәнимәт алмазлар. Вәһшиләр онлардан горхуб гачмазлар. Ҹәмијјәт адамлары еһтијача көрә ов овлајар, онлардан чаванлыгда бир нәфәри белә өлмәз. Өләнләр өмрүнү кечирмиш гочалардыр ки, онларын өлүмүнә дә һеч кәс ағламаз, чүнки «о дәрдин дәрманы тапылмаз». Онлар бирисинин далынча данышмадыглары кими, башгаларынын ишләрини дә дилә кәтирмәзләр. О адамлар һәмин ҹәмијјәтдә јашаја биләрләр ки, онларын гәлби тәмиз олсун. Тәмиз олмајанлар исә тезликлә арадан говуларлар...

Искәндәр бу адамларын адәт вә әгидәләринә тәәччүб едир. Чүнки о, «нә бундан даһа јахшы һекајә ешитмиш, нә дә шаһларын намәсиндә көрмүшдү». Искәндәр бу һадисәни көрдүкдән сонра бир даһа дүнјаны кәзмәк истәмир вә дүнјаја «тор атмагдан» әл чәкир. Гәһрәман ахырда дејир:

اگر سیرت اینست مابر چه ایم
وگر مردم ایننل پس ما که‌ایم
فرستادن ما بدریا و دشت
بدان بود تا باید اینجا گذشت

مگر سیر کردم ز خوی ددان
در آموزم آیین این بخردان
گرین قومراپیش ازین دیدمی
بگرد جهان بر نگرد یدمی[230]

(Әкәр әхлаг будурса, биз нәјә лазымыг, әкәр инсан бунлардырса, биз кимик? Бизим дәниз вә чөлә көндәрилмәјимизин сәбәби бурадан кечмәк, бу ағыллыларын адәтләрини өјрәниб вәһши тәбиәтимиздән әл чәкдирмәк үчүн иди. Әкәр һәмин тајфаны бундан габаг көрмүш олсајдым, дүнјанын әтрафына (әбәс јерә) доланмаздым).

Беләликлә, гәһрәманын сәркәрдәлији, алимлији вә пејғәмбәрлији бу ҹәмијјәт гаршысында мә'насыз көрүнүр.

Шаирә көрә дүнја чох кениш, сирләри исә түкәнмәздир. Бунларын һамысыны арашдырмаг үчүн бир инсан өмрү кифајәт дејилдир. Баш алараг даим јүксәклијә доғру кедән Искәндәрин һәвәси, даһа доғрусу, түкәнмәз еһтирасынын сону јахынлашыр. Вахты илә алимин Искәндәрә нәсиһәтлә дедији «фикир атынын чиловуну чәк, јолда әждаһа вардыр» сөзү өз јерини тутур. Өлүмдән ибарәт олан бу дәһшәтли әждаһа она јахынлашыр. Гәһрәманын һәјатынын әввәлки илләриндән тамамилә фәргли олан икинчи дөвру башлајыр. Искәндәр һатифин сөзләри илә өз кәләчәк талејиндән хәбәр тутур. Һатиф ону белә баша салыр: Еј беш һәрфли Искәндәр,[231] өзүнү даг вә дәниз далғаларына вурмағын јетәр, евинә гајыт. Әкәр чаныны сағ-саламат ораја апара биләсән гочагсан!

Әсәрдә көстәрилир ки, Искәндәр зүлмәт дүнјасындан кәтирдији бир парча дашы тәрәзидә чәкәркән 100 даг һәчминдә олан шеј белә ондан јүнкүл кәлир, лакин бир овуч торпаг она бәрабәр олур. Инсан ачкөзлүјүнүн әламәти олан бу һадисә Искәндәри дүшүндүрмәјә билмир. Низами һөкмдарлара тә'сир етмәк, онлары пис әмәлләрдән чәкиндирмәк, әдаләтсизликдән узаглашдырмаг мәгсәдилә онлара дүнјанын мүвәггәти олмасыны хатырлатмышдыр. Нәсиһәтин бу формасы өз-өзлүјүндә бир

[230] «Игбалнамә», сәһ. 185.

[231] Искәндәр әрәб әлифбасында: سکندر беш һәрфлә јазылыр.

тәдәр башга Шәрг нәсиһәтчи шаирләрин тәрбијә үсулуна ујғун кәлсә дә, лакин Низаминин мәгсәди о иди ки, һөкмдарлар һәјатын әсил мә'насыны баша дүшүб зүлмкарлыгларынын әбәди олмајачағыны гансынлар.

Низами һәмин фикирдән гүввәт алараг «әбәди тахтда отурмағы бачармырсанса, өлмәмишдән габаг о тахты сындырмалысан» — дејир. Шаир даһа сонра гејд едир ки, бу дүнјада зүлм едиб, о дүнјаја кедән шәхсин һөкмдарлыг тахты «зиндан олачагдыр». Бурада «о дүнја» дедикдә шаирин чәннәти нәзәрдә тутдуғуну дүшүнмәк сәһв оларды. Бу, инсанын өлүмүдүр. Чүнки реал һәјатда јахшы ад газанан һөкмдар һөкмдарлыг тахтынын о дүнјада зиндана чевриләчәјини хәјалына кәтирмәмәлидир.

Низами әсәрдә гәһрәманынын һәјатынын фачиәли сәһнәләринин тәсвирини чох сәнәткарлыгла кәдәрли бир шәкилдә верир. Алимләр һаглы олараг бу һиссәни Низами әсәрләриндә олан ән тә'сирли епизодлардан бири һесаб едирләр. Искәндәр хәстәләнир вә онун индијә гәдәрки гәләбәләрлә долу фикир вә һәвәсләринә сон гојулур. О, һәјатла видалашаркән алимләрин көмәјинә мүрачиәт едәрәк, онлара өлүмүнүн гаршысыны алмаға чарә ахтармағы тәклиф едирсә дә, бүтүн сирләрин ачары олан елм адамлары бу мәсәләдә чарәсиз галырлар. Гәһрәман философларын бу ачизлијинә күлүр.

Искәндәр һәјатла видалашаркән меһрибан анасыны хатырлајараг, она јаздығы «дәјәрли андлар» мәктубу илә өз үрәк сөзләрини дејир. Бурада Искәндәр кими бир оғулун анасына олан мәһәббәти тәсвир едилир. Искәндәр анасына оғлундан өтрү фәр'јад 'етмәмәји тапшырыр. О, өзүнү чај кәнарында сыныб галмыш кузәјә вә гәтрәјә дөнән (азалан) булаға бәнзәдир. Низаминин гәһрәманы никбин әһвали-руһијјәјә маликдир. Белә гәһрәманы јарадан Низами һәлә өмрүнүн сонларында јаздығы бир әсәри илә өзүнүн һәјата никбин бахышыны көстәрмишдир. Биз бурада, өлүм ајағында реал һәјата нифрәт руһунун алт-үст едилдијини, јашамагда олан кәләчәк нәслә мүвәффәгијјәт арзу едән бир гәһрәман образы јаратмыш Низамини «тәркдүнја» адландырыб, онун фәалијјәтини бәдбинликдә көрән бә'зи алимләрин фикирләринин доғру олмадығыны гејд етмәлијик.

Низаминин гәһрәманы өлмәк истәмир вә онун фикринә көрә өлмәмәјә дә һаггы вардыр. О, өлүмү ачизлик һесаб етдији үчүн һаглы олараг кечмиш гәләбәләрини хатырлајыр вә «мәним ити гылынчлы гошунум һаны, чанымдакы гыздырманы говсун!» — демәклә бир даһа јенидән ајаға дурмаг үчүн вар гүввәсини топлајыр. Лакин өлүм амансыздыр. Искәндәр инди ајнаны габағына гојуб зәиф бәдәнинә бахыр «достлар, кәмим кирдаба дүшүб» — дејә налә едәрәк, өлүмүнә баис олан фәнаја е'тираз едир. О, өзүнүн «чохлу сыныглары сағалтдығыны, дүјүнләри ачдығыны, зүлмү әдаләтлә әвәз етдијини, зүлмәтдә мәш'әл јандырдығыны» јада салыр.

Искәндәр мәктубунда мүгәддәс сајдығы: тәмиз фикирли пәһризкарлары, чәтин дүјүнләри ачан инчә дүшүнәнләри, өләнләрин торпағынын хош ијини... гәнаәтлә өз-өзүнүн султаны олан јохсулу... мәһбусларын ачы фәр'јадыны, сүдә мөһтач ушағын ачизлијини, дәрдли гочаларын наүмидлијини, руһу хәстә олан гәрибләрин әзијјәтини, дөјүлмүш јетимин көз јашыны, дәрд сәһрасында тәнһа отуранлары, сојуг кечәләрдә дырнағы көјәрәнләри,. саф бир ешги...[232] хатырлајараг анасына анд верир ки, өлүм хәбәрини ешитдикдә кәдәрләнмәсин.

Гәһрәманын бу е'тирафларындан ајдын олур ки, о, һәјатла видалашмасына бахмајараг, јенә дә садә инсанларын һәјаты гајғысына галыр. Акад. М. Ариф јазыр: «Искәндәрин бу андларынын һәр бири бизим гаршымызда бир аләм ачыр, биз бурада, доғрудан да, бәшәријјәт үчүн дүшүнән вә дөјүшән, инсанлыг үчүн гәлби ганларла долан бир мүтәфәккирин һисс вә һәјәчанларыны охујуруг. Бу андлар Искәндәрдән артыг Низаминин өзүнүн арзуларыдыр, даһа доғрусу, Низаминин бүтүн јарадычылығы боју дүшүндүјү, һөрмәт етдији, угрунда дөјүшдүјү әмәкчи халгын, мәзлум вә мәһкумларын хатирә вә шәрәфинә бир һимндир»[233].

Низами тәрәфиндән Искәндәр сурәтинин јарадылмасы Шәрг бәдии әдәбијјатында көркәмли бир һадисә олмушдур.

---

[232] Искәндәрин мүгәддәс сајдығы шејләр чох кенишдир. Лакин бурада онларын бә'зиләри верилир. Б а х: «Игбалнамә», сәһ. 201—202.

[233] М. А р и ф. Низаминин «кичик» гәһрәманлары вә бөјүк арзулары, «Низами Кәнчәви» (Мәгаләләр мәчмуәси), Бакы, 1947, сәһ. 96.

Искәндәр поемада тәкчә бир шәхсиjjәт кими деjил, о, әдаләт символу олмагла бүтүн шәр гүввәләри үзәриндә гәләбә чалыр. Онун гәләбәләри, кениш халг күтләләринин мәнафеjинә уjғун олдуғу вә онлар тәрәфиндән мүдафиә едилдиjинә көрә һәjата кечмишдир.

Беләликлә, Низами «Искәндәрнамә»дә өзүнүн мүтәрәгги көрүшләрини Искәндәрин образында тәсвир етмәклә, бүтүн инсанлыға хеjир вермәк истәjән бир инсанын кечирдиjи шәрәфли һәjат jолуну көстәрмишдир.

Низаминин Искәндәр сурәти фолклора вә jазылы әдәбиjjата күчлү тә'сир етмишдир.

Дара сурәти. Низами поемада Дара, Пәләнкәр, Фур вә башгаларындан ибарәт бир сыра мәнфи типләр тәсвир етмишдир. Бунлар мүхтәлиф инсанлар олсалар белә, зүлмкар, әдаләтсиз олдугларына көрә Низами тәрәфиндән еjни планда верилир. Онларын һеч бири әсәрин әввәлиндән сонуна гәдәр Искәндәрлә мүбаризә шәраитиндә тәсвир едилмир. Искәндәр бир гәһрәман олараг әсәрдә Дара, Пәләнкәр, Фур вә адлары чәкилмәjән чохлу һөкмдарларла гаршылашыр. Зүлм символлары олан бу һөкмдарлар өмрләрини зүлмкарлыгла кечирирләр. Низами мәнфи типләри гәләмә аларкән тәкчә онларын шәхсиjjәтчә гүсурлу олмаларыны деjил, башчылыг етдикләри дөвләтләрин зәифлиjини көстәрир вә беләликлә дә, мәғлубиjjәтин ичтимаи-сиjаси амилләрини үзә чыхарыр. Шаир һәмин гүввәләрин дахили аләми, мә'нәвиjjатларыны ачыб көстәрәркән өз дөврүндәки һөкмдарларын сифәтләрини нәзәрдә тутур.

Дара Иран һөкмдарыдыр. Шаир бу сурәти гәләмә алмагла Иран дөвләтинин Дара кими бир һөкмдарын әдаләтсизлиjи үзүндән мәһв олмасы сәбәбини көстәрмәк истәмишдир. Дара өз өлкәсиндә баш верән бир сыра наразылыглары көрә билмир. Низами Дараны тәсвир едәркән, онун харичи вә дахили сиjасәт саһәсиндә дүзкүн jол тутмадығыны ачыб көстәрир. О, харичи сиjасәтдә башга өлкәләрә зор ишләтмәк jолу илә кедәрәк, һәмин дөвләтләри өзүнә дүшмән едир. Мәсәлән, о, Jунаныстандан хәрач тәләб етмәклә ораны даима өз итаәтиндә сахламаға чалышыр, лакин Даранын бу соjғунчу һәрәкәтинә дөзмәjән jунан һөкмдары онун бүтүн үмидләрини пуча чыхарыр.

Дара сон дәрәчә ловға вә гүрурлудур. О, һеч кими саjмыр, өзүнүн кәjанлар нәслиндән олмасы илә фәхр едәрәк, бунунла гәләбәнин тә'мин олуначағына инаныр. О, Искәндәрин әксинә олараг дөвләти елмин күчү илә идарә етмир, һәтта бир jердә олсун белә елм үчүн мүәjjән сә'j көстәрмәсини көрмүрүк.

Дара Искәндәрин 600 минлик гошуну гаршысына 900 минлик бир орду чыхарырса да, бу, фаjдасыз олур. Дара кинли, сәрхош, хәсис вә гызыл дүшкүнүдүр. Онун өз адамлары илә рәфтары түнд вә кобуддур. О, бир сәркәрдә кими өз ордусу арасында лазыми интизам jарада билмир. Һәтта әтрафына топланан ә'jанларла онун арасында бирлик jохдур. Дара онлары инчитмәклә өзүнә дүшмән газанмышдыр. Дара тез-тез бәдбинләшир. Онун фикринә көрә куjа фәләк Искәндәрә көмәк едир. Низами Даранын өз адамлары арасында һөрмәти олмадығыны, чәтин күндә мәғлубиjjәтин сәбәбини дә мәһз бу бирлик вә һөрмәтин олмамасында көрүр. Бунунла әлагәдар олараг һәтта «евинин ичи өз дүшмәнләри илә долудур, рәиjjәт зүлмүндән чана доjмушдур» ифадәсини ишләдир.

Низами көстәрир ки, халг ичәрисиндә Искәндәрлә Дараjа мүнасибәт тамамилә бир-биринин әксинәдир. Искәндәр халг ичәрисиндә әдаләтли бир һөкмдар олдуғу үчүн һамы Дарадан үз дөндәриб, онун тәрәфинә кечир:

جهانرا بدین مژده نوروز بود
که بیداد دارا جهانسوز بود
ازو بوم و کشور بیکبا رکی
ستوه امدند ستمکار کی
ز دارا پرستی منش خاسته
بمهر سکندر بیارا سته [234]

(Бу (Искәндәрин кәлмәси—*Ә. А.*) хәбәр бүтүн дүнjаны севиндирди. Чүнки Даранын рәһмсизлиjи дүнjаны jандырмыш иди. Өлкә бирдәфәлик онун зүлмүндән тәнкә кәлмишди. Дараjа пәрәстишкарлығын jерини Искәндәрә олан мәһәббәт бәзәди).

[234] «Шәрәфнамә», сәһ. 144.

Дара фајдалы мәсләһәтләри динләмәдији үчүн мәчлисдә һамы сусур, һәгигәти демәкдән чәкинир. Низами көстәрир ки, о, «јандырмагда од кимидир»[235]. Дүнјакөрмүш Фәрибәрз ону Искәндәрлә мүһарибәдән чәкиндирир, дүшмәни «хошлугла алдат» — дејә вурушсуз кечинмәји тәклиф едир. Тәчрүбәли сәркәрдә дүшмәнин гүввәсини Дараја баша саларағ һәгигәти сөјләдији һалда, Дара тәрәфиндән дүшмән кими гаршыланыр. Шаир бу мүнасибәтлә јазыр: «О адам дәрдинә чарә тапар ки, о, нәсиһәт ешитсин».

Низами јери кәлдикдә өз дөврүнүн һөкмдарларына нәсиһәт вермәјин нә гәдәр чәтин вә хәталы иш олдуғуну көстәрир. Өз оғлуна белә, мәһәббәтлә јанашмајан чәллад һөкмдарлары ифша етмәкдән чәкинмир. Низами јазыр:

خطر هاست در کار شاهان بسی
که باشاه خویشی ندارد کسی
چو از کینهٔ بر فروزند چهر
بفرزند خود بر نیارند مهر
همانا که پیو ند شاه آتشست
باتش دراز دور دیدن خوشست
نصیحت موافق بود شاه‌را
گراز کبر خالی کند راه‌را
نصیحت گری با خداوند زور
بود تخمی افکنده در آب شور [236]

(Шаһларын иши чох хаталыдыр. Кимсәнин шаһла гоһум әграбалығы олмаз. Онларын үзү гәзәбдән гызарарса, өз өвладларына белә, рәһм етмәзләр. Шаһла әлагә одла әлагәјә бәнзәр, оду узагдан көрмәк даһа јахшыдыр[237]. О шаһа нәсиһәт фајда верәр ки, онун јолу гүрурдан тәмизләнсин. Өз зоруна күвәнән һөкмдара нәсиһәт вермәк, шор суда тохум сәпмәјә бәнзәр).

Чин Хаганы сурәти. Низами «Искәндәрнамә»дә Чин барәдә кениш данышмышдыр. Әсәрдә Хаган, вәзир, кәниз (чинли кәниз), рәссамлардан ибарәт бир сыра мүсбәт сурәтләр јарадылмышдыр. Адлары чәкилмәјән һәмин инсанлар өз мәһарәтләри илә танынып. Чинин адамлары илә јанашы, торпагларынын тәбии көзәлликләри дә вәсф едилир.

Низами Чин дедикдә әсас е'тибарилә Чин Түркүстаныны нәзәрдә тутмушдур. Мараглы будур ки, шаир Чиндән бәһс едәркән адыны чәкдији Јәғма, Хәллух, Хәта, Хөтән, Сәнчаб, Чач, Кашғәр вә саир јерләр Чин Түркүстанындадыр.

Бунунла јанашы,, шаир Чин Хаганыны «Чинли түрк» (ترک چینی) вә «Әфрасијаб мүлкүнүн вариси» адландырыр. Низами Фирдовсидән фәргли олараг Әфрасијабы һөрмәтлә јад етмишдир.

Хаган поемада ән гүдрәтли вә мүсбәт бир һөкмдар сурәти кими диггәти чәлб едир. О, әсәрдә Искәндәр вә Нүшабәдән сонра үчүнчү мүсбәт һөкмдардыр. Хаган мүдрик, бачарыглы, тәдбирли, тәчрүбәли, вәтәнпәрвәр бир һакимдир. Искәндәрин һүчум тәһлүкәси әлејһинә чох бөјүк бир орду сәфәрбәр едәрәк, өлкәнин мүдафиәсинә һазырлашыр. Искәндәрин тәслим олмаг барәдәки мәктубуна Хаган еһтијатла јанашыр.

Доғрудур, Искәндәр мәктубунда Чинә мүһарибә үчүн дејил, «гонаг», орада «ағ јасәмән әкмәк» үчүн кәлдијини билдирир. Буна бахмајараг, Хаган бу мәс'улијјәтли иш һаггында дәрин дүшүнчәләрә далыр, мүһарибә едибетмәмәкдән өтрү хејли дүшүнүр. Һансы јолун мәгсәдәујғун олмасы барәдә чох көтүр-гој едир. Бир тәрәфдән тәбии олараг Искәндәрин әзәмәти мүгабилиндә онун чанына горху дүшүр, һаггын Искәндәр тәрәфдә олдуғуну билир, дикәр тәрәфдән өз гүдрәтинә архаланыр. Хаган сијасәт васитәсилә Искәндәрә тә'сир етмәк јолуну сечир. Хаган Искәндәрә мәктуб јазараг онун нөгсанларыны көстәрир. Хаганын фикринә көрә Искәндәр дүнјаны башдан-баша кәзибсә дә, һәлә үрәји «мүһарибәдән дојмамышдыр». Даһа сонра о билдирир ки, мән, сән вә

[235] «Шәрәфнамә», сәһ. 144.
[236] «Шәрәфнамә», сәһ. 152.
[237] Бу фикир Низамидән сонра Әбдүррәһман Чамидә дә вардыр.

бүтүн башчылар өләчәјик, «торпагда исә бири башгасындан јахшы ола билмәз!» Мүдрик Хаган Искәндәрин Чин базарындан маллары алыб гујуја төкәрәк мәһв етмәси илә шәһәрдә гытлыг јаратмасына көрә ону тәгсирләндирир. Бунунла да Низами өз дөврүнүн чох актуал мәсәләсинә тохунараг, белә нәтичәјә кәлир ки, мүһарибә өлкәләри виранәјә чевирмәк, дәһшәтли гытлыг јаратмаг демәкдир.

Хаган Искәндәри сүлһә чағырырса да, өзүнүн бу тәклифинин бәјәнилмәмәсиндән еһтијат едир. Поемада тәсвир едилдији кими, о, чох чәсарәтлидир. Хаган Искәндәри шәхсән танымаг, онунла үзбәүз данышмаг үчүн елчи сифәти илә јанына кедәрәк «ити дилини» ишә салыр. О, Искәндәрлә тәкликдә данышмаг истәјир. Бу тәклифдән горхуја дүшән Искәндәр Хаганын әлләринә гызыл зәнчир вурдургдан сонра сөһбәтә башлајыр. Шаир әсәрин бу һиссәсиндә һәр ики гүдрәтли һөкмдарын бирбиринә етдикләри тә'сири мараглы бир сурәтдә гәләмә алыр. Низами јери кәлдикдә Искәндәрлә Хаган арасында олан фәрги «әкәр чаван марал чәсур да олса, асланын јолунда јүјән чевирмәлидир»[238] — дејә билдирир.

Хаган Искәндәрин јанына хош нијјәтлә кәлдијини билдирир вә Чинә зәрәр вурмамағы ондан хаһиш едир. Искәндәр исә дејир ки, Туран торпағыны әлә кечирмәкдә күддүјү мәгсәд пис фикирли адамлары өлдүрмәк, дүнјаны јадлардан тәмизләмәк вә һәр өлкәјә ајрыча һөкмдар тә'јин етмәкдән ибарәтдир.

Һәмин мүсаһибәнин сонунда Хаган өлкәнин 7 иллик мәдахилини Искәндәрә вермәјә разылашыр вә Искәндәрә једди ил јашајачағына зәманәт вермәсини сөјләјир. Бу чаваб Искәндәрин хошуна кәлдији үчүн о, бириллик хәрач алмагла кифајәтләнәрәк, алтыиллији она бағышлајыр. Хаган Искәндәрә гаршы көстәрдији бу тә'сирлә дә кифајәтләнмир. Искәндәр онун ағыллы олмасына инанса да, ачиз бир һөкмдар саја биләрди. Она көрә о, гошунуну Искәндәр гаршысында нүмајиш етдирир. Искәндәр чинлиләри вәфасызлыгда тәгсирләндирир. Хаган исә Искәндәрин јанына дүшмәнчилик мәгсәдилә кәлмәдијини билдирәрәк дејир ки, мән сәнинлә дөјүшә биләрәм, лакин хошбәхтлик сән тәрәфдә олдуғуна көрә бу тәшәббүсү фајдасыз һесаб едирәм. Она көрә дә наһаг јерә ган төкмәк истәмирәм. Бунунла әлагәдар олараг Искәндәр һәтта Хагандан алачағы бириллик хәрачдан да әл чәкир. Гејд етмәк лазымдыр ки, Хаган Искәндәрин үзәринә гошун чәкәркән Искәндәр Хаганын мәгсәдини баша дүшмәдијинә көрә «анадан бир түрк фитнәсиз доғулмамыш» дејәрәк түркләри вәфасызлыгда тәгсирләндирир. Бәлкә дә, охучу һадисәнин мабәдини охумадан о парчаны ајрыча көтүрдүјүндән о нәтичәјә кәләр ки, Низами куја бурада түркләрә пис мүнасибәт бәсләмишдир. Бу, әсла белә дејилдир, әксинә, Низами түркләр барәдә дејилмиш бу көһнә фикирләрлә разылашмамышдыр. Һәмин һадисәнин сонунда мә'лум олур ки, Хаган Искәндәрә вәфасыз олмамыш, «андына мөһкәм вә пејманына дүз» чыхмышдыр.

Низами тәкчә «Искәндәрнамә»дә дејил, башга әсәрләриндә дә Чиндән мәһәббәтлә бәһс етмишдир.

Вәзир сурәтләри. Низамијә көрә дөвләтин идарә олунмасында хүсуси рол ојнајан сималардан икинчиси вәзирдир. Шаир бүтүн әсәрләриндә әдаләтли, бачарыглы вә јахуд, әксинә, һијләкәр вәзир сурәтләри јаратмышдыр. Низами «Искәндәрнамә»дә Әрәстун симасында јени типли әдаләтли бир вәзир сурәтини гәләмә алмышдыр. Искәндәр дөвләтинин идарә едилмәси, гәһрәманын тәкмилләшмәсиндә Әрәстунун хүсуси ролу олмушдур. Һәтта бир чох һалларда Әрәстун әсәрдә о дәрәчәдә фәалијјәт көстәрир ки, һөкмдар Искәндәр көлкәдә галыр. О, алим вәзирин ағыллы мәсләһәтләринин ичрачысы ролуну ојнајыр. Беләликлә дә, Әрәстун алим-мәсләһәтчи кими тәсвир едилир.

Шаир бә'зән вәзирин ролуну көстәрмәк үчүн тарихә әл атыр, бир сыра кечмиш дөвләтләрин инкишафынын сәбәбини о дөвләтләрә башчылыг едән һөкмдарларын бачарыглы вәзири олмасында көрүр. Мүәллиф онлардан Султан Маһмуд (вәзири — Һәсән Мејмәнди), Мәлик шаһ (Низамәлмүлк) вә Нуширәванын (Бүзүркмеһр) адыны чәкир. Низами дә өз гәһрәманыны Искәндәрин гәләбәләринин сәбәбини Әрәстунун фәалијјәти илә бирликдә тәсвир едир:

[238] «Шәрәфнамә», сәһ. 366.

شه ما که بد خواه را کرد خرد
برای وزیر از جهان گوی برد [239]

(Пис адамлары кичилдән бизим шаһымыз (Искәндәр) вәзирин (Әрәстунун) рә'ји илә дүнјадан топ апарды (галиб кәлди).

Шаир вәзир — алим сурәти јарадаркән онун һәјатыны һәртәрәфли тәсвир етмиш, Әрәстунун һәтта ушаглыгда алдыгы тәһсилин кәләчәкдә ону бөјүк бир алим кими бөјүтдүјүнү нәгл етмишдир. Буна көрә дә Әрәсту әсәрдә һәм алим вә һәм дә бир вәзирдир.

Низами өз дөврүнүн бачарыгсыз вәзирләрини мәдһ етмәк јолу илә кетмәмишдир. Онун тәсвир етдији вәзир Әрәсту тамамилә мүсбәт бир шәхсијјәтдир. Әрәстунун фајдалы мәсләһәтләринин һеч бири сәмәрәсиз галмыр. О, бир тәрәфдән әсәрдә рәсми вәзир кими тәсвир едилирсә, дикәр тәрәфдән санки онун вәзифәси унудулур вә нәсиһәтчи бир алим олараг мәсләһәтләр верир. Бу мәсләһәтләр тәкчә һөкмдарлыг вәзифәси илә бағлы олмајыб, даһа кениш мә'нада баша дүшүлән, һамыны пис әмәлләрдән узаглашдыран, һәјатда хејирхаһлыг вә әдаләтли ишләр көрмәјә чағыран нәсиһәтләрдир.

Әрәсту сурәтинин јаранмасына Шәрг халглары фолклорунун күчлү тә'сири олмушдур. Шәрг халгларынын шифаһи әдәбијјатында Әрәстуја верилмиш мүсбәт сифәтләрлә Низаминин јаратдыгы Әрәсту арасында сых әлагә көрүнүр.

Низами Әрәстунун адындан истифадә едәрәк елмин ичтимаи һәјатда нә гәдәр фајдалы олдугуну дәнә-дәнә тәсвир етмәк имканы тапмышдыр. Әрәсту әсәрдә бир сыра сифәтләрә — вәзир, алим, мүәллим (Гибтли Маријаја дәрс дејир), һәким, ихтирачы вә бә'зән дә тилсимләри ачан бир шәхс кими көтүрүлүр.

Поемада Әрәстудан башга, Чин Хаганынын вәзири кими икинчи бир вәзир дә тәсвир едилир. О, әсәрдә епизодик сурәтдә нәзәри чәлб едир. Бу вәзир тәдбирли бир шәхсдир. Хаган илә Искәндәр арасында јахшы мүнасибәтин јаранмасында онун да хидмәти олур. О, Хаганы Искәндәрлә вурушараг ган төкмәкдән чәкиндирир. Вәзир Искәндәрин гәләбәләринә јардым едән харичи бир гүввәјә инандыгына көрә Искәндәрә гаршы түнд олмағын хејир вермәјәчәјини анлајыр. О, реал шәраитдән баш чыхараг фикрини ачыг сөјләмәкдән чәкинмир. Хаган гаршысында Искәндәрин бөјүклүјүнү е'тираф едәрәк, ону (Искәндәри) гылынчла вурула билмәјән күнәшә бәнзәдир.

[239] «Шәрәфнамә», сәһ. 78.

Нәһајәт, вәзир ағыллы мәсләһәтләри илә өз өлкәсинә гаршы чеврилмиш мүһарибә тәһлүкәсини арадан галдырмагда Хагана јардым едир. Вәзир Хагана төвсијә едир ки, о, Искәндәрлә аз-чох араны дүзәлтсин, чүнки «јад кәс бурада узун мүддәт галмаз»[240].

Низами вәзирин ағыллы мәсләһәтләриндән ики нәтичә чыхарыр: Биринчиси, јад бир дөвләт рәһбәри башга өлкәни әбәди итаәт алтында сахлаја билмәз; икинчиси, һәр бир һөкмдар чалышмалыдыр ки, онун өлкәси бәднам мәғлубијјәт ады газанмасын: «дашы ајнәјә вурма, ону сындырар, дүзәлмәси исә узун (чәтин) олар»[241].

Бүтүн бунлары демәкдә шаирин мәгсәди одур ки, һөкмдар вә онун вәзири вәтәнләринин гәдрини билсинләр, гаршыја чәтин күнләр чыхарса, ағыллы јоллар тапмагла мүстәгиллијләрини горумага чалышсынлар. Шаир һәм дә вәзифәләринә көрә онларын үзәрләринә мәс'улијјәт гојур. Беләликлә дә, Низами дөвләтин идарә олунмасында әдаләтли һөкмдарла ағыллы вәзирин биркә фәалијјәтинә әһәмијјәт верир.

МҮСБӘТ ГАДЫН СУРӘТЛӘРИ

«Искәндәрнамә»дә мүсбәт гадын сурәтләринин тәсвири мүһүм јер тутур.

Низами бүтүн јарадычылығы боју бу мәсәләјә хүсуси фикир верәрәк, Мәһинбану, Ширин, Лејли, Фитнә кими бир сыра мүсбәт гадын сурәтләри јаратмышдыр.

Низами «Искәндәрнамә» поемасында да гадына мүсбәт мүнасибәт бәсләјир; гадын тәһсилинә, онун гәһрә-

[240] «Шәрәфнамә», сәһ. 362.
[241] Јенә орада.

манлығына вә дөвләт хадими олмасына һагг газандырыр. Бир сыра тәдгигатчылар Низами јарадычылығындакы бу мүһүм мәсәләјә диггәт етмиш вә бу барәдә гијмәтли фикирләр ирәли сүрмүшләр.

Проф. Ј. Е. Бертелс гадына мүнасибәтдә Низами илә Чаминин көрүшләрини мүгајисә едәркән демишдир: «Чами јүксәк әхлаги көрүшләрә малик олмасына бахмајараг, өз дөврүнүн һаким мүсәлман аләминин гадына гаршы мәнфи мүнасибәтләриндә онларла һәмфикирдир. Бу мәсәләдә Низамидән ашағы сәвијјәдә дурур»[242].

Иран алими Вәһид Дәсткәрди бу барәдә јазыр ки, Низами сәккиз әср бундан әввәл мүсәлман гадынларынын һалыны мүшаһидә етмиш буна гаршы өз кәдәрли тәәссүратыны билдирмиш вә онларын һүгугу, ихтијараты һаггында өз фикирләрини јазмышдыр[243].

Азәрбајчан әдәбијјатшүнасларындан Мирзә Мәһәммәд Ахундов авропалы әдибләрдән Шерефин «Үмуми әдәбијјат тарихи» әсәриндән ашағыдакы фикри мисал кәтирир: «Әдәбијјатда Шејх Низаминин хидмәти һәмнөвләринин арасында бу чәһәтдән артыг тәгдир вә тәһсин олунмалыдыр ки, Шејх өз ше'рләриндә мүсәлман өврәтләринин кәнизләр мәнзиләсиндә јашамаларыны нәзәрә алыб, онларын бу фәна һалдан ничат тапмагларына тәрәфдар олдуғуну өз ше'рләриндә бәјан етмишдир...»[244].

Низами нүмунәви аилә гурмаг тәрәфдары иди. О, «Аршимед вә чинли кәниз» һекајәсиндә чохарвадлылығы зәрәрли һесаб едир, бу адәтин гәти әлејһинә чыхыр:

یکی جفت همتا ترا بس بود
که بسیار کس مرد بیکس بود
از آن مختلف رای شد روزگار
که دارد پدر هفت و مادر چهار

---

242 Е. Э. Бертельс. Джами. Душанбе, 1949, сәһ. 153.

243 گنجینه گنجوی یا دفتر هفتم حکیم نظامی گنجوی، تهران، ۱۳۱۸ ص. که.

244 Бах: میرزا محمد اخوندوف، شیخ نظامی، گنجه، ۱۹۰۹ ص ۶.

چو یك رنگ خواهی که باشد پسر
چو دل باش یک مادر و یك پدر [245]

(Сәнә бир чүт олмаг (әр-арвад) бәс едәр, чохлу адамы олан киши исә адамсыз галар. Заманә она көрә рәнкарәнкдир (е'тибарсыздыр) ки, онун једди атасы[246] вә дөрд анасы[247] вардыр. Әкәр оғлуну бир рәнкли көрмәк истәјирсәнсә, үрәк кими бир аталы, бир аналы ол!).

Исламијјәтин мүгәддәс китабы гур'анда (IV сурә, 3-чү ајә) чохарвадлылыға һагг газандырылыр вә тәблиғ едилир[248].

Беләликлә, Низаминин чохарвадлылыг һаггында фикирләри ислам дининин гајдаларындан фәргләнир. Мә'лумдур ки, чохарвадлылыг тәкчә исламијјәт дөврүндә дејил, һәлә ондан әввәл зәрдүштилик дөврүндә дә олмушдур. Мәшһур ермәни тарихчиси Себеос[249] (VIII әср) көстәрир ки, халгларын дини адәти үзрә Хосровун чохлу арвады олмуш вә һәтта христиан гызы Ширинлә евләнмишди.

Ф. Енкелс «Шәрг чохарвадлылығы» һаггында јазырды: «Һәгигәтдә бир кишинин чохарвадлылығы, көрүнүр, көләлијин мәһсулу олмуш вә јалныз мүстәсна мөвге тутан ајры-ајры шәхсләрә мүјәссәр иди... Бүтүн Шәргдә вәзијјәт һәлә инди дә беләдир; чохарвадлылыг — варлыларын вә күбарларын имтијазыдыр, арвадлар да башлыча олараг кәниз сатын алынмасы јолу илә әлдә едилир; халгын әксәријјәти моногамија һалында јашајыр»[250].

---

245 «Игбалнамә», сәһ. 42—43.

246 Көјүн једди гат олмасына ишарәдир.

247 Од, су, торпаг вә һава нәзәрдә тутулур.

248 کتاب البیان فی تفسیر القران، تفلیس، ۱۹۰۸ ص ۱۴۴.

249 Себеос. История (тәрчүмәси С. Малхасјансындыр). Јереван, 1939, сәһ. 43.

250 К. Маркс, Ф. Енкелс. Сечилмиш әсәрләри, II чилд. Бакы, 1953, сәһ. 218.

Низами Кәнчәви новруз вә сәде бајрамларында атәшпәрәстләрин бир адәтилә разылашмајараг, она мәнфи мүнасибәтини билдирир. Чүнки бу адәтә көрә гадын исмәти ләкәләнирди. Һәмин бајрамларда атәшпәрәстләр бәзәнәр, әлләринә һәна гојар, шадлыг етмәк үчүн евдән кәнара чыхыб, мүәјјән бир јерә кәләрмишләр. Онлар әлләриндә шәраб шухлуг едәр, «каһ әфсанә, каһ да әфсунчулугла» мәшғул олармышлар, ајрылыгда мәчлис дүзәлдәр вә «орада чохлу фитнәләр төрәдәрдиләр».

Буна көрә дә Низами һәр ил јени бир кәлинлә евләнмәји атәшпәрәстләрин бәласы һесаб едәрәк јазырды:

دگر آفت آن بود کاتش پرست
همه ساله بانو عروسان نشست [251]

(Башга бәла о иди ки, атәшпәрәст һәр ил јени кәлинләрлә отурарды).

Низами гадынларын үзү өртүлү олмасынын әлејһинә чыхараг онларын үзүачыглығынын тәсвирини вермиш вә «Искәндәрин Гыпчаг сәһрасына чатмасы» фәслини бу мәсәләјә һәср етмишдир.

Искәндәр Гыпчаг сәһрасына чатан заман «одлу үз, јанағы су кими, ај вә күнәшдән даһа парлаг..., үзләри нигабсыз» (ачыг) азад вә сәрбәст кәлинләрлә растлашыр. Онлары көрән әскәрләр һәвәсә кәлир, лакин шаһын горхусундан өз еһтирасларыны боғурлар. Буну көрән Искәндәр дүшүнүр: «шүбһәсиз, гадын гадындыр, киши исә киши». Кәлинләрин үзләринин ачыг олмасы Искәндәрин хошуна кәлмир. Искәндәр бу адәти ләғв етмәк фикринә дүшүр. О, «гадын үзү өртүлү вә хәлвәтдә олса даһа јахшыдыр, јадлара үз көстәрән бир гадын нә әринин һәјасыны, нә дә өзүнүн әзәмәтини сахлајар»— дејә өз фикрини билдирдикдә Гыпчаг башчысы она белә бир марағлы чаваб верир:

ولی روی بستن ز میثاق نیست
که این خصلت آیین قپچاق نیست

[251] «Шәрәфнамә», сәһ. 208.

گر آیین تو روی بر بستن است
در آیین ما چشم در بستن است
چو در روی بیگانه ناد یده به
جنایت نه بر روی بر دیده به
وگر شاه را ناید از ما در شت
چرا بایدش دید در روی و پشت
عر و سان ما را بس است این حصار
که با حجلۀ کس ند ارند کار
ببرقع مکن روی این خلق ریش
تو شو برقع اند از بر چشم خویش
کسی کو کشد دیده را در نقاب
نه در ماه بیند نه در آفتاب [252]

(Јалныз үз өртмәк шәртдән дејилдир, бу ән'әнә Гыпчагларда дәб дејилдир. Әкәр сәнин адәтин үз өртмәксә, бизим адәтимиз көз јуммагдыр (тәмиз үрәклилик). Јадларын үзүнә бахмамаг јахшыдыр, чинајәт (күнаһ) үздә јох, көздә[253] олур. Әкәр шаһа гаршы кобудлуг етмириксә, бәс о, нә үчүн үзә вә архаја бахыр? Бизим кәлинләрә бу мәһдудлуг кифајәтдир ки, башгасынын јатаглары илә ишләри јохдур. Өртүклә бу халгын үзүнү јаралама, сән өз көзүнә пәрдә сал! Көзүнә пәрдә чәкән һәр кәс ај вә күнәши көрә билмәз).

Шаир бу кәскин чаваб гаршысында Искәндәрин дүшдүјү ағыр вәзијјәти белә көстәрир:

چوشنید شاه آن زبان آوری
زبون شد زبانش در ان داوری [254]

(Шаһ о фәсаһәти ешидәндә, мүһакимә јүрүтмәкдән дили ачиз олду).

[252] «Шәрәфнамә», сәһ. 400.
[253] Низамијә көрә чәзаны гадына дејил, она пис көздә бахана вермәк лазымдыр.
[254] «Шәрәфнамә», сәһ. 400.

Гыпчаглар Искәндәрә «биз, шаһын һәр әмринә табејик, лакин өз адәтимиздән кечән дејилик»—дејә чаваб верирләр. Бунунла шаир бир халгын адәт-ән'әнәләрини дикәр халга зорла гәбул етдирмәјин мүмкүн олмадығыны сөјләјир. Сөз вә зорла бу ишин баш тутмајачағыны көрән Искәндәр Бәлинаса мүрачиәт едир, о, даш үзәриндә башы чадралы бир кәлин һејкәли һазырлајыр. Бундан сонра Гыпчаг гадынларына үз өртмәк адәт олур.

Јухарыда дејиләнләрдән белә бир суал мејдана чыхыр ки, гадынын үзүнүн өртүлү вә јахуд ачыг олмасына Низами нечә јанашыр? Епизодун сонракы кедишиндән белә нәтичә әлдә едилир ки, гыпчаглар Искәндәрә өз адәтләриндән әл чәкмәјәчәкләрини билдирирләрсә дә, Бәлинасын сәнәткарлығы нәтичәсиндә үз өртмәјә адәт едирләр. Демәли, Низами гадынларын ачыг үзлү олмамаларына тәрәфдардыр. Лакин ону демәк лазымдыр ки, әввәла, бурада Низами гадында үзү ачыглыгла өртүлү олмағы гаршылашдырыр, гадын намусуну горумаг үчүн васитә һесаб едилән өртүлүлүјү писләјир. Чүнки гыпчаг Искәндәрә ачыг дејир ки, үзү өртмәклә иш битмир, гәлбән тәмиз олмаг лазымдыр, «јадларын јатағы илә бизим кәлинләрин ишләри јохдур». О, «пәрдә илә бу халгын үзүнү јараламa» фикрини ирәли сүрәрәк гадын сәрбәстлијинә тәрәфдар чыхыр. Буна көрә дә Низаминин јаратдығы гадынлар пәрдәдә дејил, ат белиндә гылынч вуран, гәһрәманлыглар көстәрән инсанлардыр.

Низами Кәнчәвинин јаратдығы гадын сурәтләри реал вә инандырычыдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, о, чинли кәниз сурәтини јарадаркән ону хасијјәт вә көзәллик чәһәтдән өз гадынына охшадыр. Шаир әсәрдә өз һәјат јолдашы Афагдан да мәһәббәтлә данышыр, ону гајғыкеш, ишбилән, бачарыглы, дүшүнчәли, көзәл кими тәсвир едир. Низаминин дәрин һөрмәт бәсләдији Афагын өлүмүндән нә гәдәр мүтәәссир олдуғу онун ашағыдакы бејтләриндән ајдынлашыр:

خجسته گلی خون من خورداو
بجز من نه کس در جهان، مرد او

چو چشم مرا چشمه نور کرد
ز چشم منش چشم بد دور کرد . . .[255]

(О, (Афаг—*Ә. А.*) мәним ганымда гидаланан көзәл бир күл олуб дүнјада мәндән башга бир кишиси јох иди. көзүмү нур чешмәси едән вахт јаман көз ону көзүмдән ајырды...).

Поемадакы ајры-ајры гадын сурәтләри илә таныш олаг:

Нүшабә сурәти. «Искәндәрнамә»дәки гадын сурәтләри мүхтәлиф халгларын нүмајәндәләридир. Шаир бир вәтәнпәрвәр кими азәрбајчанлы (бәрдәли) Нүшабә сурәтини јаратмышдыр. Бу сурәт шаирин «Хосров вә Ширин» поемасында тәсвир етдији Мәһинбану вә Ширин сурәтләринә даһа јахындыр. Нүшабә тәкчә «Искәндәрнамә»дәки мүсбәт гадынлардан сечилмир, о, һәм дә шаирин бүтүн јарадычылығында чох мүһүм јер тутур.

Поемада Нүшабәјә һәср едилмиш епизод әсәрин әсас идејасы илә әлагәдардыр. Шаир бу сурәт васитәси илә доғма Азәрбајчанын әзәмәтини, сәрвәтини вә тәбии көзәлликләрини тәрәннүм едир.

Бир сыра алимләр Низаминин вәтәнпәрвәрлијиндән данышаркән јери кәлдикдә Нүшабә сурәтиндән бәһс етмишләр, проф. Һ. Араслы Нүшабә сурәтинә аид мәгалә јазмышдыр[256].

Тәсадүфи дејилдир ки, проф. Ј. Е. Бертелс бу сурәтлә бағлы олан епизоддан данышаркән јазыр: «Низами кејгубадларын, кејхосровларын гәдим галаларыны дејил, өз доғма Азәрбајчаныны тәрәннүм етмишдир»[257]. Проф. Ш. Не'мани дә Фирдовси илә Низамини мүгајисә едәркән диггәти Низаминин бир вәтәнпәрвәр кими јаратдығы Нүшабә илә әлагәдар һадисәләрә верир[258].

Низами Нүшабәни садәчә бир гадын кими тәсвир етмир, о, әдаләтли һөкмдар һаггында өз фикирләрини

[255] «Игбалнамә», сәһ. 43—44.

[256] Һ. Араслы. Низаминин Нүшабә сурәти, «Азәрбајчан кәнчләри» гәзети, № 63, 1947.

[257] Ј. Е. Бертелс. Низами вә Фирдовси, «Низами» II китаб сәһ. 66.

[258] Шибли Не'мани. Көстәрилән әсәри, сәһ. 259—269.

бу сурәт васитәси илә охучулара чатдырыр. Нүшабә Бәрдә һөкмдарыдыр. О, өлкәни әдаләтлә идарә етдијиндән «орада һәр данә јүз данә јетирир, бүтүн или ишрәтлә мәшгул олан о диши чејран кәскин фикирли, ачыг үрәкли, алиманә хасијјәтлидир». Нүшабәнин әтрафындакы минләрлә гызын һәр бири бир ај кими она хидмәт едир. Онун отуз мин гылынч вуран гуламы вардыр. Сәһраја гошун чәкән Искәндәр су вә әкининә һејран галдығы о јерин башчысы илә марагланыр. Һәмин «зәнкин өлкәјә» кишиләрдән даһа чәлд, дәниз көвһәриндән даһа тәмиз, чәтин заманда риајәт көмәкчиси олан Нүшабә адлы бир гадынын башчылыг етдијини Искәндәрә сөјләјирләр.

Шаир Нүшабәнин фәалијјәтини кениш тәсвир едир. Нүшабәнин зәнкин сарајында чидди интизам вардыр, сараја бир нәфәр јад шәхс кәлә билмәз. Нүшабә шәһвәтә мејл етмир.

Нүшабә Искәндәрин бир сыра өлкәләри алдыгдан сонра, онун өлкәси илә дә марагландығыны ешидәркән, бу тәһлүкә гаршысында чарәләр ахтарыр вә Искәндәрә мүхтәлиф нөвлү јемәкләр көндәрир, онун һөрмәти дилдән-дилә дүшүр.

Низами һәр ики һөкмдар арасында баш верән һадисәни драматик планда тәсвир едир.

Македонијалы Искәндәр гүдрәтли һаким олса да, ади елчи сифәти илә Бәрдәјә[259] Нүшабәнин јанына кетмәли олур.

О, өзүнүн бөјүк сәркәрдәлији илә өјүнүр. Онун Нүшабәнин сарајына елчи сифәти илә кәләрәк елчилик гајдаларына әмәл етмәмәси, чәсарәтлә ичәри кирмәси, гылынчыны чыхармамасы Нүшабәдә шүбһә доғурур. Нүшабә бу һијлә илә гурулмуш тәдбирдән гәзәбләнир вә о, «јүнкүл фикирли шәхс нијә елчилик гајдаларына әмәл етмир, онун биздән горхусу јохдур?»[260]—дејәрәк ахырда шүбһәләндији адамы танујыр.

[259] В. Дәсткәрди көстәрир ки, Низаминин Кәнчәдә јашамасына бахмајараг ораја јахын олан Бәрдәдән дә хәбәри вар иди. Бах: В. Дәсткәрди. Шәрәфнамәји һаким Низами Кәнчәви... Теһран, һичри 1317, сәһ. 276.

[260] Әфзәләддин Хагани гәсидәләринин бириндә Гејдафә адлы бир гадын һаггында охудуғуну Искәндәрин онун јанына елчи кими

Нүшабә јенилмәз бир гәһрәман кими Искәндәрин «мәним гылынчымдан ити гылынч кимдә вар?» кими сөзләриндән горхмур; Искәндәр сөзүндә нә гәдәр исрар етсә дә, Нүшабәнин кәтирдији дәлилләр гаршысында ачиз галыр:

ولیکن چو شه تیغ بازی کند
سر تیغ او سر فرازی کند
زتیغ سکندر چه رانی سخن
سکندر توئی چارهٔ خویش کن
مرا خواندی و خود بد ام آمدی
نظر پخته تر کن که خام آمدی
فر ستادت اقبال من پیش من
زهی طالع دولت اندیش من . . .[261]

(Шаһ гылынч ојнадарса, онун гылынчынын учу башыны учалдар. Нә үчүн Искәндәр гылынчындан сөз ачырсан, Искәндәр сәнсән, өзүнә чарә тап! Мәни чағырдын, өзүн тора дүшдүн, фикрини бишир, һәлә хамсан! Бәхтим сәни јаныма кәтириб, мәнә јар олан бәхтә (улдузума) афәрин...!).

Искәндәр «Искәндәр дәниздир, мән арх сују» дејәрәк Искәндәр олдуғуну данмаг истәдији заман, Нүшабә она тә'сир етмәк үчүн «инсан кәрәк гәлб алдатмасын, адлы-санлы адама пислик јарамаз, тәрслик шаһа бәла кәтирәр»—дејә нәсиһәт едир. Нүшабәнин «гурду гојун дәрисиндә кизләмә, күнәши палчыгла сувамаг олмаз» кими ағыллы сөзләринин гаршысында Искәндәр «мәни көндәрән бир асландыр, түлкү дејил» сөзләрилә ону алдатмаг истәјир. Нүшабә хәзинәдә сахланан шәкли Искәндәрә көстәрир. Искәндәр өз сурәтини көрәркән горхудан «рәнки саман кими саралыр». Нәһајәт, Нүшабә ону бу вәзијјәтдә көрдүкдә «бу еви өз евин һесаб етә» дејәрәк гонагпәрвәрлик көстәрир. Буна бахмајараг Искәндәр Нүшабә гаршысында ачиз галыр, о бу вәзијјәти рө'ја һесаб едәрәк өз тәбиәтини мәзәммәт едир.

кәлдијини јазыр. Бу ад «Псевдо-Каллисфен»дә Кендаке вә Фирдовсидә Гејдафә кими верилир.

[261] «Шәрәфнамә», сәһ. 259.

Искәндәр бүтүн фәалијјәти дөврүндә еһтијатлы олмасына бахмајараг, Нүшабә гаршысында еһтијатсызлыг вә тәдбирсизлик үзүндән чыхылмаз вәзијјәтә дүшүр. Шаир көстәрир ки, әкәр о, Нүшабәнин дејил, дүшмәнин әлинә кечмиш олсајды, чох бөјүк һөкмдар олмасына бахмајараг мәһв оларды. Бунунла да, Низами өз гәһрәманы Искәндәри Нүшабәнин тәдбири илә тәрбијә едир.

Нүшабәнин мә'нәвијјатыны ифадә едән ашағыдакы мисралар диггәтәлајигдир:

بتو نقش تو زان نمودم نخست
که تا نقش من بر تو کردد در ست
اگر چه زنم زن سیر نیستم
ز حال جهان بیخبر نیستم
منم شیر زن گر توئی شیر مرد
چه ماده چه نر شیر وقت نبرد
چو بر جوشم از خشم چون تند میغ
در آب آتش انگیزم از دود تیغ
کفلگاه شیران در ارم بداغ
ز پیه نهنگان فروزم چراغ
ز مهرم مکش سوی پیگار خویش
گرفته مزن بر گرفتار خویش
منه خار تا در نیفتی بخار
رهاننده شوتا شوی رستگار
تو آنگه که بر من شوی دست یاب
زنی بیوه را داده باشی جواب
من از بر تو چربم بهنگام کین
بوم قایم اند از روی زمین [262]

(Шәклини сәнә она көрә көстәрдим ки, мәним маһијјәтим дә сәнә ајдын олсун. Гадынамса да гадын хисләтиндә олмајыб, дүнјанын һалындан хәбәрсиз дејиләм. Әкәр сән еркәк асланcанса, мән дә диши асланам; дөјүш заманы асланын нә дишиси, нә еркәји? Әсән бәрк күләк кими гәзәбдән чошан заман гылынчын зәрбәси (түстүсү) илә судан атәш галдырарам. Асланларын будуна дағ басарам. Шамы нәһәнкин (балина) пијиндән алышдырарам. Мәни достлугдан дүшмәнчилијә доғру апарыб, һөрмәтими нифрәтә чевирмә. Вурғунун олана тә'нә етмә. Тикан олма ки, тикана дүшәрсән. Сән ничат верән ол ки, өзүн дә ничат тапасан. Әкәр сән үстүн кәлсән, бир дул гадыны мәғлуб едирсән, мән үстүн кәлсәм, јер үзүнүн шаһыны јыхмыш оларам).

Нүшабәнин мүдриклији гаршысында тәслим олан Искәндәр үрәјиндә «бу иш билән әкәр гадынса да, онун үрәји кими билији дә парлагдыр»—дејир. Гејд етмәк лазымдыр ки, Искәндәр гадына мәнфи мүнасибәт бәсләјәрәк дејир: Чәмшид өз мәшвәрәчисинә гадын һаггында чох көзәл демишдир ки, гадынын јери ја пәрдә, ја гәбир олса јахшыдыр...[263].

Искәндәрин гадына олан бу мүнасибәти Низаминин өз фикри һесаб едилә билмәз, шаир Искәндәрин чатышмајан чәһәтләрини гејд етмәк үчүн бу фикри онун дили илә дејир; чүнки Искәндәрлә Нүшабә арасында олан мүсаһибә сәһнәсиндә мүәллиф Нүшабәнин һеч бир мәнфи хүсусијјәтини бизә көстәрмир. Низаминин гадын гәһрәманы олан Нүшабә пәрдәдә дејилдир. О, әксинә, дүшмәнлә вурушмалы олса, асланлар будуна дағ басачағыны, асланын еркәји вә дишиси олмадығыны сөјләјир.

Низами Нүшабәнин мүсбәт чәһәтләриндән бири кими онун тәдбирли олмасындан кениш бәһс ачыр. Нүшабә күнләрини бош вә сәмәрәсиз кечирмир, өзүнүн дедији кими, «өзү илә ојнамыр, онда һикмәт тәрәзиси вардыр ки, онун васитәси илә шаһларын ағыр вә јүнкүллүјүнү (бачарығыны) мүәјјәнләшдирир». О, Һиндистандан Јунаныстана гәдәр бүтүн һакимләрин шәкилләрини чәкмәк үчүн, онларын јанына рәссамлар көндәрир. О, ајры-ајры һөкмдарларын тәрчүмеји-һаллары илә марагланыр, фатеһ һөкмдардан хәта төрәјә биләчәјини күман етдији үчүн онлардан даһа чох еһтијат едир. Нүшабәнин ифадәсинә көрә о, Искәндәри әдаләтли бир

262 «Шәрәфнамә», сәһ. 261—262.

263 «Шәрәфнамә», сәһ. 265.

һөкмдар һесаб етдији үчүн онун шәкли хошуна кәлир. Нүшабә Искәндәрә зијафәт верәркән она јемәк әвәзинә дaш-гаш кәтирир. Бунунла Искәндәрин мүһарибә етмәкдә күддүјү мәгсәди она чатдырыр. Искәндәрин «дашгаш јејиләрми?» суалы гаршысында Нүшабә:«—Даш боғаздан кечмирсә, нә үчүн јејилмәјән дашдан өтрү, лазымсыз мүһарибә апарырсан?»—дејә чаваб верир.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Нүшабәнин бу чавабыны хатырладан гејдләрә биз гәдим јәһуди мәнбәләриндә дә раст кәлирик. Бу мәнбәләрин бириндә дејилир ки, ...О, (Искәндәр) Африка (?) адланан башга бир өлкәјә кетди. Бу өлкәнин әһалиси ону гызыл чөрәк, гызыл алма вә гызыл нарла гаршыладылар. Искәндәр—«мәкәр сиздә гызылы јејирләр?»—дејә сорушдугда онлар јох чавабы верирләр. Мәкәр сизин өлкәдә ону јемирләрми? Онда бураја нә үчүн (бизә) кәлмисән?[264]

Искәндәр Нүшабәнин дә түкәнмәз сәрвәти олдуғуну хатырладырса да ахырда онун фикирләринә шәрик олур:

ولیکن چو میبینم از رای خویش
سخنهای تو هست بر جای خویش
هزار آفرین بر زن خوب رای
که ما را بمردی شود رهنمای
زپند تو ای بانوی پیش بین
زدم سکهٔ زر چو زر بر زمین [265]

(Амма дәрк едирәм ки, сәнин сөзләрин өз јериндәдир (һаглысан). Ағыллы гадына мин афәрин олсун ки, бизләрә инсанлыг јолу өјрәдир. Еј узаг көрән ханым, сәнин нәсиһәтинлә гызыл сиккәсини гызыл кими јерә вурдум...).

Нәтичәдә Нүшабә Искәндәрдән кәләчәкдә онун өлкәсинә зијан вурмамасы үчүн илтизам алыр. Беләликлә, Искәндәрлә Нүшабә әһвалаты јекунлашыр.

[264] Ил. Оршанский. Талмудические сказания об Александре Македонском. Сб. статей: «Еврейская история и литература». кн. I, СПб, 1866. сәh. 13.

[265] «Шәрәфнамә», сәh. 269.

Шаир Искәндәрлә Нүшабә әһвалатына әсәрин башга бир јериндә јенидән гајыдыр. Нүшабә Искәндәрин сајәсиндә әсирликдән азад едилир. Биз артыг бу епизодда онлар арасында олан зиддијјәтләри дејил, ики һакимин сәмими мүнасибәтләринә шаһид олуруг. Шаир бу епизоду чох кениш вә һәм дә бәдии чәһәтдән јүксәк сәнәткарлыгла тәсвир етмишдир. Шаир һәтта зијафәтдә олан јемәкләри белә, тәсвир едир, ахырда ики һөкмдар арасында достлуг, сәмимијјәт јараныр.

Искәндәр Нүшабәјә чохлу һәдијјәләр вердикдән сонра ону достлуг рәмзи кими абхаз һөкмдары Дәвалијә әрә верәрәк онлары Бәрдәјә көндәрир ки, јенидән «о бинаны учалтсынлар».

Чинли кәниз сурәти. Чин торпагларынын тәбии көзәлликләрини васф едән шаир Чин сәнәткарларынын исте'дадыны, Чин халгынын гәһрәман, тәдбирли гызларынын да бәдии сурәтини јаратмышдыр. Низами «Искәндәрнамә»дә чинли гызы һөкмдарла гаршылашдырыр, о өз тәдбири, ағлы вә гәһрәманлығы илә өз үстүнлүјүнү сүбут едир.

Проф. Ј. Е. Бертелс чинли кәниздән бәһс едәркән јазыр: «Сәчијјәвидир ки, Низами Чин Түркүстаны гадынларынын гәһрәманлыг кејфијјәтләрини тәсвир едир, бу да түрк халгларынын гәһрәманлыг епосу ән'әнәләринә тамамилә ујғундур»[266].

Чинли гыз Хаган тәрәфиндән мүхтәлиф һәдијјәләрлә бирликдә Искәндәрә верилир. О көзәлин тајы бәрабәри јох иди. Шаир онун үзүнү аја, бојнуну сәрвә бәнзәдир, бәдәнинин су кими ләтиф олдуғуну дејир вә белә көзәл бөјүдән анаја (дајәјә) афәринләр сөјләјир:

هزار آفرین بر چنان دایهٔ
که پرورد از انسان گرانمایهٔ [267]

(Белә бир гијмәтли көвһәр бәсләјән дајәјә мин афәрин олсун).

Шаир һәлә һадисәнин башланғычында Хаганын дили илә о гызын бөјүк исте'дада малик олдуғуна ишарә едәрәк јазыр:

[266] Е. Э. Бертельс. Низами, сәh. 217.

[267] «Шәрәфнамә», сәh. 388.

بگفتن چه حاجت که هنگام کار
هنر های خود را کنند اشکار [268]

(Демәјә нә еһтијач вар, о иш заманы өз һүнәрләрини көстәрәр).

Чинли түрк гызынын гәһрәманлыгы илә баглы олан бу кејфијјәт бүтүн әсәр боју даһа кениш тәсвир олур. Бу сурәтлә әлагәдар олан әһвалат хүсуси сүжет әсасында инкишаф едир. Чинли кәниз көзәл муғәнни, дөјүш мејданында мисилсиз бир гәһрәман кими тәсвир олунур. Кәнизин һәртәрәфли истедада малик олмасы һаггында шаир белә јазыр:

سه خصلت در و مادر آورد هست
که آنرا چهارم نیاید بد ست
یکی خوبروئی و زیبند گی
که هست آیتی در فریبند گی
دوم زور مندی که وقت نبرد
نپیچد عنان را زمردان مرد
سه دیگر خوش آوازی و بانك رود
که از زهره خوشتر سراید سرود
چوز آواز خود بر کشد زیر و زار
بخسبد بر آواز او مرغ و مار [269]

(Онун анаданкәлмә үч хасијјәти вардыр ки, она дөрдүнчү хасијјәт артырмаг олмаз; биринчиси, јарашыг вә көзәлликдир, бу фүсункарлыгын нишанәсидир, икинчиси, дөјүш вахты гүввәтлиликдир ки, гочаг икидләрдән дә јүјән чевирмәз (горхмаз); үчүнчүсү, онун көзәл сәси вә рудунун сәдасыдыр, Зөһрәдән дә даһа хош нәгмә дејәр. Аста вә һәзин охујан заман гуш вә илан да онун сәсинә јатар).

Искәндәр гадын гәһрәманлыгына инанмадығы үчүн чинли кәнизә е'тинасыз јанашыр. Кәниз онун нәзәриндән дүшәрәк саралыб солур. Шаир чинли кәнизин бәдбинлијини никбинликлә әвәз едәрәк онун дөјүш мејданына атылдыгыны көстәрир. Вуруш мејданында гәләбә чалан гәһрәман гызын шүчаәти Искәндәри һејран етдији үчүн «еркәк аслан кими мејдан охујан» гыза тә'рифләмәли олур:

نبود آدمی بود شیر عرین
که بادا بر آن شیر مرد آفرین [270]

(О, инсан дејил, гызмыш асландыр, о аслан кими әрә ешг олсун).

Шаир кәнизин дөјүшә атылмасы сәбәбини Искәндәрин она е'тинасызлығы илә изаһ едир. Кәниз пәрдә архасында сусмаг истәмир:

مرا از پس پرده خاموش کرد
بیکباره یادم فراموش کرد
من از دوری شه بتنگ آمدم
زتنگ آمدن سوی جنك آمدم
نمودم باورد گاه نخست
باقبال شاه آن هنرهای چست [271]

(О, мәни пәрдә архасында сусдурду. Бирдәфәлик мәни унутду. Шаһдан узаглыгым мәни тәнкә кәтирди (сыхылдым), бу сыхынты мәни дөјүшә чагырды. Биринчи дөјүш мејданында шаһын бәхти сајәсиндә һүнәрләр көстәрдим).

Низами гадын шәхсијјәтини тәһгир едән вә бу күн дә Шәргин бә'зи өлкәләриндә мөвчуд олан шаһ һәрәмханаларыны зиндан адландыраpaг нисләјир:

بزندان سرای کنیزان شاه
همی بود چون سایه در زیر چاه [272]

(О, шаһ кәнизләринин зинданында гујунун дибиндәки көлкә кими иди).

268 «Шәрәфнамә», сәһ. 388.
269 Јенә орада, сәһ. 388—389.
270 «Шәрәфнамә», сәһ. 429.
271 Јенә орада, сәһ. 446.
272 Јенә орада, сәһ. 390.

Шаир ахырда чинли кәнизи Искәндәрлә гаршылашдырыр, о гызын пәрдәдән чыхмасына һејран галыр. Низами вахты илә гадынын шүчаәтинә инанмајан Искәндәрин јанылдыгыны онун өз сөзләри илә белә ифадә едир:

که‌ای تازه کلبرگ ناد یده گرد
بمهر خدا پیکری در نورد
بمهر توام بیشتر گشت عزم
که دیبای بزمی و زیبای رزم
بپرخاش گه جانستان دیلمت
قوی دست و چابك عنان دیلمت
برآمش گهت نیز بینم شگرف
حریفی نداری درین هرد و حرف
حریفت منم خیز و بنواز رود
دلم تازه گردان ببانك سرود [273]

(Еј тоз гонмамыш тәзә күл јарпагы, аллаһын мәһәббәтиндән јаранмыш бир һејкәл! Сәни севмәјә мәним мејлим бир дә она көрә артды ки, мәчлисин ипәји, дөјүшүн көзәлисән. Мүһарибә мејданында сәни чандан кечән, голу гүввәтли, чәлд атлы көрдүм. Сәнин чалгы мәчлисини дә мәһарәтлә көрүрәм. Бу ики сәнәтдә сәнин тајын јохдур. Сәнә тај мәнәм, галх, рудуну чал, үрәјими маһны сәси илә тәзәлә!).

Вәһид Дәсткәрди Низами јарадычылыгындакы јүксәк гадын әхлагындан бәһс едәркән шаирин чинли кәнизә һәср етдији мисралара мүрачиәт едәрәк, ашағыдакы фикирләри сөјләјир: «Низами јарадычылыгында олан мә'нәви тәмизлик исмәт вә һәјаны башга шаирләрдә тапмаг олмур. Һәким Фирдовсинин бөјүк вә әзәмәтли Диванында («Шаһнамә»—*Ә. А.*) да әввәлдән та ахыра гәдәр кобуд бир кәлмә, чиркин бир сөз көрмәк олмаз. Анчаг башга бир сыра бөјүк шаирләрин јарадычылыгында бу исмәт вә паклыг јохдур вә онлар чиркин

273 «Шәрәфнамә», сәһ. 448.

сөзләри ишләтмәкдән чәкинмирләр. Демәк олар ки, Низами бу саһәдә Фирдовсидән дә јүксәкдә дурур»[274].

Низами чинли кәниз сурәтинә «Искәндәрин чинли кәнизлә шәнлик етмәси» фәслинә бир дә јенидән гајыдыр. Шаир бурада онун јенә дә көзәллијини, сәнәткарлыгыны вә Искәндәрә ешг е'лан етмәси һадисәләрини кениш тәсвир едир. О гыз әлиндә руд вә көзәл сәси илә һәм Искәндәрин бөјүклүјүнү, һәм дә өзүнүн она лајиг бир кәлин олачағыны билдирир. О, сөзүнү тәбиәтин көзәллијинин тә'рифи илә башлајыр, баһар вахты дүнјанын күлдүјүнү сөјләјир. Чинли кәниз өзүнү Искәндәрлә мүгајисә едәрәк онун гәһрәманлыгы гаршысында өзүнүн көзәллијини тә'рифләјир, «Мән чалғымла даштан јонулмуш заһиди рәгс етдирирәм» дејир. О, Искәндәрин дирилик сују далынча кетмәсини мә'насыз һесаб етдији үчүн өзүнү дирилик сују адландырараг гара зүлфләринин һәјат чешмәсинә кедән јол олдугуну билдирир, Искәндәрлә евләнмәли олса, она сәдагәтлә хидмәт едәчәјини сөјләјир:

بدین آسمانی زمین توام
زچینم ولی درد چین توام
گل من گلی سایه پرورد نیست
که سایه بخورشید در خورد نیست
چومن میوه در سایهٔ خانه بس
که ناخوش بود میوهٔ خانه رس
مراخود توریخان خوشبوی گیر
زریحان بود خانه را ناگزیر
رها کن بنخجیر این کبك باز
بترس از عقا بان نخجیر ساز . . .
نیابی ز من به جگر خوارهٔ
جگر خواره نی شکر بارهٔ [275]

274 Вәһид Дәсткәрди. Кәнчинеји-Кәнчәви, Теһран, һичри, 1336, сәһ. 35.

275 «Шәрәфнамә», сәһ. 471—472.

(Бу асиманлығымла (бөјүклүјүмлə) сəнин торпағынам, Чиндəнəм, анчаг сəнин хəстəнəм. Мəним күлүм көлкəдə бəслəнмиш күл дејил, көлкə күнəшə лајиг олмаз, мəним кимисинə ев көлкəсиндə јетишəн мејвə кифајəт едəрми? чүнки евдə јетишəн мејвə јахшы олмаз. Мəни сəн өзүн хош ијли рејһан кими һесаб ет, евдə рејһан олмалыдыр. Кəклији овламаг үчүн гызыл гуш бурах, ов севəн арталлардан горх... Мəндəн јахшы гајғыкеш, јалныз гајғыкеш јох, һəм дə шəкəрбура тапа билмəзсəн).

Белəликлə, чинли гыз гəһрəман, көзəл мүғəнни олмагла јанашы, һəм дə өз ешг вə арзуларыны ачыг сөјлəјə билəн бир ашиг кими нəзəри чəлб едир.

Марија сурəти. XI əсрин мəшһур əрəб шаири вə мүтəфəккири Əбүл-Үла Мүəрринин əсəрлəриндə Гибтли Марија адына тəсадүф едилир[276]. Бурада Марија Мəһəммəд пејғəмбəрин арвады, Ибраһимин анасы адландырылыр. О чүмлəдəн Гур'анын шəрһи[277] вə Шəмсəддин Самининин[278] əсəрлəриндə дə Марија һаггында мə'лумат верилмəклə онун кəниз олдугу көстəрилир:

«Јəһуди енсиклопедијасы» вə «Јени енсиклопедија лүғəтиндə Марија һаггында гејдлəр вардыр. «Бу мəнбəлəрдə Марија Мусанын бачысы Мəрјəмлə ејнилəшдирилир. Дикəр тəрəфдəн əн гəдим јунан јазычыларындан бири олан Остан онун Сабеј чарынын гызы олдуғуну гејд едир. Енсиклопедијада Низаминин «Искəндəрнамə» əсəриндəн бəһс едилəрəк јазылыр ки, ...Марија бөјүк Искəндəрин сарајына кəлиб-кедир вə орада Əрəстундан гызылы нечə истеһсал етмəји өјрəнир. Марија һансы дөврə аид олурса-олсун онун шəхсијјəт олмасы шүбһəсиз фактдыр. Остан тəрəфиндəн ады чəкилдији үчүн ону «биринчи дөврə» аид етмəк олар...[279].

«Јени енсиклопедија лүғəти»ндə верилəн гејдə көрə Мисирли Марија VI əср үчүн мүгəддəс сајылан бир шəхсијјəтдир. Рəвајəтə көрə о, чаванлыгда шəһвəт душкүнү олмуш, сонралар Јерусəлимə кəлəн зəвварлара гошулуб 47 ил Иорданија сəһрасында јашамышдыр[280].

Маријанын адына башга бир сыра мəнбəлəрдə, о чүмлəдəн академик А. Н. Веселовскинин əсəриндə дə тəсадүф едилир[281].

Фирдовсинин əсəриндə бəһс олунмајан Маријанын фəалијјəтинə Низами кениш бир һекајə һəср едир. Диггəти чəлб едəн одур ки, Низами Марија илə баглы рəвајəтлəрлə таныш олмуш, ону диндар бир шəхсијјəт дејил, алим һөкмдар гадын кими тəсвир етмишдир. Белəликлə, «Јəһуди енсиклопедијасы»нда дејилдији кими, Маријанын кимјəви маддə алмасы һадисəси илə Низамидəки Маријанын Əрəстундан кимја елмини өјрəнмəси əһвалаты арасында үмуми бир јахынлыг һисс едилир.

Икинчи мараглы чəһəт одур ки, јунан јазычысы Останда олдугу кими, Низаминин əсəрлəриндə дə Марија һөкмдар гызы кими тəсвир олунур.

Поемада олан мүсбəт гадын сурəтлəриндəн бири дə Маријадыр. Шаир бу сурəт васитəсилə тəһсилли, алим, тəдбирли вəтəнпəрвəр гадын сурəти јаратмышдыр. Низами Маријаја һəср олунмуш бу епизодда елмин ролуну көстəрмəклə јанашы, кимјакəрлији тəнгид етмəји гаршысына мəгсəд гојмушдур. Шаир гадынын алим, һəм дə дөвлəт башчысы олдуғуну сөјлəјир. Низамијə көрə, Марија савадлы олдуғу үчүн бачарыглыдыр.

Марија Шам шəһəриндə Гибтли бир əмирин гызыдыр. Атасынын сајсыз-һесабсыз галалары олмуш, лакин

[276] لابی العلاً المعری، رسالة الغفران، تحقیق و شرح الدکتورة بنت الشاطی، قاهرة، ۱۹۵۰، ص ۲۲۷، ۲۲۸

[277] کتاب کشف الحقایق تفسیر قران شریف ترک آزربایجان دیلینده ۳ جلد، میر محمد کریم . . . البا کوئی، ۱۲۲۲، ص ٦٦٦—٦٦٨.

[278] ش. سامی، قاموس الاعلام، استانبول، ۱۳۱٦، ص ٤١٠٥.

[279] «Еврейская энциклопедия», «Алхимия», сөзүнə бах, т. II. СПб, (тарихсиздир).

[280] «Новый энциклопедический словарь, Пч., стр. 719, (илсиздир).

[281] А. Н. Веселовский. К вопросу об источниках. Сербской Александрии (Из истории романа и повести), том XI, № 2, вып. I. СПб, 1886, сəһ. 302.

өлдүкдән сонра дүшмәнләр бу галалары әлә кечирмәк истәмишләр вә Марија бундан «чана дојмушдур». О дүшмәнин бу һәрәкәтинә дөзмәјиб онлара гаршы мүбаризә апармаг үчүн Искәндәрдән көмәк истәјир. Низами Маријаны философ Әрәстунла көрүшдүрүр. Әрәстун она билик өјрәдир, о, ахырда әсас көмәји елмин күчү илә әлдә едир вә өз мәгсәдинә чатыр. Искәндәрлә дејил, Әрәстунла көрүшән Марија Әрәстунун бир нечә група дәрс вердијини көрәрәк, кимја елминин сирләрини ондан өјрәнир вә үрәјини интигам алмаг кининдән тәмизләјир. О да башгалары кими, билик өјрәнмәклә мәшғул олур. Шаирин тәсвиринә көрә Әрәстунун мүхтәлиф елмләри она өјрәтмәси сајәсиндә о, савадлы гадын кими јетишир.

Низами Маријанын әхлагы, онун елмә һәвәс көстәрмәси илә әлагәдар мәсәләләрин тәсвиринә дә мүәјјән јер верир. Марија Әрәстунун сајәсиндә мүхтәлиф елм саһәләрини өјрәндикдән сонра өз өлкәсинә кәлир. Нәтичәдә о гәдәр варланыр ки, өлкәсиндән верки алмаға еһтијач һисс етмир.

Әсәрдә Марија илә бир груп алим арасында баш верән мүсаһибәдән ајдын олур ки, алим гадын онлары һәгиги елм өјрәнмәјә дә'вәт едир. Әсәрдә һәгиги елм мүдафиә едиләрәк, јаланчы кимјакәрлик тәнгид едилир. Марија дејир: Кимја адланан сәнәт, сөз вә һүнәрдән ибарәтдир. «Сәнке ә'зәм, дағ башы вә кимја оту» һаггындакы рәвајәтләр әфсанәдир. Кимјанын чөвһәри отдадырса, гәләм биткиси гамышдан (мә'лум олдуғу кими, гәдим заманлар гәләми гамышдан дүзәлдирдиләр) ибарәтдир. Нәһајәт, Марија алимләрә дејир: о адам кимја әлдә едәр ки, о кимјакәрин фырылдағына инанмасын, кимја вә кимјакәрлик исә гамышдан дүзәлән гәләмин јаратдығы сөз вә сәнәтдир[282].

Низами ахырда Марија сурәтинин тәсвиринә јенидән гајыдыр, Марија чох варландығына көрә, о, һәтта Румда Искәндәри горхуја салыр. Искәндәр бу тәһлүкә әлејһинә мүбаризәјә һазырлашаркән Әрәстун ону дүшмәнчиликдән чәкиндирир. Марија өз варынын һесабына Искәндәрә һәдијјә көндәрмәклә динч јашајыр.

Рөвшәнәк сурәти. «Искәндәрнамә»дә олан гадын сурәтләриндән бири дә Рөвшәнәкдир[283]. Әсәрдә бу сурәт епизодик шәкилдә тәсвир едилмишдирсә дә, бир гадын сурәти кими охучунун диггәтини чәлб едир. О, Даранын гызыдыр. Дара өлүм ајағында Искәндәрә өз көзәл гызы Рөвшәнәји алмағы мәсләһәт көрүр. Кәләчәкдә Иран сәлтәнәтинин тамамилә јадларын ихтијарына кечмәмәси үчүн Рөвшәнәји Искәндәрлә евләндирмәк вә беләликлә дә, Рөвшәнәјин евладына үмид бәсләмәк Даранын мәгсәди иди. Дара өз гызыны Искәндәрә верәркән сијаси мәгсәд күддүјү шаирин нәзәриндән гачмамыш, ону бәдии шәкилдә тәсвир етмишдир.

Рөвшәнәјин көзәлликдә тајы-бәрабәри јохдур. Аррианын «Асијанын ән көзәл гадыны» адландырдығы Роксиананы—Рөвшәнәји Низами дә тә'рифләјир:

فریبنده چشمی جفا جوی و تیز
دوا بخش بیمار و بیمار خیز
ارش کوته و زلف و گردن دراز
لبی چون شکر خال با اوبراز
زنخ ساده و غبغب آویخته
گلابی زهر چشمی انگیخته . . . [284]

---

[282] Низаминин бу һекајәси илә Мирзә Фәтәли Ахундовун «Молла Ибраһим Хәлил кимјакәр» әсәринин мөвзу чәһәтдән ујғунлуғу вардыр.

[283] Рөвшәнәк Шәрг әдәбијјатында III Даранын гызы һесаб едилир. Искәндәр Дараны мәғлуб етдикдән сонра онун вәсијјәти әсасында гызы Рөвшәнәклә евләнир. Лакин ән гәдим Јунан вә Рум тарихчиләри Арриан, Плутарх, К. Кв. Руф, Диодр Сисилијски вә башга мүәллифләр Роксиананы Даранын дејил, Соғд һөкмдары Аксиартын гызы олдуғуну јазырлар. Иран тарихчиси Һәсән Пирнијанын фикринә көрә, Роксиана Рөвшәнәк сөзүнүн јунанлашмыш шәклидир вә һәмин гыз Аксиартын гызыдыр. Ерамызын биринчи әсриндә јазылмыш «Сахта-Каллисфен» әсәриндә Роксиана Даранын гызы һесаб едиләрәк Даранын вәсијјәти әсасында Искәндәрин онунла евләндији көстәрилир ки, бу да Тәбәри, Фирдовси, Низами вә башга мүәллифләрин фикирләринә ујғун кәлир. Низамүлмүлкүн «Сијасәтнамә», Әбүл-фәрәчин «Марағлы әһвалатлар китабы» вә «Габуснамә» әсәриндәки гејдә көрә Искәндәр Рөвшәнәклә евләнмир. Ираны алдыгдан сонра Даранын көзәл гызы Рөвшәнәклә евләнмәк тәклифи едилирсә дә о, бундан имтина едир.

[284] «Шәрәфнамә», сәһ. 223.

(Ити, чаналан, фүсункар көзләри һәр дәрдә дәрман, һәм дә хәстәләндирән иди. Дирсәји гыса, сачы, кәрдәни узун, халы да шәкәр додағы илә пычылдашырды. Чәнәси садә, бухагы саллаг, һәр көзүндә бир күлаб чешмәси гајнајырды...).

Низаминин Рөвшәнәји тәкчә заһирән көзәл дејилдир. Шаирин тәсвиринә көрә о, «ајыг, утанчаг, сакит, налајиг сөзләри дилинә кәтирмәјән исмәтли бир варлыг иди». Кәлин кедәркән Рөвшәнәк әр евиндә лајигли бир кәлин олмаг һаггында анасынын нәсиһәтләринә гулаг асыр.

Искәндәр Рөвшәнәклә евләнәркән Кәјан адәтинә рәајәт едир. Низами һәмин евләнмәни Фирдовсидән фәргли тәсвир етмишдир. Низаминин Искәндәри Рөвшәнәјә елчи көндәрәркән ел адәтинә рәајәт едир. О, Даранын матәми унудулдугдан сонра гыза елчи көндәрмәји гәрара алыр. Низамидә онун елчиси Әрәстун, Фирдовси дә исә Искәндәрин анасыдыр. Елчи Даранын өлдүрүлмәсиндә шаһын күнаһкар олмадығыны, Искәндәрин Даранын вәсијјәти әсасында онунла евләнмәјә әһд етдијини сөјләјир. Низаминин Рөвшәнәји кәләчәјә үмид бәсләјәрәк Искәндәрин елчиси гаршысында шадландығы һалда, Фирдовси бу шадлыг мәрасимини кәдәрлә әвәз едир. Фирдовсидә исә Рөвшәнәјин вәзијјәти белә тәсвир едилир:

دلارای چون این سخنها شنید
یکی باد سرد از جگر بر کشید
زدارا زدیده ببارید خون
که بدریخته زیر خاك اند دون [285]

(Көзәл бу сөзләри ешидәркән үрәкдән бир сојуг аһ чәкди, торпағын алтында олан Дара үчүн көзләриндән ганлы јаш ахытды).

[285] فردوسی، شاهنامه، بتسحیح و مقابله و همت محمد رمضانی، ج ۲، تهران، ۱۲۱۲، ص ۳.

Низами Искәндәри бә'зән дә елчинин чавабларыны сәбрсизликлә көзләјән бир ашиг кими тәсвир едир. Искәндәр Рөвшәнәклә кәбинлә евләнир. Иран торпағы Рөвшәнәјин кәбининә јазылыр. Бу евләнмә Искәндәрин Иран торпағынын гануни саһиби олмасы илә әлагәләндирилир:

جهانجوی بر رسم آبای خویش
پری‌زاده را کرد همتای خویش
برسم کیان نیز پیمان گرفت
وفا در دل و مهر در جان گرفت
در آن بیعت از بهر تمکین او
بملک عجم بست کابین او [286]

(Шаһ өз ата-баба адәти илә пәризадәни (Рөвшәнәји—*Ә. А.*) өзүнә арвад етди. О, Кәјан адәти илә дә пејман бағлајыб, вәфасыны үрәјиндә, мәһәббәтини чанында сахлады. Бу әһди-пејман заманы ону тәмкинә кәтирмәкдән өтрү әчәм мүлкүнү (Иран мүлкү—*Ә. А.*) кәбининә салды).

Бу фикри Низаминин башга мисралары даһа ајдын изаһ едир. Искәндәр, Ирана саһиб олмасына бахмајараг, иранлыларын ондан интигам алмасындан еһтијат едир вә о, Рөвшәнәји Әрәсту илә Рума көндәрәркән бу мәсәләни нәзәрдә тутур[287].

«Искәндәрнамә» поемасындакы Рөвшәнәк сурәти јухарыда гејд етдијимиз гадын сурәтләри (Нүшабә, чинли кәниз) сәвијјәсинә јүксәлә билмир. Иранлыларын јунанлар гаршысында мәғлуб олдуғу бир шәраитдә Низами бу сурәти башга чүр тәсвир едә билмәзди.

Низами Кәнчәви поемада һинд көзәли Пәридухтдан да бәһс едир. О, һинд һакиминин гызы олуб, дөрд һәдијјәдән бири кими Искәндәрә верилир. Һинд көзәли күнәш вә ајдан даһа парлагдыр. О, һинд дилли, күл үзлү, зәнчир һөрүклү, буғдајы рәнкли вә гара халлыдыр.

[286] «Шәрәфнамә», сәһ. 219.
[287] Јенә орада, сәһ. 235.

Беләликлә, Низами «Искәндәрнамә»дә мүхтәлиф халгларын гадынлары, онларын адәт-ән'әнәләри, гәһрәманлыглары, сәдагәт, исмәт вә саир сифәтләрини кениш тәсвир едир. XII әср мүсәлман аләминдә гадына гаршы мәнфи мүнасибәтин һөкм сүрдүјү бир заманда даһи Низаминин гадынлар һаггында һуманистчәсинә сөјләдији бу фикирләрин, шүбһәсиз ки, хүсуси әһәмијјәти вардыр.

НИЗАМИНИН МҮҺАРИБӘЛӘРӘ МҮНАСИБӘТИ

«Искәндәрнамә» гәһрәманлыг дастаны олдуғу үчүн әсәрдә мүһарибә сәһнәләринин тәсвири кениш јер тутур. Низами һуманист бир шаир кими мүһарибә вә сүлһ (әмин-аманлыг) һаггында мүтәрәгги фикирләр сөјләмишдир. Совет алимләриндән проф. Ј. Бертелс, проф. Һ. Араслы, проф. А. Маковелски, дос. М. Әлизадә Низами Кәнчәвинин јарадычылығыны тәдгиг едәркән шаирин сүлһ вә мүһарибәјә даир фикирләринә өз мүнасибәтләрини көстәрмишләр.

Проф. Ш. Не'мани Низаминин мүһарибә сәһнәләри јаратмаг гүдрәтини јүксәк гијмәтләндирирди. О, дөјүш сәһнәсини вә орадакы шәраити кениш тәсвир етдикдән сонра шаир гаршысында беләә тәләб гојур: һадисә кәрәк еләә тәсвир олунсун ки, санки дөјүш мејданынын һәгиги мәнзәрәси көз габағындан кечсин. «Искәндәрнамә»дә бу дәгиглик вә инчәликләр камил дәрәчәдә мөвчуд олмушдур[288].

Низаминин јашадығы XII әсрдә Азәрбајчанда вә гоншу өлкәләрдә ајры-ајры феодаллар арасында апарылан арды-арасы кәсилмәјән мүһарибәләр, тәсәррүфаты дағыдыр, тичарәтин инкишафына мане олур, хүсусилә зәһмәткеш күтләләрин вәзијјәтини даһа да ағырлашдырырды.

Проф. Ј. Бертелсә көрә Низами мүһарибәнин сирләрини билмәкдә мүасирләриндән чох ирәли кетмишдир. О, јазыр: «Мүһарибәнин кизли чәһәтләрини билмәк бачарығына көрә, Низами өз мүасирләриндән јүксәкдә дурурду. Онун мүһарибәјә мүнасибәти XII әср феодаллары үчүн мүнасиб дејилдир»[289].

Шаир мүһарибәни ичтимаијјәт үчүн бөјүк бәла һесаб едирди. О, мүһарибәләри ики шәкилдә: јә'ни әдаләтли вә әдаләтсиз олдуғу мә'нада баша дүшмүшдүр. Башга халгларын торпагларыны гулдурчасына тутмаг мәгсәдини күдән, әһалинин күтләви гырғынына сәбәб олан мүһарибәләри Низами әдаләтсиз мүһарибә һесаб едир.

Шаир бу дөврдә мүһарибәнин мәгсәдләрини мүәјјән гәдәр дүзкүн анламыш, бир овуч торпаг уғрунда тәчавүзкар мүһарибәләрин апарылдығыны сөјләмишдир:

جهان کرد از آشوب خود درد ناك
زبهر چه از بهر يك مشت خاك [290]

(Дара дүнјаны өз чошғунлуғу илә кәдәрләндирди, нәдән өтрү? Бир овуч торпаг үчүн).

Бәрдә һөкмдары Нүшабәнин Искәндәрлә суал-чавабы көстәрир ки, Низами мүһарибәләрин дашыдығы мәгсәди дүзкүн баша дүшмүшдүр:

بخندید نوشابه در روی شاه
که چون سنگ را در گلو نیست راه
چرا ازپی سنگ ناخوردنی
کنی داوریهای نا کردنی [291]

(Нүшабә шаһын үзүнә бахараг күлүмсәди, бир дашын ки, боғаздан кечмәјә јолу јохдур нә үчүн јејилмәјән бир дашдан өтрү рәва олмајан һөкмләр едирсән?).

Низамијә көрә, хәрач алмаг феодал мүһарибәләринин әсас мәгсәдидир. Шаир бир өлкәнин башгасындан асылылығыны ганунсуз сајдығы үчүн Даранын Искәндәрдән хәрач тәләб етмәсини дә дүзкүн һесаб етмирди. «Даранын Искәндәрә мәктубу» фәслиндә шаир көстәрир ки, Даранын фикринчә, јунанлардан хәрач алын-

[288] Ш. Не'мани. Көстәриләп әсәри, сәһ. 256

[289] Е. Э. Бертельс. Низами, сәһ. 211.
[290] «Шәрәфнамә», сәһ. 142
[291] Јенә орада, сәһ. 268.

масы гануни бир иш олуб көһнә гајдадыр. Дара Искәндәрә јазыр:

بده جزیت ازما ببر کینه را
قلم در مکش رسم دیرینه را [292]

(Чизјә вер, бизим үрәјимиздән кини сил, көһнә гајданын үстүндән гәләм чәкмә).

Беләликлә, шаир Дара илә Искәндәр арасындакы мүһарибәнин ики сәбәбдән — Искәндәрин Дараја хәрач вермәмәси вә онун мисирлиләрә көмәк етмәклә нүфуз газанмасындан ирәли кәлдијини сөјләјир.

Шаирә көрә, һүчум едән һөкмдар гәнимәт һесабына мүәјјән гәдәр варланса да, нәтичә е'тибарилә о, газанмыр, әксинә итирир, чүнки зорла дүнјаја саһиб олмаг фикри баш тутан мәсәлә дејилдир.

Низами көстәрир ки, доғрудур, бир чох өлкәләри кәзмәк, чох шејләр көрмәк јахшыдыр, лакин «һәр инсан өз шәһәриндә ағадыр». Бу фикирдән о нәтичә чыхыр ки, һәр бир сәркәрдә башга торпаглары тутмагла дејил, өз өлкәси һесабына шөһрәт газана биләр.

Шаирин фикринчә, дөвләти мүһарибә апармагла дејил, өлкәнин дахили тәсәррүфат имканларыны тәшкил етмәклә гүввәтләндирмәк олар. Бу исә динч шәраитдә мүмкүн ола биләр. Шаир сәнәтин инкишафыны нәзәрдә тутараг һәјатда әмин-аманлыг арзу едир. Поемада бу фикрин ән көзәл нүмунәси «Рум вә Чин нәггашларынын јарышы» фәслиндә чох мә'налы вә ибрәтамиз верилмишдир.

Шаир заманәнин е'тибарсыз олдуғуну хатырладыр. О, үрәк ганы илә јоғрулмуш торпагдан ибрәт алмағы тапшырыр[293].

Шаир зәиф өлкәләрә јардым мәгсәдилә апарылан мүһарибәни алгышлајыр вә ону лазым билир. Низаминин әдаләтли һөкмдар кими тәсвир етдији Искәндәрин мүһарибә мејданына илк дәфә атылмасы да бу сәбәбдән доғур.

Мисирлиләр зәнкибарларын һүчумларына мә'руз галдыгда Искәндәрә мүрачиәт едәрәк дејирләр:

[292] «Шәрәфнамә», сәһ. 157.
[293] Јенә орада, сәһ. 112.

گر آید بیاریگری شهریار
وگرنی بتاراج رفت آن دیار
نه مصر و نه افرنجه ماند نه روم
گد ازند ازآن کوه آتش چو موم
زجمعی چنین دل پراکنده ایم
دگر حکم شه راست ما بنده ایم [294]

(Әкәр шаһ көмәјә кәлмәсә, бу өлкә гарәтә кедәчәк, нә Мисир, нә Әфрәнчә[295] вә нә дә Рум галачаг, оддан онлар мум кими әријәчәк. Бизим үрәјимиз белә бир чамаатын әлиндән изтирабдадыр. Шаһ нә әмр едәрсә, биз она табејик).

Низами Искәндәри мүһарибәнин гаршысыны алмаг үчүн тәдбир көрмәјә чағырыр. Она билдирир ки, һәлә дөјүш башланмадан әввәл дүшмәнин сәһвләрини вә һадисәләрин верәчәји дәһшәтләрин нәтичәләрини она хатырлат. Әкәр буна наил олмасан әдаләтли олдуғун үчүн дөјүш сәһнәсинә илк дәфә сән атылма. Һәјат сүлһлә мүһарибәни өз сынағындан кечирмиш, сүлһдән фајда, мүһарибәдән зијан көрмүшдүр:

جهانش گه صلح و جنك آزمود
زجنگش زیان دید و از صلح‌سود [296]

(Дүнја ону сүлһ вә мүһарибә вахтында сынады, мүһарибәсиндән зијан, сүлһүндән исә фајда көрдү).

Шаир «Даранын «Искәндәрә мәктубу» фәслиндә көстәрир ки, Дараја көрә, Искәндәрин барышыг тәклифи онун зәифлијиндән ирәли кәлир. Һалбуки Искәндәр өз чавабында буну билдирир ки, мән ган төкмәмәк үчүн сүлһ тәклиф едирәм.

Низами көстәрир ки, сүлһ бүтүн дүнјаны фәлакәтдән гуртармаг үчүн ән мүһүм васитәдир, өлкәләр арасында достлуг јалныз сүлһ шәраитиндә мөһкәмләнә би-

[294] «Шәрәфнамә», сәһ. 80.
[295] Мисирдә бир шәһәрдир.
[296] «Шәрәфнамә», сәһ. 85

ләр. Шаир сүлһ мүмкүн олмадыгда, «әлалты шәхсә әлалты олма» ел мисалыны чәкәрәк, һүчума мә'руз галан һөкмдары өлкәнин мәнафејини мүдафиә етмәк уғрунда мүбаризәјә дә'вәт едир. «Сајыглыг бөјүк дөвләтдир» дејән шаир һәмишә хатырладыр ки, душмән јашадыгча мүһарибә көзләнилир. Бу тәһлүкә гаршысында о, «сајыг адам һәмишә дөвләтини душмәндән горујар» дејирди.

Мүтәфәккир шаир һәр һансы бир ордунун мәғлубијјәти вә ја галиб кәлмәси сәбәбини харичи вә дахили амилләрлә бағлы көтүрүр. О, мүһарибәдә гәләбә чалмаг үчүн арха чәбһәнин ролуну хүсуси илә гијмәтләндирәрәк белә һесаб едир ки, мүһарибә едән өлкәнин ичәрисиндә чахнашма, наразылыг нишанәләри, зүлм варса, мәғлубијјәт олмалыдыр. Өлкәдәки наразылыглар, ағыр веркиләр вә с. дөвләти дахилән зәифләдир, һәтта өз ордусуну сәркәрдәсинә душмән едә билир. Шаир Дараны нәзәрдә тутараг јазыр:

بد آن بد که از جمله شهر و سپاه
زنیکان ندارد کسی نیکخواه
ببینی که روزی هم آزار او
کسادی در آرد ببازار او [297]

(Белә душүнүрдү ки, бүтүн шәһәр әһалиси вә гошун ичәрисиндә, јахшы адамлардан һеч кәс онун хејирхаһы дејил. Көрәрсән, зүлм бир күн онун базарыны (һәјатында) касад едәчәкдир).

Искәндәрин јерли бир гочадан «Бәһмән Фәрамәрзи нә үчүн өлдүрдү?» суалынын чавабыны шаир гочанын дили илә белә ифадә едир. «Ган төкән ахырда чәзасыны алар»[298].

Дара өз сәркәрдәләрини инчитмәклә чәтин күндә душмәнләринә көмәк етмишдир. Шаир хатырладыр ки, галиб кәлмәк үчүн вачиб вә хүсуси имканлар лазымдыр. Даранын әсаслaндығы јүксәк нәслдән олмаг гәләбә үчүн һәлә е'тибарлы тә'минат дејилдир.

[297] «Шәрәфнамә», сәһ. 124.
[298] Јенә орада, сәһ. 200.

Халг Искәндәри мүдафиә едиб, онун архасынча кетдији үчүн Дара мәғлуб олур. Бурадан ајдын олур ки, мүһарибәнин һәлли халг күтләләринин (ордунун) мүһарибәјә мүнасибәти илә тә'јин олунур.

Низами оғурлугла әлдә олунан гәләбәни шәрәфсизлик һесаб едирди. Искәндәрә хәбәр верирләр ки, Даранын сәрхош олмасы фүрсәтиндән истифадә едиб, онун гошунларыны мәғлуб етмәк олар. Искәндәр исә бу тәклифә зидд чыхыр вә күләрәк чаваб верир ки, күнәш дүнјаны кизлинчә тутмаз, јүрүш заманында (вурушмада) шаһа јарашмаз ки, огручасына гәләбә чалсын[299].

Низами өлкәләри фәтһ едән, инсанларын ганларыны ахыдан чинајәткар дөвләт башчыларынын мәс'улијјәтини онлара хатырладараг јазыр:

ببین تاچه خون در جهان ریختی
چه سرها بگردن در آویختی
بسا مملکت راکه کردی خراب
چو پرسند چون داد خواهی جواب [300]

(Көр, сән дүнјада нә гәдәр ган төкүб, нечә башлары бәдәндән ајырмысан. Бир чох өлкәләри дә дағытмысан, сорғу-суал заманы нә чаваб верәчәксән?).

Инсанпәрвәр Низами мүһарибәјә нифрәт едирди. Онун тәсвиринә көрә, мүһарибә инсанын мә'нәвијјатыны сарсыдыр, дөјүшдә «ата оғлуна кин бәсләјир».

О, орду кешикчиләринин сајыглығыны белә көстәрир:

رقیبان لشگر بایین پاس
نگهبان تراز مرد انجم شناس [301]

(Орду көзәтчиләри кешик заманы астрономлардан даһа сајыг олурлар).

Онун истифадә етдији тәшбеһләр, мүбалиғәләр реал характер дашыјыр. Әсәрдә мүһарибәдә охларын атыл-

[299] «Шәрәфнамә», сәһ. 138.
[300] «Игбалнамә», сәһ. 124.
[301] «Шәрәфнамә», сәһ. 100.

масы, јаралыларын аһларынын көјә учалмасы, инсанын шикәст олмасы тәсвир едилир:

سرو گردن و سینه و پای و دست
زسر تا قدم خرد در هم شکست [302]

(Дөјүшдә баш, бојун, синә, әл, ајаг башдан-ајаға әзилиб хурд-хәшил олду).

Низаминин ишләтдији ибарәләр белә, охучуда мүһарибәјә нифрәт һисси ојадыр:

در ان مسلخ اد میزادگان
زمین گشته کوه از بس افتادگان
بجانبرد خودهر کسی گشته شاد
کس از کشتهٔ خود نیاورد یاد
ندارد کسی سوك در حربگاه
نه کس جز قزا کند پوشد سیاه [303]

(О, саллагханада јыхылмыш инсан чәмдәкләриндән јер дағ бојда олмушду. Һәр кәс өз чаныны гуртармаға чалышыб, кимсә өлүсүнү јада салмырды. Мејданда матәм сахлајан олмајыб, һамы әјнинә зирeһ кејирди).

Поемада шаир өз фикирләрини конкрет сурәтдә мүхтәлиф епизодларда гәсдән тәкрар едир. Шаирин јашадығы зәманәјә е'тибары јохдур, о, јени дәһшәтләр көзләнилмәси еһтималы гаршысында дејир:

که داند که فردا چه خواهد رسید
زدیده که خواهد شدن ناپدید [304]

(Ким билир, сабаһ нәләр олачаг, ким бизим көзүмүз өнүндән јох олуб итәчәк).

Поемада ән мараглы епизодлардан бири дөјүшчүләрин мүһарибә истәмәјиб, сүлһ арзу етдикләрини билдирән сәһнәдир. Низами дәфәләрлә сүлһү мүһарибәдән

[302] «Шәрәфнамә», сәһ. 98.
[303] Јенә орада, сәһ. 180.
[304] Јенә орада, сәһ. 167.

мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә үстүн тутмушдур. Әмрләр әсасында ордулар мүһарибәјә һазыр олурларса да, лакин гәлбләр мүһарибә истәмир. Шаирин тәсвиринә көрә, сырави әскәрләрин арзусу беләдир:

دو خسرو و عنان در عنان آورند
ره دوستی در میان آورند [305]

(Ики шаһ бир-биринә јахынлашајды, достлуға јол ачылајды...).

Бурадан ајдын олур ки, Низами мүһарибә апармагда һеч бир мәнафеји олмајан әскәрләрин психолокијасына дүзкүн гијмәт вермишдир.

Низаминин «дүнјаја намусла һаким олмаг лазымдыр» фикрини шәрһчи Бәдрәли Мир Һүсејнәли белә изаһ едир: Намус һөкмдарлыг гајдаларындан биридир ки, ону тәкчә мүһарибә етмәк шәрти илә дејил, сүлһлә дә горумаг лазымдыр[306].

Низаминин тә'лиминә әсасән, мүһарибәдә гәләбә әлдә едән тәрәф өз дөвләтини, ордусуну халгларын нәзәриндән салмамаг вә азадлыг севән бир орду кими танытдырмаг истәјирсә, һәмин дөвләт мәғлуб өлкәнин әһалиси илә инсан кими рәфтар етмәли, өлкәјә мадди зәрәр вурмамалыдыр. Шаирин гәһрәманы Искәндәр мүһарибәдә һәлак олан минләрлә инсанларын өлүмүнә һејифсиләнир.

Шаир јазыр:

شه از فتح زنگی و تاراج گنج
بر آسود و ایمن شد از درد و رنج
بعبرت‌در آن کشتگان بنگریست
بخندید پیدا و پنهان گریست
که چندین خلایق در ین دارو گیر
چرا کشت باید بشمشیر و تیر [307]

[305] «Шәрәфнамә», сәһ. 176.
[306] Бәдрәли Мир Һүсејнәли. Көстәрилән әсәри, сәһ. 258.
[307] «Шәрәфнамә», сәһ. 111.

(Шаһ зәнчиләри мәғлуб едиб, хәзинәләри гарәт етдикдән сонра јорғунлуг вә әзијјәтдән хилас олараг дөјүш мејданына бир даһа нәзәр салды. О, заһирдә күлсә дә, батиндә ағлады. Бу чарпышмаларда бу гәдәр инсанлары ити гылынчла нә үчүн өлдүрмәк кәрәкдир?!...)

Низаминин мүһарибә һаггындакы көрүшләриндә гадынларын дөјүш габилијјәтләринә инам мәсәләси дә әһәмијјәтлидир. Нүшабә, Чин гызы, Гибтли Марија һәрби тәдбирләри илә охучулары һејрәтләндирир.

Низаминин Чин Хаганынын дили илә сөјләдији фикир әһәмијјәтлидир:

مرادی که در صلح گردد تمام
چه باید سوی جنك دادن لگام [308]

(Арзу сүлһлә тамамланарса (тә'мин оларса), мүһарибәјә әл атмаг нәјә лазымдыр!)

Бу мүмкүн олмадыгда:

اگر چه بزرق و فسون ساختن
نشاید ز چین توشه پرد اختن . . .
مکن کشتهٔ چینیان را خراب
که افتد ترا نیز کشتی در اب [309]

(Һијлә вә алдатма илә Чиндән бир шеј әлдә етмәк олмаз, чинлиләрин әкинләрини хараб етмә, сәнин дә кәмин суја батар (бу һадисә сәнин дә башына кәләр).

Проф. А. О. Маковелски Низаминин мүһарибә һаггындакы көрүшләрини јекунлашдыраpаг јазыр: «Һәрби тактика вә ордунун мадди тәчһизатына бөјүк әһәмијјәт верән Низами мүһарибәдә әхлагы һәлледичи амил һесаб едир»[310].

Низами мүһарибәдә гәләбә чалмағын мүһүм амилләри һаггында көзәл фикирләр сөјләмишдир. Шаирә көрә мүһарибәдә гәләбә чалан ајры-ајры шәхсләр дејил, ордудур:

---

[308] «Шәрәфнамә», сәһ. 367.

[309] Јенә орада, сәһ. 358.

[310] А. О. Маковельский. Низами о войне. Изд-во Аз. ФАН СССР, № 6, 1944, сәһ. 70.

بلشگر توان کردن این کارزار
بتنها چه برخیزد از یك سوار [311]

(Белә бир мүһарибәни гошунла етмәк мүмкүндүр, тәкчә бир атлынын әлиндән нә кәлә биләр?).

Шаирә көрә, јалныз тәдбирлә ордунун ајры-ајры башчыларыны сырадан чыхарыб, орду ичәрисиндә тәшвиш јаратмагла гәләбә газанмаг олар. Рүстәм дә бу јолла дүшмәнә гәләбә чалмышдыр. Бунсуз о, тәк адамын бир ордуну дағытмасынын ағла батмадығыны сөјләјир:

وگر نی نکنجد که در کار زار
گریزد یکی لشگر از یك سوار [312]

(Һеч инанмаг олмур ки, һәрб мејданында бир орду бир атлыдан гачсын).

Низами орду илә сәркәрдә арасындакы бирлији гәләбә үчүн әсас шәрт сајыр. Күтләдә олан гүввәнин вә онларын һәмрә'јлијинин дағы парчаламаға гадир олдуғуну сөјләјир:

سپه را که فیروز مندی رسد
زیاران یکدل بلندی رسد
دو درزی ز دل بشکند کوه را
پراکند گی آرد انبوه را [313]

(Јекдил достларын бирлији нәтичәсиндә гошун галиб кәлә биләр. Ики үрәк бирләшсә дағы парчалар вә бөјүк бир күтләни (варлығы) дағыдыб мәһв едәр).

Низами Кәнчәви мүһарибәјә ајры-ајры шәхсләрин, хүсусән орду рәһбәрләринин дә ролуну инкар етмир. О, көстәрир ки, орду ичәрисиндә рәһбәр дә бөјүк рол ојнамалы, әскәрләрлә бирликдә дүшмәнлә вурушмалы вә хүсуси һәрби тәчрүбәјә малик олмалыдыр:

---

[311] «Шәрәфнамә», сәһ. 88.

[312] Јенә орада, сәһ. 200.

[313] Јенә орада, сәһ. 122

چو خواهی که باشد ظفر یارتو
ظفر دیده باید سپهد ار تو [314]

(Гәләбә чалмаг истәјирсәнсә гәләбәләр көрмүш сәркәрдән олмалыдыр).

Зәнкибарларла мүһарибәдә Искәндәрин гошуну кери чәкилән заман гәләбә јалныз Искәндәрин һәрби тәчрүбәси, фәнд ишләтмәси илә әлдә едилир.

Сәркәрдә орду ичәрисиндә иш көрмәли, онларын фикрини билмәли, мүһарибә едәркән гаршы тәрәфләрин һансы мәгсәд күддүјүнү ајдынлашдырмалыдыр. Она көрә дә Искәндәр орду башчылары илә һәмишә әлагә сахлајыр вә онлардан јардым алыр[315].

Орду сырасында интизам олмалыдыр. Шаир көстәрир ки, ордуда гачгынлара јол верилмәси нәтичәсиндә мәғлубијјәт даһа да јахынлашыр. О, јазыр:

گریزنده چون ره بدست آورد
بکوشند گان در شکست آورد [316]

(Гачгынлар чыхыш јолу тапа билсәләр, дөјүшчүләри мәғлубијјәтә уградарлар).

Ордуда јүксәк рүтбәли шәхсләрин арасында мөһкәм бирлик олмасы да вачибдир. Орду сәркәрдәләри, шаирин фикринчә, елә адамлар олмалыдыр ки, онлар һәрби бачарыглары илә сечилсинләр. Әкс һалда онлар ордунун мәғлубијјәтинә көмәк етмиш оларлар.

Низами ордунун тәчһизаты вә хүсуси илә һәрб заманы сурсат мәсәләсинин ролуну да гејд едир. Онун фикринчә ордуја јемәк норма илә верилмәли, норма һәддиндән артыг чох вә ја аз олмамалыдыр. Шаир бу барәдә белә дејир:

نه سیری چنان ده که کردند مست
نه بگذ ارشان از خورش تنگد ست [317]

[314] «Игбалнамә», сәһ. 115.
[315] Јенә орада.
[316] Јенә орада.
[317] Јенә орада, сәһ. 112.

(Нә о гәдәр чох ет ки, мәст олсунлар, нә дә онлара јемәкдән корлуг чәкмәјә имкан вер).

Низами мүһарибә заманы орду сырасында баш верән наразылыгларын сәбәбини изаһ етмәјә чалышмышдыр. О, гејд едир ки, ачкөзлүк едиб чох гәнимәт әлдә етмәк орду арасында чахнашма вә гарәтчилик мејли әмәлә кәтирир. Мәсәлән:

گر انباری مال چند ان مجوی
که افتد بلشگر دران گفتگوی [318]

(Чох ағыр гәнимәт ахтарма, чүнки ордунун ичәрисинә деди-году (наразылыг) дүшәр).

Низамијә көрә, орду физики чәһәтдән дә сағлам олмалыдыр. Ордуда хәстә вә гочаларын иштиракына јол верилмәмәлидир:

تنی چند بگزید عیاروش
کماند ار و سختی کش و سخت کش
دلیر و تنومند و سخت استخوان
شکیبنده و زور مند و جوان
بفرمود تاهیچ بیمار و پیر
نگردد دران راه جنبش پذیر [319]

(Ох атан, каман саһиби, чәтинликә дөзән, шүчаәтли, сағлам вә сүмүкчә мөһкәм, дөзүмлү, гүввәтли, чаван—әјјарлара охшар бир нечә адамы сечиб, әмр етди ки, гоча вә хәстәләрин һеч бири бу јолда орду илә кетмәсинләр).

Низами дәфәләрлә көстәрир ки, орду гәти сурәтдә мүһарибәдән горхмамалы вә руһдан дүшмәмәлидир. Мүһарибәдән горхан ордунун гаршысыны чәза васитәси илә дә алмаг мүмкүн дејилдир:

کند هریك ایین ترس اشکار
نیاید زترسندگان هیچ کار

[318] «Игбалнамә», сәһ. 112.
[319] «Шәрәфнамә», сәһ. 477—478.

چو بد دل شد این لشگر جنگجوی
بیار آبو دست از دلیری بشوی [320]

(Һәр бириси горхаглыг әламәти көстәрәр, горхагларын әлиндән һеч бир иш кәлмәз. Әкәр дөјүшкән бир орду горхудуларса, ондан үмидини кәс).

Јахуд:

چو لشگر هراسان شود در ستیز
سگالش نسازد مگر بر گریز [321]

(Орду дөјүшдән горхуја дүшәрсә, гачмагдан башга һеч нә фикирләшмәз).

Низаминин фикринчә ордунун сајы илә әсас гүввәни өлчмәк олмаз, гәләбә ордунун мүһарибәјә мүнасибәти илә һәлл олунур.

Шаир мүһарибәдә дүшмәнин имканларыны көрмәмәк, онун ролуну кичилтмәк әлејһинә чыхараг көстәрирди ки, мүһарибә чох диггәтли олмағы тәләб едир. Дара һәдсиз дәрәчәдә ловға олдуғуна көрә, Искәндәри «ачиз јунан» адландырыр вә ишә е'тинасыз јанашыр. Бу исә онун мәғлуб едилмәсини јахынлашдырыр.

Проф. Һ. Араслы шаирин сүлһ вә мүһарибәјә даир фикирләринин әһәмијјәтини беләә ифадә едир: «Низами ганлы мүһарибәләрин бәшәријјәтә фәлакәт кәтирдијини, сәфаләт, ачлыг вә хәстәликләрин мүһарибә нәтичәсиндә јарандығыны сөјләјир. Шаир мүасирләрини ганлы мүһарибәләрдән чәкиндирир»[322].

Низаминин һуманизми сүлһ арзуламаға вә мүһарибә әлејһинә чыхыш етмәк кими нәчиб бир мәгсәдә кәтириб чыхармышдыр.

Јухарыда кәтирилән мисаллардан ајдын олур ки, сүлһ вә достлуғун инкишафына бөјүк әһәмијјәт верән Низами Кәнчәви феодал мүһарибәләринә дәрин нифрәт бәсләмишдир. О, сәнәтин инкишафы үчүн лазыми

[320] «Шәрәфнамә», сәһ. 89.
[321] Јенә орада, сәһ. 88.
[322] Һ. Араслы. Низаминин јарадычылығында халглар достлуғу, «Азәрбајчан» журналы, № 12, Бакы, 1953, сәһ. 20.

шәраити әмин-аманлыгда көрүр вә әдаләтсиз мүһарибәләри törәдән сәбәбләри ачыб көстәрирди. О, мүһарибәдә гәләбә үчүн лазым олан шәртләри сөјләјир, мәғлубијјәтин сәбәбини өлкә дахилиндәки наразылыгла әлагәләндирәрәк, әсәрдә ичтимаи мәсәләләрә фикир верир.

Күтләләрин мүһарибәјә мәнфи мүнасибәти, һәмрә'јлик нәтичәсиндә гәләбәнин мүмкүн олмасы вә саир мәсәләләр поемада кениш тәсвир едилмишдир.

Низами Кәнчәви «Искәндәрнамә»дә мүһарибә мәсәләләринә һәср етдији мисраларда да өзүнүн фәлсәфи үмумиләшдирмәләр јолу илә вердији һуманизм вә бејнәлмиләлчилик идејаларыны бир даһа тәблиғ етмишдир.

ӘСӘРДӘ ӘМӘК ВӘ ӘМӘКЧИ ИНСАНА МҮНАСИБӘТ

«Искәндәрнамә»дәки әмәк вә әмәкчи инсана мүсбәт мүнасибәтин тәсвири бу поеманы шаирин башга әсәрләри илә бағлајыр. Низами әсәрдә инсаны һәр јердә әмәклә бирликдә тәсвир едир — јә'ни шаирин әмәјә мүсбәт мүнасибәти әмәкчи инсана олан мүнасибәти илә бирләшир. Шаир әмәјин ролуну гијмәтләндирәркән өзүнүн шәхси һәјатындан вә кәркин әмәк нәтичәсиндә әлдә етдији наилијјәтләрдән дөнә-дөнә мисал кәтирмишдир. Шаирә көрә, әмәк инсанын шәрәфидир вә инсан јалныз онунла јүксәлә биләр. Низами өз әсәриндә инсанларда әмәјә гаршы мүсбәт мүнасибәт тәрбијә етмәк вәзифәсини гаршысына гојмушдур. Шаир әмәјин тәшкилини дөвләтин әсас вәзифәләриндән бири кими гијмәтләндирирди. Она көрә дә Низаминин гәһрәманы Искәндәрин гаршысында гојдуғу әсас вәзифәләрдән бири ајры-ајры өлкәләрдә баш верән тәсәррүфатсызлығы ләғв етмәк, әмәји тәшкил етмәкдир. Иран һөкмдары Даранын өлкәсиндә тәсәррүфатын позулмасы нәтичәсиндә өлкәјә дәјән зәрәрин тәсвири буна ән јахшы мисалдыр. Искәндәр исә бир һөкмдар кими белә бир әмр верир:

کشاورز بر گاو بندد لباد
ز گاو آهن و گاو جوید مراد [323]

(Әкинчи өкүзү бојундуруглајар, мурадыны хыш вә өкүздән ахтарар).

Шаир өз дөврүнүн игтисади мәсәләләрини јахшы билдији үчүн мадди мараг принсипи һаггында јазыр:

چو در دانه باشد تمنای سود
کدیور در آید بکشت و درود [324]

(Фајда тәмәннасы данәдә (тохумда) олдуғуна көрәдир ки, әкинчи әкин-бичинә мејл едир).

Низами «Игбалнамә»дә «Искәндәрлә чобанын һекајәси» вә «Чобанла үзүјүн дастаны» адлы һекајәләрдә чобан сурәти јаратмышдыр. Һәмин сурәтләр халг әдәбијјатында тәсвир едилән чобан сурәтләринә чох јахындыр. Әмәкчи синфин нүмајәндәләри олан бу адамлар ағыллы, тәдбирли олмагла мүсбәт хасијјәтләрә маликдир.

«Искәндәрлә чобанын һекајәси»ндә чобан мүәјјән бир пешә саһиби олмагла, дүнјакөрмүш, һадисәләрдән баш чыхаран ағыллы, тәчрүбәли бир шәхс кими тәсвир едилир.

Искәндәрин севкилиси хәстәләнир. Һеч бир һәким онун дәрдинә чарә тапа билмир. Һөкмдар бу ишдән кәдәрләнир. Искәндәр ејвандан бахаркән көзү тәсадүфән сәһрада гојун отаран чобана саташыр. О, чобаны өз јанына чағыртдырараг дәрдинә чарә ахтарыр. Мүдрик гоча онун кәдәринин сәбәбини өјрәндикдән сонра она кечмиш һадисәләрдән бирини нәгл етмәклә шаһы сәбирли олмаға чағырыр. Ахырда хәстә сағалыр. Чобанын бу һекајәси Искәндәрин «һүркмүш бејнини һуша кәтирир».

«Чобанла үзүјүн дастаны»нда Әфлатун Искәндәрә сеһирли үзүк әһвалатыны нәгл едир. Чобан сәһрада сүрү отараркән бир мағарадакы мејидин бармағында үзүк көрәрәк ону көтүрүр вә гијмәтини билмәк үчүн сүрү саһибинин јанына кедир. Аға илә чобан сөһбәт едәркән чобан тез-тез көздән итир, бу исә ағанын гәзәбинә сәбәб олур. Үзүјүн гашы көрүнәркән чобан јоха чыхыр. Чобан бу сирри билдикдән сонра әлиндә ити гылынч шәһәрә шаһын јанына кедир. Шаһ онун ким олдуғуну сорушдугда чобан өзүнү пејғәмбәр адландырыр. Ахырда шаһ горхусундан тәслим олараг өз јерини чобана верир. Әфлатун Искәндәрә билдирир ки, чобан үзүк гашынын һикмәти илә пејғәмбәр олмушдур, бу гашы алимләр ихтира етмиш, лакин онун сирри мәнә дә мә'лум дејилдир. Әфлатунун сөјләдији бу һекајә Искәндәрә хош кәлир вә һамы бундан ибрәт алыр.

Бунунла да, Низами чох бөјүк гүввәјә малик олан елми кәшфләрин гәдим заманларда јарандығыны көстәрмәк истәмишдир.

Низами елми кәшфләрин көмәји илә һәм дә садә бир халг нүмајәндәси олан чобанын бачарығындан сөһбәт ачыр вә онун һакимијјәтә лајиг олдуғуну сөјләјир.

Низами поемада әмәкчи кәнчдән дә мәһәббәтлә данышараг, онун фәалијјәтинә бир епизод һәср едир. Искәндәр инсан зәһмәти илә абадлашмыш, јам-јашыл әкинләри илә үрәкачан бир јерә кәлир. Бурада илк дәфә шаһын нәзәрини зәмидә зәһмәтлә мәшғул олан бир кәнч чәлб едир. Шаир бу кәнчин көзәллији вә мәрдлијини тә'рифләдикдән сонра онун Искәндәрә ағыллы чаваблар вердијини сөјләјир. Шаһ белә бир кәнчә бу пешәни рәва көрмәјәрәк она һөкмдар олмаг тәклифи едирсә дә, лакин әкинчи өз пешәсини севдијини, әлиндән шаһлыг кәлмәдијини сөјләјәрәк Искәндәри разы салыр. Низами ејни заманда һәмин кәнчин диндар олдуғуну да тәсвир едир.

Бу сурәтләри јаратмагда шаирин мәгсәди ондан ибарәтдир ки, дөвләти идарә етмәји, әдаләтли шаһ олмағы, дүнјакөрмүш, тәчрүбәли, халг ичәрисиндән чыхмыш адамлардан өјрәнмәк олар.

ПОЕМАДА НИЗАМИНИН ӘХЛАГИ КӨРҮШЛӘРИ

Бир сыра алимләр «Искәндәрнамә»нин II һиссәси олан «Игбалнамә»дән[325] бәһс едәркән ону дидактик әсәр кими гијмәтләндирирләр. Әлбәттә, бурада бир һә-

[323] «Шәрәфнамә», сәһ. 205.
[324] Јенә орада, сәһ. 38.
[325] «Шәрәфнамә»јә нисбәтән «Игбалнамә»дә дидактика әсас јер тутур.

гигәт вардыр. Әхлаги тә'лимин үстүнлүк тәшкил етмәсинә көрә «Игбалнамә» даһа чох «Сирләр хәзинәси»нә охшајыр. Проф. М. Мурадханова көрә Низаминин әхлаги тәрбијәјә аид фикирләри илк әсәри «Сирләр хәзинәси»ндән сон әсәри «Искәндәрнамә»јә доғру инкишаф етмиш, тәкмилләшмиш, фикирләрдә һәјатилик даһа гүввәтли сурәтдә ифадә олунмушдур[326].

Луи Арагон көстәрир ки: «Көте дә бу ики поеманы билаваситә әхлаги мәгсәд изләјән поемалар һесаб едир...»[327].

Низаминин әхлаги фикирләри мә'на мүхтәлифлијинә көрә һәјат һадисәләринин кениш саһәләрини әһатә едир. Бурада ичтимаи-сијаси мәсәләләрә аид сајсыз-һесабсыз фикирләр вардыр. Низаминин нәсиһәтамиз фикирләри шифаһи халг әдәбијјаты илә сыхы сурәтдә бағлыдыр. Бурада доғрулуг, јолдашлыг, сәмимијјәт, әмәксевәрлик, хејирхаһлыг, һәмрә'јлик, әдаләтпәрвәрлик, рәијјәтпәрвәрлик, сәхавәтлилик, вәтәнпәрвәрлик, тәдбирлилик, ајыглыг, тәвазөкарлыг... кими инсана мәхсус ән јахшы сифәтләр тәблиғ едилмәклә јанашы, күчлү еһтирас, ачкөзлүк, тамаһкарлыг, тәнбәллик, түфејлилик, зүлмкарлыг, пахыллыг, ловғалыг вә с. кими мәнфи хасијјәтләр писләнир. Шаирин јарадычылығында хејир гүввәләрә мүсбәт мүнасибәт нә гәдәр күчлүдүрсә, шәр гүввәләрә гаршы мәнфи мүнасибәт бир о гәдәр гүввәтлидир. «Искәндәрнамә»дә мүсбәт кејфијјәтләрин вәсфи даһа кениш јер тутур вә хејир гүввәләр ахырда гәләбә чалыр. Низамидә мәһәббәт анлајышы чох кениш мә'нада көтүрүлүр вә бу мәһәббәт бүтүн бәшәријјәтә аид едилир. Низами биринчи нөвбәдә садә адамларын истәк вә арзуларыны ифадә едир вә онларын үнсијјәти барәдә дүшүнүрдү. «Инсансанса инсана гатыш», «булаг сују кими һамыја хејир вер»—дејән шаир фәрдијјәтчилијин әлејһинә иди. Низами инсанлары бир-биринә достлуға чағырыр, «бириси илә көһнә кинин варса онун нәслинин көкүнү кәсмәмәји» мәсләһәт билирди.

[326] М. Мурадханов. Низами Кәнчәви тә'лим вә тәрбијә һаггында, «Азәрбајчан мәктәби» журналы, № 12, Бакы, 1953, сәһ. 19.
[327] Л. Арагон. Көстәрилән әсәри, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 14 сентјабр 1957-чи ил, № 37.

Шаир инсанлары, биринчи нөвбәдә һөкмдарлары сәрвәт далынча гачмаг мејлиндән чәкиндирәрәк, «һәрислик етмә, бу сарај (дүнја) дејил, бир тикә чөрәк сәниндир» фикрини тез-тез хатырладыр. Низамијә көрә даими олмајан шејләр үстүндә инсанын (һөкмдарын—*Ә. А.*) чарпышмасы мә'насыздыр. О, гызылы чанындан әзиз тутанларын тамаһыны писләјәрәк, ахырда гызылын торпаға басдырылачағыны сөјләјир. О, һәмин сәрвәти јохсуллара пајламағы төвсијә етмишдир. Бу да көстәрир ки, шаир варлы тәбәгәнин психолокијасыны дүзкүн дәрк етмишдир.

Бүтүн бунлардан ајдын олур ки, Низами инсанларын тәрбијәси мәсәләсиндә өзүнә гәдәр вә истәрсә дә өзүндән сонра јашајан бир сыра шәрг сәнәткарларындан ирәли кетмишдир.

Низами бүтүн инсанларын тәрбијә едилмәсини мүмкүн сајыр вә онун тәрбијәсиндә мүһитин тә'сирини гәбул едир. Идеал гәһрәман Искәндәрин тәкмилләшмәси дә мәһз бу јолла мүмкүн олур. О, әглин көмәји илә бир инсан олараг тамамилә јениләшир. Низами аллаһ тәрәфиндән инсанын сабит хасијјәтли јарадылмасыны көстәрмир. Мәшһур Азәрбајчан романчысы М. С. Ордубадијә көрә Низами «Искәндәрнамә»дә һәр кәсин һәр шеји өјрәнә билмәси вә инсанын һазыр јаранмамасы фикрини мејдана атыр. О, даһа сонра јазыр: «Низами фитри нәчабәт, фитри тәрбијә мәсәләсини бүтүн әсәрләриндә рәдд едир, о, тәзә инсанын анчаг әсри (јә'ни мүасир—*Ә. А.*) елм вә әсри тәрбијә илә елмли вә тәрбијәли инсан ола билмәси нәзәријјәсини мејдана сүрмәкдәдир»[328].

Низаминин тә'лиминә көрә инсанлыға дүшмән олан гүввәјә гаршы гәти мүбаризә апарылмалыдыр. Өмрү азалдан, реал һәјатын мадди не'мәтләриндән инсанлары мәһрум едән зүлмкарлыг арадан галдырылмалыдыр. «Зүлмкара көмәк етмә» дејән шаир инсанлары зүлмкарларла барышмамаға чағырыр, «гантөкәнин бојнунда ган галар» дејәрәк зүлмкарлары хәбәрдар едир. Еј-

[328] М. С. Ордубади. Низаминин дөврү вә һәјаты, «Низами», I китаб, Бакы, 1940, сәһ. 108.

ни заманда о, өлүм күнүнә гәдәр өз хасиjjәтини дәjишмәjән әгрәбә гаршы амансыз олмағы мәсләһәт билир.

Низаминин әхлаги көрүшләриндә әмәксеврлик мүһүм јер тутдуғу үчүн шаир идеал чәмиjjәт адамларынын әмәјә дүзкүн мүнасибәтини тәсвир едир. О, инсаны әмәјә гатлашмаға, ону сечмәјә чағырыр. Шаир һәшәратлар аләминдә ики чүр ары: бири бал верән, икинчиси исә бал јејән олдуғуну хатырлатмагла буну чәмиjjәтә тәтбиг едир. Зәһмәтлә мәһсул әлдә едән инсанлары бал верән арыја, мүфтәхорлары исә оғру арыја бәнзәтмәклә чәмиjjәтдә бунлары бир-бириндән фәргли сурәтдә гиjмәтләндирмәjи лазым билир.

Реал һәјата гаршы никбин бахыш Низаминин әхлаги көрүшләринин руһуна һакимдир. О, инсанлары реал һәјатдан зөвг алмаға, шадлыг етмәјә чағырыр, инсанын дүнјаја гәм чәкмәк үчүн кәлмәдиjини тез-тез хатырладыр. Шаир өмрүнү әфсусла кечирәнләрә хитабән[329] میاور بافسوس عمری بسر («бир өмрү әфсусла баша вурма») дејирди. Низами гәми, кәдәри инсанын башлыча бәласы сајыр, она көрә Искәндәр һәр јердә гәм јемәјә мәчбур едиләнләри мүдафиә едир. Шаирә көрә инсан ишин сонуну көрмәјә сә'ј етмәлидир, чүнки «ишин сону гәләбә олар». Үмумиjjәтлә, Низамијә көрә чәтинлик өз јерини асанлыға верәчәк, кечәнин сону сәһәрлә битәчәк, гара булуд ағ јағыш јағдырачаг, зүлм дә әдаләтлә әвәз едиләчәкдир.

Низами заманын дәјишәчәјинә, онун даһа јахшы олачағына инандығы үчүн инсанлары бәхтин күчүнә архаланараг, чәтинлијә дөзмәјә чағырыр:

بسختی در اختر مشو بد گمان
کر فرخ تر آید زمان تازمان[330]

(Чәтинлик заманы бәхт улдузундан бәдкүман олма, чүнки заман замандан даһа хош кәләр).

Низами һөкмдарларын ачкөз, тамаһкар олмаларынын гәти әлеjһинә чыхараг «асланлардан аз јемәк хасиjјәти көтүр» демәклә онлары сәхавәтли олмаға чағырыр. Низамијә көрә малындан өзү јејән, башгаларына бағышлајан вә еһтијат сахлајан һакими әсил һөкмдар һесаб етмәк олар.

Низами тә'лиминдә тале вә аллаһын көмәји илә ағылын ролу бирләшдирилир. Мәһз буна көрә дә шаир көстәрирди ки, «аллаһ вә ағыл шаһын көмәкчисидир».

Көте Низаминин әхлаги фикирләри барәдә дејирди: «Инсана икимә'налы көрүнә билән һәр шеји о, (Низами—*Ә. А.*) һәр дәфә јенә дә практики нөгтәјә кәтириб чыхарыр вә бүтүн сирләрин ән јахшы һәллини әхлаг фәалиjјәтиндә тапыр»[331].

Поемада ағыл вә тәдбирин әһәмиjјәтиндән кениш данышылыр. Шаир онун күчүнү гылынчдан даһа кәсәрли һесаб едәрәк бүтүн чәтинликләрин ачары адландырыр. О, пислијә гаршы јахшылыг етмәк, халгын пислијини данышмамаг, алчаг адамлара гаршы амансыз олмаг, һөрмәтә лајиг оланлары учалтмаг тәрәфдары иди. Низами, инсана инсанлыг шәрәфини горумағы дөнә-дөнә нәсиһәт едирди.

«Искәндәрнамә»дә әхлаг мәсәләләринин ән башлычасы инсанын әхлагча сафлашмаға доғру кетмәси үчүн лазым олан јолларын ишыгландырылмасындан ибарәтдир. Биз буну Искәндәр вә башгаларынын һәјатында көрүрүк. Низами бу мәсәләни әһәмиjјәтли һесаб етдиjи үчүн чиркин феодал әхлаг гајдаларыны писләмәклә нәзәри муддәа ирәли сүрүр. О, инсанын дахилән тәмиз олмасы тәрәфдары кими чыхыш едәрәк, онларда јахшылыға доғру мејл ојадыр. Шаир инсанын өзүнү бәјәнмәк јолу илә кетмәјини писләјир, «гәлбиндән пасы сил вә үрәјини ајна кими саф ет». Акад. М. Ибраһимов шаирин әсәрләриндәки башлыча идејадан данышаркән дејир: «Илк ренесанс идејалары Низаминин бүтүн әсәрләринин руһуна, чанына дахил олмушдур»[332].

«Искәндәрнамә»дәки әхлаги фикирләр Шәрг бәдии әдәбиjјатына күчлү тә'сир етмәклә, Низаминин шөһрәтини даһа да артырмышдыр.

---

[329] «Игбалнамә», сәһ. 125.

[330] Јенә орада, сәһ. 113.

[331] Ситат М. Шакинјанын «Көте Низами һаггында» мәгаләсиндән көтүрүлмүшдүр. Бах: «Низами», II китаб, Бакы, 1940. сәһ. 106.

[332] М. Ибраһимов. Ше'римизин шәрәф вә ифтихары, «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри», № 12, Бакы, 1953, сәһ. 14.

ВӘТӘНПӘРВӘРЛИК МОТИВЛӘРИ

Низами Кәнчәвинин јарадычылығы шаирин өз доғма вәтәни Азәрбајчанла сых сурәтдә әлагәдардыр. Азәрбајчанын чәннәтә бәнзәр зәнкин тәбиәти шаирин илһам мәнбәји олдуғу үчүн онун вәтәнпәрвәрлији дә Нүшабә дастанында өзүнү даһа бариз шәкилдә көстәрир. Азәрбајчанын бир кушәси олан Бәрдәнин көзәл тәбиәти вә мәрд инсанларынын тәсвири заманы шаирин вәтәнә сонсуз мәһәббәти дујулур:

Бәрдә нә көзәлдир, нечә гәшәнкдир,
Јазы да, гышы да күлдүр, чичәкдир.
Ијулда дағлара лаләләр сәпәр,
Гашыны баһарын нәсими өпәр.
О јашыл мешәси чәннәтә бәнзәр,
Шән әтәкләринә бағламыш көвсәр.
Сөјүдлүк чөлләрә вермишдир зијнәт,
О, «Бағисәфид»и елә бил чәннәт.
Гырговул јувасы һәр сәрв ағачы,
Охујур кәклији, өтүр турачы...[333].

Низами Бәрдәнин Азәрбајчанын гәдим мәдәнијјәтә малик бир мәркәзи кими, «мәрдләр вә көзәлләр јурду» олдуғуну, о јерләрә тај ола биләчәк бир өлкә танымадығыны сөјләјәрәк гәлби ифтихар һисси илә чошур. Һәлә Низамијә гәдәр јашамыш гәдим әрәб тарихчиләринин (Әл-Истәхри, Ибн-Һөвгәл, Мүгәддәси вә б.) Бәрдәнин кечмиш тарихи һаггында вердикләри мә'лумат көстәрир ки, Низами бәдии әсәри илә Бәрдәни тә'рифләјәркән тарихи һәгигәтә ујғун һәрәкәт етмишдир. Шаир бунунла бәрабәр, ишғалчыларын (әрәбләрин һүчуму вә с.) һүчумлары нәтичәсиндә кечмиш мөвгејини итирән бу шәһәрин ачыначаглы вәзијјәтиндән кәдәрләнмәклә јанашы, онун кәләчәји—јенидән чичәкләнәчәјинә үмид бәсләмишдир.

Поемада тәсвир олундуғу кими, Низами тарихән Бәрдәдә олмајан Искәндәри бу өлкәјә кәтирәрәк онун фәалијјәтини Азәрбајчанла бағлајыр.

[333] Низами Кәнчәви. Искәндәрнамә (Шәрәфнамә, тәрчүмә А. Шаигиндир) Бакы, 1941, сәһ. 194.

Мараглыдыр ки, бир сыра өлкәләри тутараг, өз вәтәнинә гајытмаг истәјән Искәндәрин јанына Азәрбајчандан адам кәлир. О, дүнјаны зүлмдән гуртаран гәһрәманын «нә үчүн Әрмәнин ишләри үчүн јанма»дығыны сөјләјәрәк көмәјә чағырыр:

بصبح تو آن بوم نزد یکتر
چرا ماند از شام تاریکتر [334]

(О өлкә сәнин әдаләт сәһәринә даһа јахындыр, нә үчүн о (Әрмән) кечәдән дә гаранлыг олсун?).

Азәрбајчандан[335] кәлән елчи Әрмәнин башга һөкмдарлыға табе олдуғуну, икидләринин Абхазијада күрд нәслиндән олан Дәвалинин «адәт вә јолуна гуршандығыны», онун сағлығына бадә галдырыб өлкәнин кәлирини она вердијиндән шикајәтләнир.

Искәндәр гошунуну Бабилдән Әрмәнә кәтирир, атәшпәрәст мә'бәдләрини дағыдыр вә нәһајәт, Дәвали она тәслим олур. Нәтичәдә о, Тифлис шәһәрини саларағ, Абхазијаны чәннәт кими абадлашдырыр вә сонра Бәрдәнин әдаләтли һөкмдары Нүшабә илә көрүшүр.

Низами поемада вәтәнпәрвәрликдә бағлы бир сыра фикирләр сөјләмишдир. Азәрбајчан халгы ичәрисиндә мәшһур олан «кәзмәјә гәриб өлкә, өлмәјә вәтән јахшы» ифадәси шаирин ашағыдакы фикирләринә нә гәдәр ујғун кәлир:

ولیکن چو بینی سرانجام کار
بشهر خود ست آدمی شهریار
فرو ماندن شهر خود باخسان
به از شهریاری بشهر کسان [336]

(Амма ишин сонуна бахсан, һәр бир адам өз шәһәриндә султандыр. Јад шәһәрдә шаһлыг етмәкдән, өз шәһәриндә јохсуллара тај олмаг даһа јахшыдыр).

[334] «Шәрәфнамә», сәһ. 245.

[335] Шаир Күр чајынын мәшһур балыгларына ишарә едир. Гәдим Шәрг тарихчиләринин јаздыгларына көрә Күр балығы чох мәшһур олуб, Шәрг өлкәләринә ихрач едилмәклә шөһрәт газанмышдыр.

[336] «Шәрәфнамә», сәһ. 392.

Низаминин вәтәнпәрвәрлији поеманын идејасы илә бағлы мәсәләләрдә даһа чох өзүнү көстәрир. Бу, һәр шејдән әввәл, әсәрин гәһрәманы Искәндәрин әдаләтли олмасы, онун ашағы синиф нүмајәндәләринин истәк вә арзуларына ујғун һәрәкәт етмәсиндән ибарәтдир. Искәндәр өзү әсил бир вәтәнпәрвәр кими чыхыш едир, өз өлкәсинин тәрәггиси наминә сон дәрәчә бөјүк ишләр көрүр.

Низамијә көрә, һөкмдар нә гәдәр башга өлкәләри кәзиб доланса вә мараглы шејләр көрсә дә өз вәтәнини јаддан чыхармамалы, «бир аз да өз евинин фикрини чәкмәлидир». Шаир гәһрәманы Искәндәрин вәтәнә гајытмасыны онун «кама чатмасы» кими мә'наландырыр. Дара вә башгалары кими әдаләтсиз һөкмдарлар исә өз вәтәни, ели үчүн һеч бир гајғы көстәрмәдикләриндән ахырда мәһв олурлар.

Әсәрдә Низаминин әдаләтсиз мүһарибәләрә дәрин нифрәти онун вәтәнпәрвәрлик дујғуларынын мәһсулудур. Бу дујғу ејни заманда мүәллифин Азәрбајчан халгынын зәнкин фолклору, онун бу күн дә ишләнән халг ифадәләриндән истифадә едилмәсиндә өзүнү көстәрир.

Кәнчәли Низами ады илә мәшһур олан шаир көстәрир ки, онун гәлби вәтәни Кәнчәдән ајрылмајачаг, әсәрләрини Бухараја апарсалар да о, јенә дә Кәнчәдәндир:

نهان مرا کاشکارا برند
ز گنجه ست اگر تا بخارا برند [337]

(Ачыг сурәтдә апардыглары мәним кизли сирләрими, әкәр Бухараја апарсалар да Кәнчәдәндир).

Низами «Игбалнамә»нин «Падшаһа ситајиш» бөлмәсиндә Кәнчә зәлзәләсинин[338] тәсвирини әсәрә тәсадүфи олараг дахил етмәмишдир. Шаир вәтәни Кәнчәдә тәбии фәлакәт нәтичәсиндә минләрлә һәлак олан гадын, киши, гоча вә чаванларын өлүмүнә кәдәрләндијини билдирмишдир. Низаминин елми дилла тәсвир етдији бу

[337] «Шәрәфнамә», сәһ. 24.

[338] Кәнчә зәлзәләси бир сыра башга шаирләр тәрәфиндән дә гәләмә алынмышдыр. Тарихчиләрдән М. Алтман «XII әсрдәки Кәнчә зәлзәләси» адлы мәгаләсиндә бу зәлзәләдән данышыр. Бах: «Низами», I китаб, 1940, сәһ. 259—261.

зәлзәләдә шәһәрләр батмыш, чохлу хәзинә мәһв олмушдур. О, һәм дә бир нечә дәфә Кәнчәдә зәлзәлә баш вердијини гејд едәрәк бу фәлакәти «мәмләкәтин хәстәлији» кими гијмәтләндирирди. Ејни заманда шаир һәмин зәлзәләдән сонра Кәнчәнин јенидән абадлашмасы, «һәр бир күнчдә јүз чүр бағ вә һәр евдә јүз чыраг јандырылмасы»ндан фәрәһләнир.

Беләликлә, Низами јаратдығы әсәрләри илә халгымызын кечмиш тарихи вә мәдәнијјәти саһәсиндә бөјүк хидмәт көстәрмишдир.

ИСКӘНДӘРИН РУС СӘФӘРИ

Низами XII әсрдә руслар барәдә мараглы мә'лумат верәрәк, проф. Ј. Е. Бертелсин дедији кими, «поеманын парлаг һиссәсини бу вурушмаларын тәсвиринә һәср етмишдир»[339]. Һәлә XIX әсрдән сонра рус әдәбијјатшүнас вә тарихчиләри шаирин башга әсәрләрини өјрәнмәјә мараг көстәрмәклә јанашы, Искәндәрлә русларын дөјүш сәһнәсинин тәсвиринә һәср олунмуш дастаны өјрәниб ону ајрыча нәшр етдирмиш вә тәрчүмәси илә мәшғул олмушлар.

Искәндәр тарихән русларла вурушмадығына көрә Низаминин тәсвирини тарихи факт кими көстәрмәк олмаз. Лакин русларын Бәрдәјә тәкрарән һүчум етмәләри тарихи факт олмагла бу мәсәлә һаггында Ибн Әл-Әсир, Јагут Һәмәви[340] вә гәдим ермәни тарихчиләринин әсәрләриндә бәһс едилмишдир.

Низами вахтилә русларын һәмин һүчумуна өз мүнасибәтини билдирмәк мәгсәдилә әсәрдә бөјүк бир дастан јаратмышдыр. Рус тәдгигатчысы М. Тебенков јазыр ки, бу һадисә X әсрдә баш вермиш вә Хәзәр әтрафы халгларынын хроникасына дахил едилмишдир. Беләликлә, куман етмәк олар ки, Низами бир чох тәсвирләриндә тәкчә өз тәфәккүрүнүн мәһсулуну дејил, ејни заманда мүсбәт, фактик мә'луматлары да рәһбәр тутмушдур. Әлбәттә, бу мә'луматлары о, елми әсәрләр-

[339] Е. Э. Бертелс. Бөјүк Азәрбајчан шаири Низами, сәһ. 118.

[340] «Азәрбајчан тарихи», I һиссә, Бакы, 1958, сәһ. 147—148.

дән вә шифаһи халг рәвајәтләриндән көтүрә биләрди. Ола да билсин ки, бунларын һәр икиси башга мәнбәләрдән бизә кәлиб чатмамышдыр. Әлбәттә, күман етмәк үчүн хејли әсас вардыр. Шаир өзүндән ики әср әввәл баш вермиш һадисәләри тәсвир едәркән мүасири олдуғу дөврә хас олан бир чох мәишәт хүсусијјәтләрини ора әлавә етмишдир[341].

Поемада тәсвир едилдији кими, Искәндәрлә руслар арасында баш верән мүһарибәјә сәбәб русларын Абхазија вә Бәрдәјә һүчум едиб өлкәни талајараг Нүшабәни әсир алмалары олмушдур. Абхаз һөкмдары Дәвали бу һүчум һаггында Искәндәрә хәбәр верәрәк ондан көмәк истәјир. Искәндәр исә әдаләтли бир һөкмдар кими Нүшабә вә «она (Искәндәрә—*Ә. А.*) әзиз олан бу өлкәни» хилас етмәк мәгсәдилә дөјүшә һазырлашыр. Әсәрдә һәр ики тәрәф арасында баш верән 7 дәһшәтли мүһарибә сәһнәси тәсвир едилир. Бу тәсвирләр заманы Низаминин руслар һаггында кениш мә'лумата малик олдуғу ајдынлашыр. Руслара мәхсус бир сыра адәтләр, силаһ адлары, онларын дөјүш техникалары дәгиг көстәрилир. Һәфтрусдан (Бәртас, Алан, Хәзран, Ису, Әрәк вә с.) тәшкил едилән рус ордусу 900 мин нәфәрдән ибарәт олмушдур. Шаир әсәрдә Кынтал, Купал, Тәртус, Әфрәнчә, Чорм, Чудре вә башга сәркәрдәләрин адыны чәкмәклә онларын дөјүш бачарыгларындан сөһбәт ачыр.

Низами рус сәркәрдәсини «фил көвдәли», «јеријән дағ», «дағ архалы», «дөјүшдә сынанмыш» вә саирә сифәтләрлә тә'рифләјир. Кынталын Искәндәр ордусуна мүнасибәти дә поемада мараглы верилир. Дөјүш бачарыгларына көрә румлуларла руслар бир-бириндән ајрылырлар. Кынтал онлара галиб кәләчәјини әсасландырмаг үчүн өз ордусуна дејир: Руслары ким мағлуб едә биләр? Биз кәләнләрдән горхмамалыјыг. Румлулар әзијјәт көрмәјиб, онларын иши шәраб ичәрәк кефлә мәшғул олмагдыр. Сәркәрдә даһа сонра көстәрир ки, «чијәр јемәк русларын ајини, мej, ноғул исә кәләнләрин ишидир». О, дөјүшдә силаһ јеринә «дүрр вә лә'ллә зиреһләнмиш» румлуларын мәғлуб олачағыны сөјләјир[342]. Ахырда сәркәрдәнин чағырышына руслар әһдпејманла һазыр олдугларыны билдирирләр.

Шаир руслар һаггында сөјләдији «чәтинлик чәкән», «физики чәһәтдән сағлам», «гырмызы сифәт, көј көзлү рус» ифадәсини тәсадүфи ишләтмир.

Искәндәрин ордусу да мүттәфиг ордудур. Бурада мүхтәлиф өлкәләрин гәһрәманларындан Гәдәрхан (Чин), Курхан (Хотән), Дәвис (Мәдаин), Вәлид (Јәмән), Дәвали (Абхаз), Һинди (Реј), Губад (Истәхр), Зәривәнд (Килан-Мазандаран), Сеһәнд (Хорасан), Фур (Ираг), Гәришан (Әрмән) вә башгаларынын адлары чәкилир.

Искәндәр руслара гаршы түркләрин јардымына да архаланмагла јанашы дејир: Хәзәр дағындан Чин дәнизинә гәдәр бүтүн јер үзүнү түрк көрүрәм. Түркләр румлуларла гоһум олмасалар да, румлулардан чох руслара гаршы кинлидирләр. Руслары о јерин түркләринин оху илә девирмәк олар. Шаир гоча бир түлкүнүн итләрин сәси илә гурддан хилас олмасы тәмсилини нәгл едир. Алимләрин фикринә көрә Низами түрк вә Румдан бәһс едәркән өзүндән әввәл баш вермиш Сәлчуг—Бизанс мүнасибәтләрини нәзәрдә тутмушдур.

Поемада ики күчлү тәрәфин 7 дөјүш сәһнәси тәсвир едилир. Шаир бу тәрәфләрдән һәр биринин гәһрәманлыглары, онларын дөјүш техникалары һаггында конкрет олараг мә'лумат верир. Тәкбашына апарылан бу дөјүшдә Искәндәр тәрәфдән рәшадәт көстәрән чинли кәнизин гәһрәманлығынын тәсвиринә бир епизод һәср едилир. Вахтилә гадын гәһрәманлығына әһәмијјәт вермәјән Искәндәр артыг инди бу гызы тә'рифләјир. Бунунла да, шаир охучунун диггәтини бу гызын фәалијјәти илә бағлы мәсәләләрә јөнәлдир. Дастанын кулминасија нөгтәсиндә шаир рус гәһрәманынын шүчаәтинин тәсвиринә хүсуси јер верир. Онун күчү бир ордуја бәрабәрдир. Һеч бир силаһ она тә'сир етмир. Гәзәбләнәркән ширдән горхусу олмајан бу инсанын гәһрәманлыглары Искәндәри мә'јус едир. Нәһајәт, Искәндәр она чәтинликлә галиб кәлә билир. Вурушда руслара әсир ду-

[341] М. Тебенков. Көстәрилән әсәри, сәһ. 7.

[342] Бах: «Шәрәфнамә», сәһ. 406.

шән кәниз азад едилир. Руслардан чохлу гәниметләр алыныр.

Руслардан алынмыш гәнимәтләр ичәрисиндә «евдә тохунмуш мисгалы кәтан» вә мүхтәлиф һејван дәриләри әһәмијјәтли јер тутур. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, бә'зи мәнбәләрдә Низаминин мисгал сөзүнү һәлә јашадығы дөврдә рус—Иран тичарәт мүнасибәтләринин тә'сири илә ишләтдији гејд едилир[343]. «Азәрбајчан тарихи» әсәриндә јазылыр: Онун (Низаминин—*Ә. А.*) әсәрләриндә Азәрбајчанын Русија илә игтисади, сијаси вә мәдәни әлагәләри өз әксини тапмышдыр[344].

Искәндәрин руслардан алдығы гәнимәтләр ичәрисиндә гундуз, гара самур, гагум, сәнчаб, вәшәг вә саир кими һејван дәриләри әсас јер тутур. Көркәмли јердән асылмыш, көһнә вә түксүз бир дәри Искәндәрин нәзәрини чәлб едир. Гәһрәман бу дәринин әһәмијјәти илә марагландыгда руслардан бири чаваб верәрәк дејир: бу дәри бүтүн дәриләрдән гијмәтли олдуғуна көрә өзә фајдасыз бир шеј кими бахмаг олмаз, о «өлкәнин ән гијмәтли пулудур». Бу гуру дәри о бири чохлу јумшаг дәриләрдән даһа гијмәтлидир. Әкәр башга өлкәнин ме'јары (еквиваленти) күмүш сиккәсидирсә, бизим бу дәридән башга дирәмимиз (пул демәкдир) јохдур.

Бу чавабы ешидән Искәндәр һејрәтә кәләрәк, дејир ки, шаһын әл-голуну сијасәт гүввәтләндирәр. Сијасәтә бах ки, ади бир дәрини күмүшә бәрабәр етмишдир. Искәндәр рус өлкәсиндәки бу адәти бәјәнир вә һәмин сијасәтдән фајдаланыр. Низаминин русларда сиккә (пул) әвәзинә дәри пул ишләдилмәсинә аид вердији мә'лумат әһәмијјәтлидир... Гәдим заманларда руслар сиккә пул јеринә «куна»[345] адлы дәри пул ишләтмишләр ки, бу да Низаминин руслара аид кениш мә'лумата малик олдуғуну көстәрир.

[343] Berlin-Charlottenbourg

مجلهٔ کاوه. ۱۹۲۰، شماره ٤ـ٥. سال پنجم، ص ۱۹

[344] «Азәрбајчан тарихи», I һиссә, сәһ. 186.

[345] Большая Советская Энциклопедия, второе изд., (Куна сөзүнә бах).

Совет тарихчиләриндән А. П. Ковалевски бу мәсәләјә тохунараг көстәрир ки, Низами Кәнчәвинин «Искәндәрнамә» әсәриндә Ибн-Фәдланын һекајәләринин мүәјјән тә'сири һисс олунур. Искәндәр руслара гәләбә чалдыгдан сонра, онларда пул әвәзинә дәлә дәрисиндән истифадә едилдијини билиб чох тәәччүбләнир. Мүәллиф, өз фикрини әсасландырмаг үчүн Низамидән мисал кәтирир. Демәли, бурада да Ибн-Фәдланын тә'сири дујулмагдадыр[346].

Һәмин дастанын мараглы нәтичәләриндән бири дә одур ки, Низаминин мүсбәт гәһрәманы Искәндәр рус сәркәрдәсинә гәләбә чалыр, Нүшабәни әсирликдән азад едәрәк, һәмин һөкмдары јенә әввәлки јеринә көндәрмәклә о јердән кинлә дејил, достлугла гајыдыр ки, бу да шаирин «тарихи һадисәләри шәрһдән муасир мәгсәдләр үчүн истифадә бачарығы..., әсас гәһрәманларына гаршы дуран гүввәјә објектив мүнасибәти»[347]ндән ирәли кәлир.

Ахырда Искәндәр достлуг рәмзи кими Нүшабәни Дәвали илә евләндирәрәк Бәрдәјә көндәрир. Низами бунунла Загафгазија халгларынын бирлији идејасыны мүдафиә едир.

СӘНӘТ ҺАГГЫНДА

Низами поемада инчәсәнәтин нөвләри—рәссамлыг, һејкәлтәрашлыг вә мусигишүнаслыг һаггында кениш мә'лумат верәрәк рәссам, нәггаш вә ме'мар сурәтләри јаратмышдыр. Шаир сурәт, нәгш, нәггаш, сурәткәр (рәссам) кими истилаһлар ишләдир. Низами нәггаш Манинин Чин сәфәри, Рум вә Чин нәггашларынын јарышы, Искәндәрин гыпчаг гадынлары үчүн чадралы гадын һејкәли һазырлатмасы, Әфлатунун әгани ихтира етмәси вә с. епизодларда өзүнүн сәнәтә бахышларыны вермәјә чалышмышдыр. Мараглыдыр ки, бу һекајәлә-

[346] Ибн-Фәдлан X әсрдә јашамыш мәшһур әрәб сәјјаһыдыр: А. П. Ковалевский. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Харьков, 1956, сәһ. 45.

[347] М. Әлизадә. Низами Кәнчәви, «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи», I һиссә, сәһ. 187.

рин һеч биринə Низамидəн əввəлки мəнбəлəрдə тəсадүф едилмир, шаир бунлары «ешитдим»—дејə хатырлајыр.

Низами сəнəтин күчүнə јүксəк гијмəт верəрəк Нүшабə гаршысында Искəндəри ипəк үзəриндə чəкилмиш рəсм əсəри илə танытдырыр. Бəлинас һејкəллə гыпчаг адəтини дəјишдирə билир. Мараглы чəһəт одур ки, Низами сəнəт əсəринин заһири көзəллијини онун мəзмунундан ајырмыр. Рəсм əсəри тəкчə көзəллијин ифадəчиси кими өзүнү көстəрмир, онунла дəрин ичтимаи фикирлəр белə ашыланыр. Шаир сəнəткарын фəрасəтшүнас—психолог олмасыны көстəрмəклə бəрабəр, сəнəт əсəрини дə инсан психолокијасынын ифадəчиси мə'насында котүрүр.

Низами «Рум вə Чин нəггашларынын јарышы» бəһсиндə дə диггəти сəнəтин күчүнə верир. Шаир Чин вə Рум сəнəткарларыны бир-бири илə гаршылашдырыр. Һансы өлкəнин бу саһəдə үстүн олдуғуну ајдынлашдырмаг истəјир. Елми мүбаһисə ортаја атылыр. Орада бир груп румлуларын, башгалары исə Чин нəггашларынын бүтүн дүнјада мəшһур олмаларыны сөјлəјир. Нəтичəдə, сəнəт алəминдə бу ики өлкəнин һансынын үстүн олдуғуну мүəјјəнлəшдирмəк мəсəлəси гаршыја гојулур.

Искəндəр Чин Хаганынын иштиракы илə мүсабигəдə бир тағ дүзəлтмəк əмрини верир. Һəр ики тəрəфин нəггашлары пəрдə архасында ејни бир шəкли елə чəкирлəр ки, онлары бир-бириндəн ајырмаг мүмкүн олмур. Тағ күзкү кими һəр шеји өзүндə əкс етдирмəк хүсусијјəтинə малик олдуғу үчүн рəссамлар бир-биринин ишлəрини көрүрдүлəр. Һəр ики тəрəфин ишинин ејни тəəссүрат бағышламасына бахмајараг сəнəткарлыгда ики өлкəдəн һансынын үстүн олмасыны шаир бу бејтлə фəрглəндирир:

نه اند چو رومی کسی نقش بست
که صیقل چینی بود چیره دست [348]

(Һеч ким румлу кими сурəт (портрет) чəкə билмəз, сигəлдə исə чинлинин əли үстə əл јохдур).

---

[348] «Шəрəфнамə», сəһ. 378.

Низами нəггаш Мани һаггында бир һекајə нəгл етмəклə, охучунун диггəтини мүсəлман вə христиан алəминдə танынан Манинин һəјаты илə бағлы рəвајəтлəрə јөнəлдир. Тəкчə бу һекајə илə дејил, əсəрин мүхтəлиф јерлəриндə Мани һаггындакы рəвајəтлəрə тез-тез ишарəлəр едилир. Һекајəдə дејилир ки, Мани Рејдəн Чинə пејғəмбəрлик сəфəринə чыхыр. Чинлилəр бу һадисəни ешидəркəн рəссама тə'сир етмəк үчүн онун јолунун үстүндə биллур рəнкə чалан бир су һовузу чəкирлəр. Һовуздакы су күлəјин тə'сириндəн санки фасилəсиз олараг саһилə доғру һəрəкəт едир. Əтраф исə јашыллыға бүрүнмүшдүр. Мани сусајараг бу һовуздакы судан ичмəк истəркəн кузəси даша дəјиб сыныр. Нəггаш баша дүшүр ки, чинлилəр она гују газыблар. Рəссам бу сынаг мүгабилиндə фырчасыны ишə салараг елə бир алдадычы табло јарадыр ки, сусамыш чинлилəр бундан икраһ едирлəр. Нəһајəт, Манинин бу һејрəтамиз сəнəти онун шөһрəтини Чин торпағына јајыр. Н. Һəбибов јазыр ки, «Низами бурада нəггашлыг сəнəтинин гүдрəтини, онун инсанда һəгигəт тəсəввүрү һасил етмəк хүсусијјəтинə малик олмасыны көзəл бојаларла охучу гаршысында нүмајиш етдирмишдир[349].

Низами əсəрлəриндə һөкмдарларын диггəтини сəнəтин инкишаф етдирилмəсинин зəрурилији кими мəсəлəлəрə чəлб етмишдир.

Бу һекајəнин тəсвири бир даһа көстəрир ки, Низами Рум вə Чин сəнəти һаггында кениш вə дəгиг мə'лумата малик олмушдур.

Поемада гыпчаг гадын һејкəли һаггында мараглы бир əфсанə дə верилир. Шаир бу һекајə илə һејкəлтəраш алимин һазырладығы һејкəлин инсана етдији тə'сирин күчүнү көстəрмəк истəмишдир. Искəндəр сөз вə зор илə гыпчаг гадынларынын адəтини дəјишдирə билмəдији һалда, дашдан јонулмуш бир һејкəллə инсанларын гəлбини əлə алыр. Белəликлə дə, Низами инсанын сөзə дејил, мəһз нə үчүн чансыз һејкəлə пəрəстиш етмəјинин сирлəри үзəриндə дүшүнүр. О, сəнəт əсəри олан

---

[349] Н. Д. Һəбибов. Низами сəнəт вə сəнəткар һаггында, «Низами», IV китаб, сəһ. 200.

бу һејкәлин һаггында әфсанәләр јајылдығыны билдирир.

«Искәндәрнамә»дә көстәрилир ки, Низами өз дөврүнүн мусиги елми илә чидди марагланмыш вә бу сәнәти инчәликләринә гәдәр билмишдир. О, мусиги илә бағлы һадисәләрә тез-тез мүрачиәт етмәклә әсәрини даһа лирик шәклә салыр.

Низами Азәрбајчанын гәдим ашыглары сајылан Озандан[350] данышыр вә «тәр гәзәлләрлә» дејишмә шәклиндә охунан мусиги мәчлисини гијмәтләндирир:

سخنهای بر سخته با رنك و ساز
تو گوئی و او گوید از چنك ساز
ازو بوسه وزتو غزلهای تر
یکی چون طبر زد یکی چون شکر [351]

(Сечилмиш сөзләри сән мусиги илә дејәсән, о (мүғәнни) исә аһәнкә ујғун охуја. О, бусә верә, сән исә бир «тәбәрзә»[352], бир шәкәр кими тәр гәзәлләр охујасан).

Шаир мусиги аләтләриндән ганун, әрғанун, тар, саз, руд, чәнк, рүбаб, бәрбәт вә саирәнин адыны чәкир. Онларын бә'зиләринин һазырланмасы вә аһәнкләрин бир-бири илә әлагәси кими чәһәтләрә диггәт јетирилир.

Низами мусигини инсанда севинч, нәш'ә вә кәдәр мәнбәји һесаб едир; инсана күнүнү хош кечирмәк, рудун сәсиндән зөвг алмағы фајдалы билир. Шаир мүғәннијә көзәл нәғмә илә нәвазиш ет, чуша кәтир, шадландыр, үрәк ач, фәрјад гопар, јахуд елә бир сәслә налә ет ки, көзүмдән јаш ахсын...! кими мүрачиәтләрлә мусигинин инсана тә'сирини сөјләјир. Шаирин мусиги һаггындакы бахышлары онун мүғәнни намәләриндә даһа ајдын ифадә олунур. Бунунла јанашы о, өз фикирләрини ифадә едәркән мусигидән бир васитә кими истифадә едир.

Низами чобанын чалдығы неји инсанын дахили аләминин ифадәси кими гијмәтләндирир, чобанын гамышдан дүзәлтдији нејин сәсини «ешгин чаны» адландырыр.

[350] «Шәрәфнамә», сәһ. 157.
[351] «Игбалнамә», сәһ. 157.
[352] Тәбәрзә эрик нөвләриндән биридир.

Чобан Искәндәрә дејир:

در و جان نه و عشق جان منست
بد ین بی زبانی زبان منست [353]

(Онда чан јохдур, мәним ешгимин чаныдыр, бу дилсизлији илә мәним дилимдир).

Шаир мусигинин инсан вә һејванлара көстәрдији тә'сиринин сәбәбләри илә марагланыр. «Әфлатунун әғани дүзәлтмәси» бәһсиндә дејилир ки, Әфлатун Әрәстундан өз үстүнлүјүнү ихтира етдији әғани илә әсасландырыр. Шаир бу кәшфи «јүксәк иш» адландырыр. Әфлатун нәва чалынаркән һејванлар јатыр, јахуд ојаныр. Әрәстун да узун әзијјәтдән сонра јалныз һејванлары јатыра билән, лакин ојада билмәјән нәва кәшф едир. Нәһајәт, о, ојатманын сәбәбини Әфлатундан өјрәнир. Бу һадисә дә көстәрир ки, Низами јунан философу Әфлатунун әғани ихтира етмәси һадисәсини билмишдир.

Үмумијјәтлә, Низами јарадычылығыны шәрг классик рәссамлығы, һејкәлтәрашлығы вә мусиги сәнәти илә бағлы мәсәләләрлә зәнкиндир.

[353] «Игбалнамә», сәһ. 32

III ФƏСИЛ

«ИСКƏНДƏРНАМƏ» ƏСƏРИНИН БƏДИИ ХҮСУСИЈЈƏТЛƏРИ

«Искəндəрнамə» Низами сəнəткарлығынын гүдрəтини көстəрəн əн дəјəрли бир əсəрдир. Шаир бу əсəрдə ичтимаи-сијаси вə фəлсəфи мəсəлəлəри бəдии лөвһəлəрлə ишыгландырмышдыр. Поемада елми-фəлсəфи мəзмун јүксəк бəдии форма илə бирликдə верилир ки, бурада Низами гəлəминин күчү өзүнү көстəрир.

Азəрбајчанын бөјүк мүтəфəккири М. Ф. Ахундов ше'рдə мəзмун вə форма вəһдəти һаггында јазырды: «Ше'р тəбаје вə адата вə истилаһа гəриб əлфаз вə мəзамин илə дејилəндə лəзиз вə мүəссир дүшəчəк лəвазиматдандыр һүсн-əлфаз вə тəшбиһат вə тəмсилат вə тəвзиһ вə тəсриһ вə саир мүһəссəнат. Əкəр бунун хилафынча дејилсə, мəзачи-мүстəме»дə онун ешитмəјиндəн һеч бир күнə тəғјир һасил олмаз»[354].

М. Ф. Ахундов Низами «Хəмсə»сини «һəм мəзмун көзəллијинə, һəм дə ифадə көзəллијинə малик олан нəзм»[355] əсəри кими гијмəтлəндирəркəн «Искəндəрнамə»ни дə нəзəрдə тутмушдур. Јахуд мəшһур Азəрбајчан əдəбијјатшүнасы Фиридун бəј Көчəрли көстəрир ки, Низами кими «фəсиһ, рəван тəб вə ширин зəбан шаир дүнја үзүнə аз кəлибдир»[356].

[354] М. Ф. Ахундов. Əсəрлəри, II чилд, Бакы, 1951, сəһ. 220.
[355] Јенə орада, 1938-чи ил чапы, сəһ. 107.
[356] Фиридун бəј Көчəрли. Азəрбајчан əдəбијјаты тарихи материаллары, I чилд, I һиссə, Бакы, 1925, сəһ. 65.

Низами бир мүəллиф кими өз əсəрлəри ичəрисиндə бу поемаја үстүнлүк вермишдир. Əмир Хосров Дəһлəви, Əбдүррəһман Чами, Əлишир Нəваи кими көркəмли сөз усталары «Искəндəрнамə» əсəрини јүксəк гијмəтлəндирмишлəр.

Гəдим тəзкирəчилəрдəн Məһəммəд Овфи јазырды: «Бəлағəт мүлкүнүн саһиби олдуғу үчүн (Низами—*Ə. А*) Искəндəр һекајəсини динлəјичилəрин көзүндə ајна кими ишыгландырды, бунунла да онун лəјагəти Искəндəрин ады илə битмиш олду»[357].

Ш. Не'мани[358], Ј. Е. Бертелс[359], В. Дəсткəрди[360] тəрəфиндəн «Искəндəрнамə» вə «Шаһнамə»нин бə'зи епизодларынын бəдии чəһəтдəн мүгајисəси тəсадүфи олмајыб, поеманын бəдии кејфијјəтлəри илə дə бағлыдыр.

Мəшһур чех алими проф. Јан Рыпка «Искəндəрнамə» поемасы əсасында Низами сəнəткарлығыны белə гијмəтлəндирмишдир: «Искəндəрнамə» əсəринин Низами јарадычылығында бир тəнəззүл олдуғуну иддиа едəн гəдим Шəрг алимлəринин сəһвиндəн даһа кəдəрли бир һал ола билмəз... Бурада Низами өз гаршысына һəм шаир-сəнəткар вə һəм дə шаир-философ кими елə јүксəк мəгсəдлəр гојмушдур ки, бу мəсəлəјə јалныз дүнја əдəбијјатынын бир нечə даһиси тохунмаға чəсарəт етмишдир»[361].

Бир чох алимлəрин фикринə көрə, «Искəндəрнамə» мəзмун (бə'зи саһəлəрдə) вə форма чəһəтдəн Низами јарадычылығында мүстəсна мөвге тутмагла јанашы, шаирин башга поемаларындан үстүнлүк тəшкил едир. Əксинə мүлаһизə ирəли сүрəнлəр дə вар, мəсəлəн, С. Нəфиси көстəрир ки, «Искəндəрнамə» бəдии чəһəтдəн шаһ əсəр олмагла јанашы, шаирин «Хосров вə Ширин», «Лејли вə Мəчнун» поемаларына нисбəтəн икинчи дəрəчəли əсəридир[362]. Гејд етмəк лазымдыр ки, С. Нəфисинин бу фикри һəмин əсəрлəрин бəдии кејфијјəти чə-

[357] Məһəммəд Овфи. Лүбабүл-əлбаб, сəһ. 396—397.
[358] Шибли Не'мани. Ше'рүл-əчəм, сəһ. 259—269.
[359] Ј. Е. Бертелс. Низами вə Фирдовси, «Низами» II китаб, сəһ. 73—78.
[360] В. Дəсткəрди. Кəнчинеји-Кəнчəви, сəһ. نطسا
[361] Jan Rypka. Nizami, New Orient, № 4, 1961, сəһ. 114.
[362] С. Нəфиси. Низами Кəнчəвинин гəсидə вə гəзəллəр диваны, сəһ. 111, 115.

һәтдән мүгајисәли тәһлилинә әсасланмыр. Әлбәттә, әсәрләри кениш мүгајисә етмәдән вә онларын мөвзуларыны нәзәрә алмадан Низаминин һәр һансы бир әсәрини башгасындан үстүн тутмаг дүзкүн олмазды. Чүнки елми-фәлсәфи мәсәләләри ишыгландырмаг, мәһәббәт мөвзусуну тәсвир етмәклә бир дејилдир.

Поема марағлы композисијаја маликдир. Әсәрин һәр ики һиссәсинин мүгәддәмәсиндә минаҹат, нә'т, һөкмдарын мәдһи, китабын јазылма сәбәби, шаирин сөз сәнәтинә мүнасибәти кими парчалар вардыр. Адәтән, һәр дастанын башында сагинамә вә ја мүғәннинамә верилир, бундан сонра исә бир гајда олараг, шаирин истинад етдији мәнбә көстәрилир. Гәһрәманын мәншәјинә аид мүхтәлиф вариантлы рәвајәтләрин тәсвириндән сонра Искәндәрин доғулмасы, тәрбијә илләри, һакимијјәтә кечәрәк, әдаләтли бир һаким кими һәрәкәт етмәси нәгл едилир. Әсәр боју гәһрәманын сәркәрдә, алим вә пејғәмбәрлијини әкс етдирән чох мүхтәлиф һадисәләр верилир. Искәндәрин сәркәрдәлик фәалијјәти илә бағлы олан һадисәләр демәк олар ки, әсәрин биринчи һиссәсиндә тамамланыр, сонра исә чох тә'сирли мүһарибә сәнәтләри, һөкмдарлар арасында кедән мүхтәлиф мүнагишәләр тәсвир едилир. Бүтүн бу епизодлар ичәрисиндә сурәтләрин дахили аләминин ачылмасы вә хүсусилә гәһрәманын тәкмилләшмә просесини әһатә едән һадисәләр верилир. Шаир әсәрин билаваситә сүжети илә бағлы мәсәләләри тәсвир едәркән јери кәлдикчә поемаја бир сыра әлавә епизодлар, лирик сәһнәләр, тәмсилләр вә с. дахил едир. Бунлар әслиндә һадисәнин маһијјәтинин ачылмасына јардым едән әлавә, лакин марағлы вә әһәмијјәтли һадисәләрдир.

Поемада мәһәббәт сәһнәләринин тәсвиринә дә јер верилмишдир.

«Игбалнамә»нин тәгрибән јарыја гәдәр олан һиссәсиндә һадисәләрин тәсвири «Шәрәфнамә»дән нисбәтән фәргләнир. Бу, һәр шејдән әввәл, мүстәгил сүжетә малик олан һекајәләрин нәгл едилмәсидир. Характерик ҹәһәт одур ки, гәһрәман өзү һәмин һекајәләрдә фәалијјәт көстәрмәклә бәрабәр, шаир сөзү башгаларына верир. Һадисәләр ибрәтамиз һекајәләрлә тәсвир едилир вә гәһрәман бу һекајәләрдән ибрәт алыр, бу ҹәһәтдән онлар «Сирләр хәзинәси»ндәки һекајәләри хатырладыр.

Даһа сонракы епизодларда нәгл олунан әһвалатлар философларын фәалијјәти илә әлагәдар олдуғу үчүн, елми бир дилла дејилир. Бурада суал-ҹаваблар, мүкалимәләр мүһүм јер тутур. Мүһарибә сәһнәләринин тәсвири өз јерини елми мәсәләләрин тәһлилинә верир. Әрәстун вә башга алимләрин хирәднамәси ады илә верилән нәсиһәтамиз епизодлар хүсуси бир гурулуша маликдир. Бурада фәлсәфә вә әхлаг мәсәләләри ән әһәмијјәтли јер тутур.

Искәндәрин пејғәмбәрлик сәфәринә чыхмасы епизодундан сонра верилмиш бүтүн һадисәләрдә шаир јенә әввәлки тәсвир үсулуна кечир, һәлә вахты илә «Шәрәфнамә»дә бу вә ја башга дәрәчәдә тохунулан һадисәләрин тәсвири јенидән давам етдирилир. Беләликлә дә, «Искәндәрнамә»нин һәр ики һиссәси арасында мәнтиги әлагә јарадылыр. Әсәр идеал ҹәмијјәт гурулушунун тәсвирилә кулминасија нөгтәсинә чатыр. Сонра гәһрәманын хәстәлији вә өлүмү илә әлагәдар олараг охуҹунун көзү габағында кәдәрли сәһнәләр (һәм дә тәбиәт тәсвирләри) ҹанланыр. Искәндәрин өлүмүнү көстәрән сәһнәләр вә сонракы финал һиссәдә философларын, һәтта Низаминин өз өлүмү тәсвир едилир. Беләликлә, Низами әсәрин гәһрәманы Искәндәри мүрәккәб вә зәнкин һадисәләр ичәрисиндән кечирәрәк, онун мә'налы һәјатынын тәсвирини битирмиш олур.

«Искәндәрнамә» тарихи романтик поема олуб, епопеја да адлана биләр. Әсәр мүәллифин башга поемалары, хүсусилә мәһәббәт дастанларындан фәргләнмәклә, онун һәҹмҹә ән бөјүк әсәри олуб 10460[363] бејти әһатә едир. Әсәрин 6835 бејти «Шәрәфнамә»дә вә 3625 бејти исә «Игбалнамә»дә ҹәмләнмишдир. Поема мүтәгәрибе мәгсур (мәһзуф) бәһриндә олуб, схеми беләдир[364].

◡ — — | ◡ — — | ◡ — — | ◡ —

Низами башга әсәрләринә нисбәтән бу поема илә нә кими јенилик јаратмышдыр? Бунлардан бири шаи-

[363] Бу рәгәм поеманын елми-тәнгиди мәтниндән көтүрүлмүшдүр.

[364] Ге ј д: С. Нәфиси «Искәндәрнамә»нин јазылдығы бәһрдә 32 әсәрин адыны чәкир («Искәндәрнамәјә» гәдәр, ондан сонра), Бах: С. Нәфиси. Низами Кәнҹәвинин гәсидә вә гәзәлләр диваны, сәһ. 108.

рин поемада мүхтәлиф мәзмуна малик олан кениш һадисәләри ејни сүжет хәтти әтрафында бирләшдирмәк бачарығыдыр. Өзүнүн һәјаты боју мүшаһидә етдији фикирләри бурада әһатә едә билмәсидир. Сагинамә вә мүғәннинамәләр «Искәндәрнамә»дә бир јениликдир. Шаир һәр дастанын мәзмунуну нәгл етмәздән әввәл, адәтән, кириш характерли нәсиһәтнамә верир. Мүәллифин дикәр поемаларында да бә'зән һәмин үсула рәајәт едилсә дә, анчаг «Искәндәрнамә»дә бу бир систем шәклини алыр. Низами бир гајда олараг һәр епизодун сонунда јығчам нәтичәләр чыхарыр.

«Искәндәрнамә» ики һиссәдән ибарәтдир. Һәр ики һиссә бир сыра хүсусијјәтләринә көрә мүстәгил вә бә'зән дә бир-биринин мабәди кимидир.

Биз Низаминин башга поемаларын әввәлиндә гәһрәманын әсәр боју көрәчәји ишләрин гыса хүласәсини көрмүрүк, һәмин әсәрләри әһатә едән һадисә вә епизодлар о гәдәр дә кениш олмадығындан шаир буна еһтијач да һисс етмәмишдир. Бурада исә Низами әсәрдәки бир-бирини әвәз едән сонсуз һадисәләр ичәрисиндә сәпәләнмиш нәтичәләри мәнимсәмәкдә охучуја јардым етмишдир.

Тәсвирин тәһлили јолла верилмәси Низами јарадычылығы үчүн сәчијјәви бир үсул олуб, буна ән чох «Искәндәрнамә»дә риајәт едилмишдир. Шаир бурада сүжетдән тез-тез кәнара чыхараг, өзүнүн мүстәгил фикирләрини хатырладыр. Әсәрдәки бир сыра әһвалатларын өз-өзлүјүндә әфсанәви мәзмуна малик олмасына бахмајараг, онлар мүәллиф тәрәфиндән реаллашдырылыр вә јени мә'нада анлашылыр. Һадисәләр тәләбатдан асылы олараг, бә'зән узадылыр вә јахуд, эксинә, гысалдылыр.

Поемада үмумиләшдирмәләр гүввәтли верилмишдир. Шаир, елә сәчијјәви типләр вә онлары јетишдирән сәһнәләр јаратмышдыр ки, бу, кениш мә'на кәсб едир. Мәсәлән, мәнфи планда тәсвир едилмиш бир шаһын тәнгидинә һәср едилмиш бејтләри көтүрсәк, онларын мүәјјән бир шаһа дејил, феодализм гурулушунун һәр һансы дөврүндәки һөкмдарлара аид олдуғуну көрәрик.

«Искәндәрнамә»дә һадисәләр романтик бир шәкилдә тәсвир едилир, бунунла јанашы, орада символик сәһнәләр дә чохдур. Бу, бир-бирилә вурушан ики кәклијин һекајәсиндә, дирилик сују һаггындакы әфсанәдә, Дәранын Искәндәрә үч һәдијјә көндәрмәси әһвалатында вә бу гәбилдән олан бир сыра башга епизодларда өзүнү көстәрир.

СӨЗ СӘНӘТИ ВӘ СӘНӘТКАР ҺАГГЫНДА

Низами бүтүн әсәрләриндә сөз сәнәти, сәнәткар һаггында дәјәрли фикирләр сөјләмишдир. Шаир һәмин ән'әнәјә «Искәндәрнамә»дә дә рәајәт етмиш, бу саһәдәки фикирләрини даһа да үмумиләшдирмишдир. Низами сөзүн тә'сир гүввәси, онун әбәдилији кими мәсәләләрә даһа чох әһәмијјәт вермишдир. Бу фикирләр Низаминин өз сәнәткарлығы һаггында сөјләдији мисалларда әсасландырылыр.

Низаминин әсәрләриндән көрүндүјү кими, о, сәрбәст һәјаты чох севмишдир. Онун сәрбәст һәјата олан мејли бир сыра тәдгигатчылар тәрәфиндән, сәһвән шаирин күшәнешинлији мә'насында изаһ едилир.

Низами сәнәтә никбин мүнасибәт бәсләјән сәнәткарлардан олмушдур. Әслиндә һәмин никбинлик шаирин әсәрләринин актуаллығыны даһа да артырмагла јанашы, ону кәләчәјин мүтәрәгги һадисәләри илә бағламышдыр. Шаирин никбинлији исә сәнәтин күчү вә тә'సиринә олан сонсуз инамындан јаранмышдыр.

Сөз сәнәтинә сон дәрәчә бағлы олан сәнәткар өмрүнү «сөз бүсаты вә сөз нәш'әси» илә шадландырмышдыр. Шаир һәгиги сөзү гәлблә бағлы көтүрүр, ону сәнәткарын јолдашы һесаб едир. О, «Искәндәрнамә»дә—«јахшысы одур ки, бу дастанла вахтымы хош кечириб, кечмиш ишләр үчүн кәдәрләнмәјим»—дејирди.

Низами һәвәс (сәнәтә түкәнмәз мејл) сөзүнү сәнәткарын јарадычылығы үчүн башлыча шәрт һесаб етмишдир. Онун фикринә көрә гијмәтли сөз өлмәјән бир варлыг олараг, инсанларын гәлбинә јол тапыр. Шаир әбәдиликдә сөзә тај ола биләчәк бир варлыг танымадығыны билдирәрәк јазырды:

ندانم چه مرغی بدین نیکویی
زما یادگاری که ماند تویی [365]

[365] «Шәрәфнамә», сәһ. 226.

(Билмирәм сән белә көзәллијә малик олан нечә бир түшсан, биздән галачаг јеканә хатирә сәнсән!).

Низамијә көрә сәнәткарын бөјүклүјүнү әсәринин јахшылығы тә'јин едир. Сәнәткар кәрәк елә бир сөз дәрјасы олсун ки, ондан нә гәдәр көтүрүлсә дә она хәләл кәлмәсин вә «чохлары ондан сәрв јетишдирә билсин».

«Китабын јазылмасы» һиссәсиндә шаирин сөз вә сәнәткар барәдә фикирләри чохдур. Мүәллиф бурада тәхәјјүл бөһранындан сөһбәт ачыр вә өз «ајағынын фикир зәнчирилә бағлы олдуғуну» сөјләјир. О, үрәјинин ачыглығыны, фикир аләминдә көзләринин мүәјјән нөгтәјә дикилдијини, јухусуз кечәләрини вә физики чәһәтдән әлдән дүшдүјүнү гејд едир. Шаир илһамынын чошғунлуғунун шам кими јандығыны сөјләјир вә сөзлә долу үрәјини Һарут вә Зөһрәјә бәнзәдир. О, өз-өзүнә фикир едир ки, «бу гәдәр ишсиз отурмаг олмаз, бир дәфә дә јени бир «тәрз» әлә кәтирмәк лазымдыр. Һәмин сәбәбә көрә дә бир даһа јени маһны («Искәндәрнамә»—*Ә. А.)* илә кечмишләрә «чан вермәк» истәмишдир.

Низами сәнәткар тәбинин сәнәтлә бағлылығыны пәрванә илә чирағын мүнасибәтинә бәнзәдир. Шаирә көрә, сәнәт әсәринин дәјәри она верилән гијмәтлә мүәјјәнләшир. Сәнәткар елә әсәр јаратмалыдыр ки, әкдији ше'р ағачынын «мејвәсини гопаран һәр кәс» онун мүәллифинә афәрин десин:

بر آرم چراغی ز پروانهٔ
درختی بر آرایم از دانهٔ
که هرك افکند میوهٔ زان درخت
نشاننده را گوید ای نیکبخت [366]

(Пәрванәдән чыраг дүзәлдәрәм, дәндән елә бир ағач көјәрдәрәм ки, о ағачын бир мејвәсини гопаран һәр кәс ону јетишдирәнә (Низамијә—*Ә. А.)* афәрин — дејәр).

Низами өзү мәһсулдар сәнәткар олдуғу үчүн, гаршысына «тәзә сөз» демәк тәләбини гојмушдур.

Шаир сәнәткарын чаван вә гоча јашларында јазыб јаратмаг имканларындан бәһс ачмышдыр. О, илһамын

[366] «Шәрәфнамә», сәһ. 22.

чаванлыгда (јә'ни гочалыг дөврүнә гәдәр) гајнајыб дашмасы сәбәбини о дөврдә инсанда нәш'ә, севинчин күчлү олмасында көрүр.

Мүәллифин фикринә көрә тәзә, бакир сөз демәк асан иш дејилдир, бу, сәнәткардан бөјүк ахтарышлар вә зәһмәт тәләб едир:

سخن گفتن بکر جان سفتنست
نه هر کس سزای سخن گفتن است [367]

(Бакир (тәзә) сөз демәк чан дешмәкдир (үзмәк). һәр кәс сөз демәјә лајиг дејил).

Мәһз буна көрә дә, шаир сәнәткарлара «јүјәни ријазәтдән чәкмәмәји» төвсијә едир. Онун фикринчә сәнәткарлар ики чүр олур: онлардан бири асан јол сечәнләр, икинчиси «дашдан чәтинликлә көвһәр чыхаранлар». Сәнәткар өз гаршысына гојдуғу мәгсәдә тезликлә чата билмәсә руһдан дүшмәмәли, чүнки «ов тезликлә әлдә едилмир».

Низами сәнәткардан орижиналлыг тәләб едир вә өзүнү мисал көстәрәрәк дејир:

ضمیرم نه زن بلکه آتش زنست
که مریم صفت بکر آبستنست [368]

(Гәлбим гадын дејил, бәлкә чахмаг дашыдыр. Мәрјәм кими бакирә һамиләдир).

«Искәндәрнамә»нин мүхтәлиф јерләриндә сәнәт оғруларына мүәллифин мәнфи мүнасибәти дә гејд олунмушдур. Шаир көстәрир ки, бу адамлар јахшы әсәр јаза билмәдикләри үчүн башгасынын һесабына «шөһрәт газанмаг» истәјир, «гоншунун малына әл узадырлар».

Низами сәнәти пула сатараг ону һөрмәтдән салан сарај шаирләринин һәрәкәтини муздурлуг адландырыр вә онларын јаздыглары әсәрләрин халга фајдасы олмадығыны сөјләјир. Ј. Е. Бертелс бу барәдә јазыр ки, дәјирман нә гәдәр сүр'әтлә ишләсә дә, үјүтдүјү унун

[367] «Шәрәфнамә», сәһ. 37.
[368] Јенә орада, сәһ. 36.

һамысыны һакимин һөкмләринә гурбан верир. Инсанлара бу унун һеч бир хејри јохдур»[369].

Низами ше'р аләминдә өзүнүн биринчилији илә фәхр етмишдир. О,—дүнјада сөздән јадикар галан мәнәм, сөз мәндән истигамәт алмыш вә гијамәтә кими дә мәнимлә галачагдыр,—фикрини сөјләмишдир. Дос. М. Мүбариз бу барәдә јазыр: «Бу бөјүк вә өлмәзлијин сирри ондадыр ки, Низами истәр узаг тарихи кечмишдән вә тарихи шәхсијјәтләрдән данышсын, истәрсә дә өз әсринин һадисәләри вә адамларыны тәсвир етмиш олсун, фәрги јохдур, бир ганун олараг онун дүһасы узаг кәләчәји дүшүнмүш вә шаирин габагчыл идејалары онун јүксәк романтикасы илә бирләшәрәк феодал-патриархал һәјатын гара пәрдәләрини јардым, кәләчәјин јолларына ишыг салмыш вә онун гәһрәманлары сәчијјә чәһәтдән өз заманәләринин фөвгүнә јүксәлмишдир»[370].

Низамијә көрә ше'р бинасынын әсасы мөһкәм олмалыдыр. Онун фикринчә шаирин романтикасы нәзмдә һадисәләри кенишләндирмәк вә она бәзәк дону кејдирмәјә ихтијар верир. О, нәзмлә нәсрин нормаларыны бирбириндән фәргләндирир:

وگر راست خواهی سخنهای راست
نشاید در آرایش نظم خواست
گر آرایش نظم ازو کم کنم
بکم مایه بیتش فراهم کنم
همه کردهٔ شاه گیتی خرام
دریك ورق کاغذ آرم تمام [371]

(Әкәр доғрусу, дүз сөзләри истәјирсәнсә, кәрәк ону нәзмдән истәмәјәсән. Әкәр нәзмин бәзәјини дә ондан азалтсам ону гијмәтсиз бејтләрлә долдурарам. Дүнја

[369] J. Е. Бертелс. Низами вә бәдии јарадычылыг, «Низами». IV китаб, сәһ. 85.

[370] М. Мүбариз. Низаминин сәнәткарлыг хүсусијјәтләри, «Әдәбијјат» гәзети, 12 декабр, № 46, 1953-чү ил.

[371] «Шәрәфнамә», сәһ. 55.

шаһынын бүтүн көрдүкләрини бу бир вәрәг кағыз үзәриндә туртарарам).

Низами поеманы јазаркән Хызрын дедији кими, «су кими ахан» сөзләрә саһиб олдуғу үчүн «ағылдан узаг», «дул сөзә әл атмаг» истәмәмишдир.

Сәнәткар охучунун зөвгүнү нәзәрә алмалы, әсәр охујанын үрәјинә јатмалыдыр. Шаирин фикринчә нәзмдә һәддиндән артыг фантазијаја ујмаг сөзүн чиловуну јалана чәкәр, ондан мәһрум етмәк исә ону бәзәксиз гојар:

بسی در شکفتی نمودن طواف
عنان سخن را کشد در گزاف
وگر بی شگفتی گزای سخن
ندارد نوی نامه های کهن
سخن را باند ازهٔ دار پاس
که باور توان کردنش در قیاس
سخن گرچو گوهر بر آرد فروغ
چو ناباور افتد نماید دروغ
دروغی که مانند باشد بر است
به از راستی کز درستی جد است [372]

(Гәрибәлик ахтармагда чох һәрләнмәк сөзүн јүјәнини бош мүбалиғәјә чәкәр. Сөз гәрибәлик олмадан дејилсә дә, көһнә әсәрләрә бир јенилик кәтирә билмәјәчәксән. Сөзүн өлчүсүнә о дәрәчәдә рәајәт ет ки, мүгајисәдә (мәнтигдә) она инанмаг мүмкүн олсун. Сөз мирвари кими нә гәдәр парылтылы олса, инанылмаса јалан көрүнәр... Доғруја охшајан бир јалан, һәгигәтдән узаг олан дүзлүкдән јахшыдыр).

Сәнәткар истифадә етдији материаллары кор-коранә гәбул етмәмәли о һәр сөзү «өз тәрәзиси илә өлчмәли»дир.

[372] «Шәрәфнамә», сәһ. 59.

Низами өз әсәрләрини јарадаркән кечмиш әдәби ирсдән сәмәрәли сурәтдә истифадә етмәклә јанашы, еј-ни заманда өз илһамынын күчү илә дә ше'рә орижинал-лыг кәтирмәјә чалышан бир сәнәткар олмушдур. Шаирә көрә бәдии әсәрин күчү онун инсана нечә тә'сир едә билмәси илә мүәјјәнләшир. Бәдии әсәр елә јазылмалыдыр ки, о охучуну күлдүрдүјү кими, һәм дә ағлада билсин;

شکر دانم از هر لب انگیختن
گلابی، ز هر دیدهٔ ریختن
کسی را که در گریه آرم چو آب
بخند انمش باز چون آفتاب [373]

(һәр додаға шәкәр гатыб, һәр бир көздән күлаб төкә биләрәм. Су кими ағлатдығым шәхси күнәш кими јенидән күлдүрәрәм).

Низамијә көрә заманә дәјишир, һадисәләр бир-бирини әвәз едир, бир дөврдәки сәнәткарлар сырадан чыхыр, өлүр, онлары исә башгалары әвәз едир. Она көрә дә заманә һәр бир вахтда сәнәткардан јени әсәр тәләб едир.

Шаир өз дөврүндә сәнәткарын гијмәтләндирилмәмәсини дә көстәрир:

نبینم کسی را درین روز گار
که میلش بود سوی آموز گار [374]

(Бу заманда һеч бир кәси көрмүрәм ки, онун өјрәдәнә (мүәллимә—*Ә. А.*) мејли олсун).

Низами сәнәт әсәрини баша дүшмәјән, пешәси «јеjиб-јатмагдан» ибарәт оланлара нифрәт едирди. Шаирә көрә «корлар чыраг көрә билмәз», сөз демәк о заман фајдалы олар ки, она гијмәт верилсин.

Шаир Искәндәрин дирилик сују далынча кедиб әбәди һәјат әлдә етмәк мәгсәдини бош иш һесаб едиб дејирди ки, Искәндәр бу ишин далынча дүшәрәк, ону әлдә едә билмәдисә дә, «Искәндәрнамә» илә дирилик сујуну тапачаг. Низамијә көрә бәдии әсәр инсанын адыны әбәдиләшдирмәк кими јүксәк кејфијјәтә маликдир. Шаирин фикринчә сәнәткар физики чәһәтдән өләчәк, ондан исә јалныз јахшы әсәри јадикар галачагдыр. Буна көрә дә о, «Искәндәрнамәни» белә гијмәтләндирди: Онун нә бир һәрфини аләм јаддан чыхарачаг, нә јағыш јујачаг, нә дә күләк апарачагдыр[375].

[373] «Шәрәфнамә», сәһ. 34.
[374] Јенә орада, сәһ. 118.

«Искәндәрнамә» көзәл тәшбиһ, истиарә, мүбалиғә, тәзадлар, ләтифәләр, мүһарибә сәһнәләринин тәсвири, тәбиәт мәнзәрәләри, кичикһәчмли һекајәләр, јығчам, лакин дәрин мә'налы аталар сөзү ,афоризмләр, идеомалар вә саирә илә зәнкиндир. Низами бунлары классик әдәбијјатда мөвчуд олан ән'әнәләрдән кениш истифадә етмәклә гәләмә алмышдыр.

Т ә ш б и һ л ә р (бәнзәтмә) әсәрин башлыча бәдии тәсвир васитәләриндән бiридир. Поеманын әксәр бејтләриндә тәшбиһләрдән истифадә едилир. Низаминин јаратдығы тәшбиһләрин сәчијјәви хүсусијјәтләриндән бири онун рәнкарәнк мә'на мүхтәлифлијинә малик олмасыдыр. Тәшбиһләрдә әшјалар арасындакы ән башлыча сәчијјәви, гаршылыглы охшар чәһәтләр нәзәрдә тутулур. Бу исә јалныз һәр бир әшја вә ја һадисәнин дахили мәзмун вә мә'на мүхтәлифлијинә јахындан бәләд олмагла мүмкүндүр.

Тәдгигатчылардан Ш. Не'мани, Ј. Бертелс, С. Нәфиси, Ә. Шәһаби вә башгалары Низаминин «Искәндәрнамә»дә гүввәтли тәшбиһ јаратмаг сәнәтини јүксәк гијмәтләндирмишләр. Мәсәлән, Ш. Не'мани Низами тәшбиһләринин хүсусијјәтләрини чох көзәл шәрһ едәрәк јазыр: «Низами ше'ринин хүсусијјәтләриндән бири олан инчәлик, зәрифлик (шухлуг) онун истиарә вә тәшбиһләриндә көрүнүр вә һисс едилир. Истиарә вә тәшбиһ сөзүн бәзәји вә ја мәһз тәбии әјләнчәси кими ишләндикдә о гәдәр дә мүһүм чәһәт кими нәзәрә кәлмир, лакин бә'зи истиарә вә тәшбиһләр вардыр ки, онлар әсил мәзмуна тә'сир едир, онун күчләнмәсини артырыр. Бир мәтләбин ифадә едилмәси үчүн бир нечә сәһифә лазым кәлир»[376].

[375] «Шәрәфнамә», сәһ. 44.
[376] Ш. Н е ' м а н и. Көстәрилән әсәри, сәһ. 243.

Низами ашағыдакы мәшһур тәшбиһи Иран һөкмдары Даранын өлүмү мүнасибәтилә јазмышдыр:

نسب نامهٔ دولت کیقباد
ورق بر ورق هرسوئی برده باد [377]

(Кејгубад[378] дөвләти нәсәбнамәсини[379] күләк вәрәгвәрәг һәр тәрәфә апарды).

Мүәллиф бу бејтдәки тәшбиһлә Иранын Һәхаманишләр сүлаләсинин сон һөкмдары Даранын Искәндәр тәрәфиндән мәғлуб олмасы вә узун тарихә малик олан бөјүк бир сүлаләнин сона чатдығыны көстәрмәк истәмишдир. Ш. Не'мани јазыр ки: «вәзијјәтә бахын, көрүн тәшбиһ сәнәти нә гәдәр дәрин тә'сир бағышламыш, ону охучуларын нәзәриндә нечә әзәмәтли вә көзәл чилвәләндирмишдир...[379].

Низаминин ше'р дили чох зәнкин олдуғу үчүн о, бир әшја вә һадисәјә бир нечә тәшбиһ јарада билмишдир. Мәсәлән, әсәрдә күнәш сөзү «ајинеји-Чини» (Чин ајнасы), «шаһи-Чин» (Чин шаһы), «зәррин чирағ» (гызыл чыраг), «ханеји-зәррин» (гызыл ев)..., күндүз сөзү «остхани-сәпид» (ағ сүмүк), «тәшти-зәррин» (гызыл тешт), «хатуни-Јәғма», (Јәғма хатыны)..., кечә мәфһуму исә «чаһар дивар» (дөрд дивар), «әждәһаји-сијаһ» (гара әждаһа), «пәрәнди-сијаһ» (гара ипәк) вә с.

Шаир сәчијјәви тәшбиһләри сечмәји бачарыр. Ордунун гүдрәти Елбурс, Гаф, Бисутун кими мәшһур дағлара, инсан тәләфатынын чохлуғу ган селинә, ган дәнизинә, бир-бирилә дүшмәнчәсинә гаршы-гаршыја дуран ики орду, ики булуда охшадылыр. Алынмаз гала уғрундакы дөјүш исә «булуд вә ја күнәшлә» вурушмаг кими ифадә едилир.

Әсәрдә һејванат вә биткиләр аләминдән бир тәшбиһ објекти кими кениш истифадә едилир. Мәсәлән, бејтләрин бириндә румлуларын күчү балыға, зәнчиләринки исә нәһәнкә охшадылмагла фикир чох ајдын ифадә олунмушдур.

---

[377] «Шәрәфнамә», сәһ. 183.
[378] Кејгубад Иранын гәдим шаһларындандыр.
[379] Нәсл чәдвәлидир.

Искәндәрин зәнчи сәркәрдәси үзәриндә дөјүшә атылмагла көстәрдији гәһрәманлығы шаир ики бејтлә беләтәсвир едир:

بکبك دری چون در آید عقاب
چگونه جهد بر زمین آفتاب
از ان تیز تر خسر و پیلتن
بتندی در آمد بان اهر من [380]

(Фил көвдәли шаһ (Искәндәр) гартал дағ кәклијинин үстүнә шығыјан кими, күнәш ишығынын сүр'әтлә јерә дүшдүјү кими, чәлд Әһримәнин (дүшмәнин) үстүнә һүчум чәкди).

Икинчи бејтдә Искәндәрин дүшмән үзәринә һүчуму биринчи бејтдәки гарталын дағ кәклији үзәринә шығымасы вә күнәшин бир анда өз шүаларыны торпаг үзәринә салмасы сүр'әтинә бәнзәдилир.

Башга бир мисал:

بزرگان لشگر همه گرد شاه .
نشستند چون اختران گرد ماه [381]

(Орду бөјүкләринин һамысы, ајын әтрафындакы улдузлар кими, шаһын әтрафында отурдулар (топландылар).

Бурада гошун башчыларынын Искәндәр әтрафына топланмасы ајын улдузларла эһатә едилмәсинә бәнзәдилмишдир.

Низами чох заман тәсвир етдији инсан вә јахуд әшјанын адыны чәкмир, онларын кејфијјәтини тәшбиһләр васитәсилә изаһ едир.

Шаир сагинамә вә мүғәннинамәләриндә дә тәшбиһләрдән кениш истифадә етмишдир:

بیا ساقی آن می که رومی وشست
بمن ده که طبعم چو زنگی خوشست... [382]

---

[380] «Шәрәфнамә», сәһ. 97.
[381] Јенә орада, сәһ. 408.
[382] Јенә орада, сәһ. 83.

(Саги тәб'им зәнчи кими хош олдуғу үчүн кәл, румлу рәнкли о меји мәнә вер).

Низами биринчи мисрада мејин рәнкини румлуларын сифәтинә, икинчи мисрада исә өзүнүн хош тәб'ини зәнчиләрин шух тәбиәтләринә бәнзәтмәклә, фикрини чох ајдын ифадә етмишдир.

Шаир Искәндәрин овчулугдакы мәһарәтини бу саһәдә мәшһур олан Бәһрам-курла мүгајисә едәрәк јазыр:

خرا منده میرفت بر پشت بور
بگور افکنی همچو بهرام گور.[383]

(Искәндәр) кур овуна боз атын белиндә Бәһрам-кур кими јорғалајыб кедирди).

Низами Искәндәрлә Нүшабәнин шән мәчлисләринин бирини «Хосров вә Ширин» әсәриндә тәсвир олунан бөјүк бир һекајә илә әлагәләндирәрәк јазыр:

یکی جوی از ان حوض نوشین گلاب
نه خسرو که شیرین ندیده بخواب [384]

(Күлаблы шәрбәт һовузундан олан бир әрхы нә Хосров, нә дә Ширин јухусунда көрмүшдү).

Шаир бу мисрадакы күлаблы шәрбәт һовузуну Ширинин гәсринә чәкилмиш сүд архына бәнзәтмишдир.

Низами бә'зән мүрәккәб мәзмуна малик олан тәшбиһләрдән дә истифадә едир. Онун тәшбиһ вә истиарәләриндә мүхтәлиф мә'наларь билдирән ифадәләр, сөзләр ишләдилир.

Авропа тәдгигатчыларындан С. Вилсона көрә о. (Низами—*Ә. А.*) елә тәсвир (образ) вә метафоралар ишләдир ки, бунлары јалныз поетик мә'на вә мөһкәм идрака (мүһакимәләрә) малик олмадан баша дүшмәк мүмкүн дејилдир... Низамини баша дүшмәк үчүн ән јахшы мүһакимә (идрак) вә тәсәввүрүмүздән истифадә етмәлијик[385].

Әсәрдә мүрәккәб мәзмунлу тәшбиһләр аз дејилдир. Мәсәлән, шаир инсанын өмрүнү көклү бир ағача бәнзәдәрәк, о ағачын јарпагларынын төкүлмәси һадисәсини өлүмлә әлагәләндирмишдир:

درختیست شش پهلو و چار بیخ
تنی چند را بسته بر چار میخ
یکا یك ور قهای ما زین درخت
بزیر اوفتد چون شود باد سخت [386]

(Зәманә) алтыјанлы вә дөрдкөклү бир ағача бәнзәр. О, бир чохларыны чармыха чәкмишдир. Елә ки, күләк бәрк әсмәјә башлады өмрүмүзүн јарпагларыны бирбир бу ағачдан јерә салыр).

Биринчи мисрадакы «дрәхти шешпәһлу» (алтыјанлы ағач) дејилдикдә, һәр әшјанын дөрд јан вә ики алтүст тәрәфи нәзәрдә тутулур. «Чаһар бих» (дөрд көк) исә гәдим анлајыша көрә каинатын әсасыны од, су, һава вә торпаг тәшкил едән дөрд үнсүрдән ибарәтдир. Икинчи мисрада чармыхын (дөрд мых демәкдир) дөрд сүтуну нәзәрдә тутулур вә бу дөрд көклү ағача охшадылмышдыр. Икинчи бејтдә ағачын јарпаглары бәрк күләкдән төкүлән кими, заманын рәһмсизлији дә инсан өмрүнүн вәрәгләрини төкүр, јә'ни ону өлүмә мәһкум едир.

Беләликлә, Низамидән кәтирилмиш тәшбиһ нүмунәләри көстәрир ки, бунлар ифадә етдији дәрин мә'на вә јүксәк бәдиилији илә әсәрин кејфијјәтини даһа да артырмышдыр.

Әсәрдә Низаминин гүдрәтли сәнәткарлыг аләминдән чыхмыш гүввәтли мүбалиғәләр дә вардыр. Шаир фикри тә'сирли вермәк үчүн һадисәләри чох бөјүтмәк вә кичилтмәк јолу илә мүбалиғәләр јарадыр. Мәсәлән, шаир «Искәндәрнамә»дән данышыркән јазыр:

که خواننده را سربر آرد ز خواب
برقص آورد ماهیان را در اب [387]

(Охучунун башыны јухудан ајырар, суда балыглары рәгсә кәтирәр).

---

[383] «Игбалнамә», сәһ. 149.
[384] «Шәрәфнамә», сәһ. 272.
[385] Ситат Арберрунун китабындан кәтүрүлмүшдүр. Бах: Arberry. Classical Persian Literature, London, 1958, p. 122.
[386] «Шәрәфнамә», сәһ. 73.
[387] Јенә орада, сәһ. 499.

Низами бу мүбалиғə илə өзүнүн «Искəндəрнамə»дə көстəрдији сəнəткарлығы, поеманын охучулара едəчəји тə'сирин һəддини көстəрмəк истəјир. Һəгигəтдə исə бəдии əсəрин кејфијјəтилə, балыгларын дəниздəки һəрəкəтинин бир-бирилə һеч бир əлагəси јохдур.

Искəндəрин натиглији

لبش در سخن موچ طوفان زند [388]

(Данышдыгда додағында туфан далғасы јаранып)— дејə көстəрилир.

Гəһрəманын күчү белə нүмајиш етдирилир:

گرم ژرف در یا بود همنبرد
ز دریا بر آرم بشمشیر گرد [389]

(Əкəр дəрин дəнизлə дə вурушсам, гылынчла дəниздəн тоз галдырырам).

Биринчи мисрада дүшмəнин гүввəси чох шиширдилəрəк чошғун дəнизə бəнзəдилмиш, икинчи мисрада исə гəһрəманын она зəрбə чалачағы «дəниздəн тоз галдырмаг» мүбалиғəси илə ифадə едилмиш, куја Искəндəрин гылынчынын тə'сириндəн дəнизин сују гурујуб, јериндəн тоз галхачагдыр.

Мүһарибə тəсвири заманы:

بر آمد یکی ابر زنگار گون
فرو ریخت از دیده دریای خون [390]

(Гарамтыл бир булуд кəлди, көзүндəн ајағына ган дамыздырды).

Икинчи мисрадакы «көзүндəн ајағына ган дамыздырды» ифадəси мүбалиғəдир. Бу ифадəнин һəгиги мə'насы агламағын шиддəтини көстəрсə дə, бурада мəчази мə'нада ишлəдилəрəк, гылынчдан даман ган дамчыларынын чохлуғуна ишарə едилмишдир.

Низами башга бир бејтиндə Даранын гана гəрг олмуш јаралы бəдəнини «башдан ајаға ган дəнизиндə иди» мүбалиғəси илə көстəрмишдир.

[388] «Шəрəфнамə», сəһ. 346.
[389] Јенə орада, сəһ. 352.
[390] Јенə орада, сəһ. 106.

Низаминин башга бир мүбалиғəси мараглыдыр:

چو برشاخ آهو کشد چرم گور
بد وزد سر مور برپای مور [391]

(О, чејран бујнузундакы кур дəрисини чəкəндə, јə'ни камандакы зеһи (кириши) дартанда гарышганын ајағыны онун башына тикəр).

Шаир «Фитнə» һекајəсиндə («Једди көзəл»дə) тəсвир етдији Фитнəнин Бəһрам-кура чејранын дырнағыны башына тикмəк тəклифини «Шəрəфнамə»дə башга шəкилдə тəкрар етмəклə «гарышганын башыны онун ајағына тикмəк» бачарығындан сөһбəт ачыр. Бөјүклүјүнə көрə чејранын дырнағыны башына тикмəк бачарыг тəлəб етсə дə, гарышганын башыны өз ајағына санчмаг даһа чох мəһарəт тəлəб едир. Белəликлə, шаир бу мүбалиғə илə Искəндəрин овчулуг мəһарəтини Бəһрамкурла мүгајисə етмишдир.

Низами тəрəфиндəн т ə з а д л а р да бөјүк усталыгла јарадылмышдыр. Шаир мүсбəт вə мəнфи мə'налы əшја вə ја һадисəлəри бир-биринə гаршы гојмагла өз фикирлəрини даһа тə'сирли бир шəкилдə верир. Ичтимаи һəјатдакы зиддијјəтлəр, заманын доғурдуғу писликлə јахшылыг, əдалəтлə, зүлм вə с. кими бир-биринə зидд мүнасибəтлəр Низаминин ајры-ајры мисраларындакы тəзадлара материал вермишдир.

Поемадакы тəзадлары тəгриби дə олса ашағыдакы шəкилдə груплашдырмаг олар: ајры-ајры мисралар дахилиндəки бир-биринə зидд олан сөзлəрин гаршы-гаршыја гојулмасы, тəк-тəк сөзлəр дејил, бүтөв фикирлəрин бир-бирилə гаршылашдырылмасы, ајры-ајры епизодлардакы һадисəлəрин тəзады вə с.

Дара јаралы оларкəн Искəндəр онун јанына кəлəрəк, башыны дизинин үстүнə гојмасыны шаир ашағыдакы тəзадла ифадə едир:

سر خسته رابر سر ران نهاد
شب تیره برروز رخشان نهاد [392]

[391] «Шəрəфнамə», сəһ. 85.
[392] Јенə орада, сəһ. 183.

(Јаралы башы дизинин үстүнә гојду, гаранлыг кечәни ишыглы күндүзә гатды).

Бејтин икинчи мисрасында «шәби-тире» (гаранлыг кечә) дејилдикдә Даранын зүлмәт кими гара күнү, «рузи-роушән» (ишыглы күндүз) исә Искәндәр нәзәрдә тутулур ки, бунлар тәзаддыр.

«Күл вә тикан» сөзләри васитәсилә дә тәзад јарадылмышдыр:

عمارت همیکرد و زر میفشاند
همه خار میکند و گل میفشاند [393]

(Искәндәр) бина тикиб гызыл сәпирди, тиканлары тамам гопарыб, күл әкирди).

Бурада гәһрәманын көрдүјү хејирхаһ ишләр тиканы газыб јериндә күл әкмәсилә ифадә едилмишдир. Күл Искәндәрин көрдүкләри бүтүн ичтимаи хејирләрин ифадәси, тикан исә зүлм, әдаләтсизлик мә'насында ишләнмәклә, бөјүк һадисәләри өзүндә үмумиләшдирмишдир. Һәмин сөзләрин һәгиги мә'насы онунла ифадә олунан ичтимаи мә'на гаршысында көлкәдә галыр.

Шаир чох јердә ејни бејтдә олан фикирләри бир-биринә гаршы гојмаға чалышыр. О, Искәндәрин гәләбәләри илә, онун өлүм ајағындакы ачизлијини бир-бирилә гаршылашдырыр:

شکسته شد آن مرغ را پر و بال
که جولان زدی در جهان ماه و سال
بپژمرد لاله بیفتاد سرو
بچنگال شاهین تبه شد تذرو [394]

(Дүнјада ај вә илләрлә чөвлан едән о гушун гол-ганады сынды. Лалә солду, сәрв дүшдү, гырговул шаһинин чајнағында мәһв олду).

Көрүндүјү кими, Низами бу бејтләрлә гәһрәманын бир тәрәфдән «дүнјада ај вә илләрлә чөвлан едән» мүвәффәгијјәтли һәјатыны, дикәр тәрәфдән исә өлүмүнүн мүгајисәли сәһнәсини верир. Јахуд о, һәмин фикри башга бир бејти илә чох инандырычы сурәтдә ифадә едир:

سکندر که بر سفت مه زین نهاد
ز نالندگی سر ببالین نهاد [395]

(Ајын белинә јәһәр гојан Искәндәр[396], инди налә едәрәк јасдыға баш гојду).

Шаир поемада көзәл гафијәләр ишләтмишдир. Әсәрдә гафијәләнән сөзләр садәчә олараг бир-биринә охшадылмыр, јә'ни заһири чәһәтдән һәмаһәнклик јаратмаг кими формал чәһәтлә дејил, һәмгафијә олунан сөзләрин хүсусијјәтләринин нәзәрә алынмасы вә хүсуси сечилмәси принсипинә әсасланыр.

Поемада мүхтәлиф гафијә формаларындан истифадә едилир ,онлар әсасән сәрбәст вә гоша гафијәләр (әрәбләр зүлгафијәтејн, фарслар исә до гафијә дејир) ибарәтдир. Ш. Не'мани Низамини көзәл гафијәләр јарада билән бир сәнәткар кими гијмәтләндирирди[397]. Әсәрдәки гафијәләрин зәнкинлији, шаирин дилиндә олан сөз еһтијатынын чохлуғу илә тә'мин олунмушдур. Һәмгафијә олан сөзләр мүәллиф тәрәфиндән хүсуси сечилдији үчүн бејтдәки бүтүн сөзләрлә узлашыр.

Гафијәләрдән бә'зи нүмунәләр кәтирәк: Мәсәлән,

С ә р б ә с т г а ф и ј ә:

که از هر سخن بر تر اشم گلی
بر آن گل زنم ناله چون بلبلی [398]

(Һәр сөздән бир күл дүзәлдәрәм, сонра о күл гаршысында дуруб, бүлбүл кими налә едәрәм).

Бурада һәмгафијә олан күл-бүлбүл форма вә мәзмун чәһәтдән ујғун сөзләрдир.

И к и л и г а ф и ј ә д ә бејтдәки мисраларын сон ики сөзү бир-бирилә һәмгафијә олур:

---

393 «Шәрәфнамә», сәһ. 77.
394 «Игбалнамә», сәһ. 191.
395 «Игбалнамә», сәһ. 190.
396 Шәрг әдәбијјатында Искәндәрин ајы јәһәрләјиб минмәси рәвајәти кениш јајылмышдыр. Бу онун фөвгәл'адә гәләбәләринә ишарәдир.
397 Ш. Н е ' м а н и. Көстәрилән әсәри, сәһ. 263.
398 «Шәрәфнамә», сәһ. 34.

چو سو سن سراز بندگی تافته
نم از چشمهٔ زندگی یافته [399]

(Сүсән кими көләликдән бојун гачырды, дирилик сујундан нәм тапды (чанланды).

Биринчи мисрада бәндәки тафте икинчи мисрадакы зендәки јафте илә гафијәләнмишдир.

Шаир һәмгафијә сөзләрин мә'наларына хүсуси фикир вермишдир. Мәсәлән, онун ишләтдији кәнч сөзү рәнчлә гафијәләндирилир. Ајры-ајры мисралардакы фикирләр гаршы-гаршыја гојуларкән әкс вә ја мүнасиб сөзләр сечилир. Мәсәлән, мур-зур, азад-бидад, шаһзадәган-офтадеган, базу-тәразу, фил-Нил, пас-бинһәрас вә с.

Низами ше'ри рәван, ахычы олмагла мусиги аһәнкини хатырладыр. Мүәллиф башга поемаларында олдуғу кими, бурада да гүввәтли тәбиәт тәсвирләри јаратмышдыр. Ш. Не'мани Низаминин тәбиәт тәсвирләри јаратмаг гүдрәти барәдә көстәрир ки, тәбиәтин вәсфи вә онун мәнзәрәләринин тәсвири—јә'ни «баһару баг» узун мүддәт шаирләр үчүн хүсуси мөвзу олмуш, лакин Низами бу саһәдә дә онлардан ирәлидә кетмишдир[400].

Низами өз тәб'инин гидасыны реал тәбиәт вә онун көзәллијиндән алмышдыр. Шаирин реал тәбиәт һаггында анлајышы јашадығы Азәрбајчан торпағынын тәбии көзәллијилә бағлыдыр. Поемадакы тәбиәт тәсвирләри ичәрисиндә хүсуси јер тутан Бәрдәнин вәсфи буна ајдын сүбутдур, бурада шаирин өз вәтәнинә сонсуз мәһәббәти бариз сурәтдә өзүнү көстәрир.

Низами Кәнчәви тәбиәтдән алдығы илһамы, зөвгү баһарын вәсфиндә чох шаиранә бир сурәтдә көстәрмишдир:

زمستان برون رفت و امد بهار
بر اورد سبزه سر از جویبار
دگرباره سر سبزشد خاک خشک
بنفشه برا میخت عنبر بمشك

[399] «Шәрәфнамә», сәh. 40.
[400] Ш. Не'мани. Көстәрилән әсәри, сәh. 248.

بعنبر خری نرگس خوا بناک
چو کافور تر سر برون زد ز خاك
گشادم من از قفل گنجینه بند
بصحرا علم بر کشیدم بلند
نهان پیکر ان هاتف سبز پوش
که خواند سراینده او را سروش
باواز پوشید گان گفت خیز
گزارش کن از خاطر گنج ریز [401]

(Гыш кетди, баһар кәлди, архын кәнарында јашыллыг баш галдырды. Гуру торпаг јенидән јашыл олду, бәнөвшә әнбәри мүшкә гарышдырды. Јухулу нәркиз әнбәр алмагдан өтрү тәзә (тәр) кафур кими торпагдан баш галдырды. Мән (Низами—*Ә. А.*) бағлы хәзинәнин гыфылыны ачараг, сәһраја уча бир бајраг галдырдым. Шаирин Сүруш[402] адландырдығы јашыла бүрүнмүш о кизли һатиф сакит сәслә мәнә: галх, зәнкин хатирәнлә нәгл ет,—деди).

Низами тәбиәтин вургуну иди, өзүнүн дедији кими, тәбиәт онун илһам мәнбәји олмушдур:

تماشای این باغ دلکش کنم
بدو خاطر خویش راخوش کنم [403]

(Бу чазибәдар бага тамаша едәрәк, онунла өз хатирими хош едим).

Шаир тәбиәтин бир үнсүрү дедикдә күл, чичәк, бүлбүл, ахар чајлар, тәмиз һава, кениш мешәләр, јашыл будаглы ағачлар, ахар булаглар, јеничә торпагдан баш галдырмыш отлар вә чејранлар ојлагы олан чәмәнләри нәзәрдә тутур. О, «сүнбүлүн ағырлыгдан әјилмәси вә чејранын көклүкдән тәрпәнә билмәмәсини» көстәрәрәк,

[401] «Шәрәфнамә», сәh. 113.
[402] J. Е. Бертелс јазыр ки, Сүруш адыны мүсәлманлар Чәбраилә вермишләр вә о, «Авеста» әсәриндә Сраоша кими хатырладылыр. Бах: Низами Гянджеви. Искендер-наме, ч. 1, перевод и ред. чл.-корр. АН СССР проф. Е. Э. Бертельс. Баку, 1940, сәh. 112.
[403] «Шәрәфнамә», сәh. 118.

ахар бол суларын биткиләр аләминә дирилик вердијиндән, илдырым чахараг булуддан төкүлән «нејсан јағышы» илә јердә әмәлә кәлән чүчәрти вә тут јарпағы илә бәсләнән барама гурдунун вердији хејирдән данышыр.

Низамидә тәбиәт тәсвири чох инандырычы вә тә'сирлидир. Шаир мәнзәрә тәсвирләринин бириндә ачыг һавада зәһмәтлә мәшғул олан тарла көзәтчиләринә гушларын салам вермәсини хатырладыр:

نوای چکاوک به از بانك رود
بر آورده با دشتبا نان سرود
گره بر گمر گه زده ساق جو
رسیده بدهقان درود درو . . .[404]

(Торағајын рудун сәсиндән јахшы аһәнки, тарла көзәтчиләринә нәғмә кәтирди (охуду). Арпа күләши кәмәринә дүјүн вуранда, кәндлијә бичин вахты олмасы хәбәрини чатдырды...).

Тәбиәт тәсвирләриндә гүввәтли тәзад јарадылыр, баһарла гыш бир-бирилә гаршылашдырылыр, баһар дедикдә чаванлыг, кәнчлик, пајыз, гыш фәсилләри исә инсанын кәдәрилә сәчијјәләндирилир. Шаир санки тәбиәтин гајғысына галыр, күлләрин бој атмасы илә севинир, шахтанын ону солдурмасы илә кәдәрләнир.

Әсәрдә һәр бир фәслин ајрылыгда тәсвири верилир. Шаир јајын исти нәфәсинин мејвәләр аләминә етдији тә'сириндән сөһбәт ачараг јазыр:

بجوشید در کوه و صحرا بخار
شکر خنده زد میوه بر میوه دار
زهامون سوی کوه شد عندلیب
بغربت همی گفت چیزی غریب
بگوش اندرش از هوای تموز
نوای چگاوك نیامد هنوز[405]

[404] «Шәрәфнамә», сәһ. 321.
[405] «Игбалнамә», сәһ. 176.

(Дағ вә сәһрада бухар чошду, ағачында мејвә ширинчә күлүмсәди (јетишди). Бүлбүл дүзәнликдән дағ тәрәфә кедиб, гүрбәтдә гәриб бир маһны (шеј) охуду. Јај (тәммуз)[406] һавасындан онун гулағына торағајын нәғмәси һәлә кәлмәди).

Бу, һәгигәтдә дә гушлар аләминдә бир адәтдир. Онлар јајын гызмар күнәши алтында өз јерләрини мүвәггәти олараг дәјишир вә сәрин дағларда мәскән салырлар. Хүсусилә шаир онсуз да охумаг адәти олан бүлбүлүн наләсини елә тәсвир едир ки, куја о тәзә јурдда гәриблијиндән аһу-налә едирмиш.

Низами пајыз күләјинин сәһраја кәлмәси илә күлләри мәһв етмәсини, бағын сәркүзәштинин дәјишмәсини, күләјин бағы бәрбад һала салмасыны, вахтилә јашыл јарпаглы олан будагларын јандырылмасыны, артыг арада күл вә мејвәдән нишанә галмамасыны, бағбанын бағы унутдуғуну чох јаныглы сурәтдә тәсвир едир. Шахтанын зәриф күлләрин солдурмасы чох образлы бир шәкилдә белә ифадә едилир:

چو بر گل شبیخون کند ز مهر یر
بطفلی شود شاخ گلبرگ پیر[407]

(Шахта күлә гәфләтән һүчум етдикдә, күл будағы һәлә ушагкән (гөнчә икән) гочалыр).

Низаминин тәбиәт тәсвирләри әфсанәви, гејри-реал хүсусијјәтә малик дејилдир. Онлар һадисәләрин инкишафына ујғунлашдырылараг, онун көмәкчиси олур. Тәбиәт тәсвири сәһнәләри чох дүзкүн олараг сүжет әтрафында бирләшир вә гәһрәманынын психолокијасы илә там ујғун кәлир. Мәсәлән, Искәндәрин гәләбәләрлә нәтичәләнәчәк һүчумлары тәбиәтин хош бир вахты илә башланырса, өлүмү илә «тәбиәт ағламаға кәлир», гәһрәман данышаркән тәбиәтдәки әшјалар сусур.

Адәтән тәбиәт вә инсан ајры-ајры мәфһумлардыр, бунларын һәр биринин ајрыча әламәтләри вардыр. Инсандан сөһбәт ачаркән тәбиәт тәсвирини гејд етмәмәк дә олар. Һәр ил баһарын кәлмәси, күлләрин ачылмасы јајын дүшмәси илә мејвәләрин јетишмәси вә с. кими

[406] Тәммуз Сурија тәгвиминдә 8-чи ајын (август) адыдыр.
[407] «Игбалнамә», сәһ. 197.

бир-бирини əвəз едəн һадисəлəр ади һал олса да, бунлар Низами тəсвирлəри илə һəјати мə'на кəсб едир. Мүəллифин јаратдығы көзəл тəбиəт тəсвирлəри инсана бир тəрəфдəн бədии зөвг верир. Дикəр тəрəфдəн исə охучу ондан ибрəт алыр.

Аврпа тəдгигатчыларындан Һ. Риттер тəбиəт тəсвири јаратмагда Низами илə Көте сəнəткарлығыны мүгајисə едəрəк үстүнлүјү Низамијə верир. О, көстəрир ки, тəбиəт тəсвирлəри Низамидə тəбии олдуғу һалда, Котенин əсəрлəриндə заһири аһəнкдарлыг горунур[408].

Шаир Искəндəрин хəстəлəнмəси тəсвиринə кечмəздəн əввəл, сөһбəти бағын сəркүзəшти илə башлајыр. Көзəл бағ унудулмуш, чəһ-чəһ вуран гушларын сəси кəсилмиш, бүлбүл вə күлдəн нишан галмамыш, һəр бир тикан күллəрə дағ басмыш, бағда нə бир нəва (гуш сəси) вə нə бир јарпаг вардыр[409].

Низами «мүшк ијли күллəрин пəришан һалда гуру торпаға дүшмəси» илə гəһрəманын фачиəсини даһа да тə'сирли вермəјə чалышыр. О, инсанда севинч, кəдəр јаратмаг истəдикдə тəбиəт мəнзəрəлəриндəн истифадə едир. Əкəр сөһбəт шахтанын күллəри məһв етмəси һағгында кедирсə, охучунун гəлбиндə кəдəр, тəəссүф ојаныр. Əсəрдə бунун ардынча гəһрəманын фачиəси тəсвир едилдикдə, охучуда күллəрин һəјатына олан тəəссүф гəһрəманын да һəјатына аид олур. Шаирин лирикасы тəбиəт тəсвирлəриндə даһа бариз бир шəкилдə нəзəрə чарпыр.

Əсəрдə бədии тəсвир василəлəринин чанлы нүмунəлəриндəн олан тəшхислəрдəн тез-тез истифадə едилир. Тəшхислəрдə чансыз əшјалара инсан хасијјəтлəри верилмəклə, фикир даһа инандырычы шəкилдə мејдана чыхарылыр:

مغنی چو بی پرده گوید سرود
زند خنده بر بانك او بانك رود [410]

(Муғəнни пəрдəсиз (аһəнксиз) нəғмə охујарса, рудун сəси онун сəсинə күлəр).

[408] Ritter Hellmut. Über die Bildersprache Nizamis. Berlin und Leipzig, 1927, p. 6.
[409] Бах: «Игбалнамə», сəһ. 190.
[410] «Шəрəфнамə», сəһ. 124.

Низами бурада күлмəк кими инсана мəхсус хасијјəти руда аид едир, муғəнни һаваны пəрдəсиз (аһəнксиз) чалдығы үчүн рудун сəси она истеһза едəрəк күлүр.

Шаир «низəнин көзү дүшмəнин јолундадыр»[411] демəклə күјə дөјүшмəк арзусу илə көзү јолда олан силаһа инсан хасијјəти вермишдир. О, күнəшин батмасыны ишыглы күндүзүн башы јухуја кетди» шəклиндə ифадə етмишдир:

چو در برقع کوه رفت آفتاب
سر روز روشن در آمد بخواب [412]

(Күнəш дағын негабына өртүлəндə ишыглы күндүзүн башы јухуја кетди).

Үмумијјəтлə тəшхислəрə ән чох тəбиəт тəсвирлəриндə јер верилир, инсан һəрəкəтлəри мејвəлəрə тəтбиг едилир, санки мејвəлəр шадланыр, күлүр. Фүзули илə Низами тəшхислəри арасында бу чəһəтдəн јахынлыг һисс олунур. Низами јазыр:

زشادی لب پسته خندان شود
رطب بر لبش تیز دندان شود . . .
ز سر مستی انگور مشگین کلاه
بر انگشت پیچیده زلف سیاه [413]

(Пүстəнин додағы севинчдəн күлəр, рутəб (бурада шаир пүстəнин ичини рутəбə—јаш хурмаја, һəм дə дилə охшадыр) онун додағына диш гычајыр (јə'ни пүстəнин додағыны јармаға вə көрүнмəјə чалышыр)... «Мишкин колаһ» үзүм сəрхошлугдан бармагларына гара сачларыны сарыды. (Јə'ни онун бармаға охшар узун дəнəлəри гаралды, үзүм јетишди).

Шаир бу бејтдə инсанын додагларынын шадланаркəн күлмəси һадисəсини күлүмсəр көрүнүшү пүстəнин гурулушуна охшадыр. Күјə пүстə инсан кими шадланмышдыр. Бунунла да шаир бурада мејвəлəрин јетиш-

[411] «Шəрəфнамə», сəһ. 352.
[412] Јенə орада, сəһ. 428.
[413] «Игбалнамə», сəһ. 186—187.

дијини көстәрмәк истәмишдир. Икинҹи бејтдә сөһбәт үзүм салхымынын гурулушундан кедир.

Әсәрдә истиарәләр дә чохдур. Мәсәлән, шаир јазыр:

بر افروخت آن ماه چون آفتاب
فرو ریخت بر گل ز نرگس گلاب [414]

(О ај күнәш кими ишыгланды, нәркиздән күлүн үстүнә күлаб төкдү).

Бу бејтдәки маһ (ај), күл, нәркис вә күлаб сөзләринин һеч биринин өз әсил мә'насы нәзәрдә тутулмур, маһ дилбәр, күл үз, нәркис көз, күлаб көз јашы мә'насында верилир.

Низами поемада классик әдәбијјатдан истифадә етмәк әсасында көзәл епитетләр јаратмышдыр. Әсәрдә, күл үзлү, гара көзлү, пакизә үзлү, күл бәдәнли, шәкәр додаглы, зәнҹир һөрүклү, биллур бәдәнли, саллаг бухаглы, каман гашлы, ити гәмзәли, алма јанаглы кими бир сыра епитетләр Низамидән әввәл вә сонра јашамыш шаирләр тәрәфиндән дә ишләдилмишдир.

«Искәндәрнамә»дә тәкрирләрдән дә тез-тез истифадә едилир. Мәсәлән, ашағыдакы бејтләрдә мән сөзү тәкрирдир:

جز این هر چه یابی در ایوان من
نه من هم نشینست بر خوان من
من آنم که خواهم شدن بر فراز
برون دان ز من هرچه مانند باز [415]

(Мәним ејванымдан бундан башга һәр нә тапсан, сүфрәмдә мәнимлә әјләшән дејил. Мән учалмаг истәјирәм, бундан башга һәр нә галса ону мәндән кәнар бил).

Ејни бир сөзүн мүхтәлиф мә'наларда ишләдилмәси фикрин гүввәтли олмасына хидмәт едир ки, шаир бунлардан кениш истифадә етмишдир:

مکن ترکی ای میل من سوی تو
که ترک توام بلکه هندوی تو [416]

[414] «Шәрәфнамә», сәһ. 390.
[415] «Игбалнамә», сәһ. 219.
[416] «Шәрәфнамә», сәһ. 471.

(Еј мејл етдијим, тәрслик етмә, сәнин түркүн (көзәлин), бәлкә һиндлинәм (гулунам).

Бу бејтдә «түрк» сөзү биринчи мисрада инадкарлыг, икинчидә исә көзәл мә'насындадыр.

Бәдии сөзүн чанлы вә көзәл нүмунәләри олан аталар сөзләриндән Низаминин кениш истифадә етмәси тәбиидир, чүнки шаир бунларын васитәсилә өз фикирләрини даһа јығчам шәкилдә ифадә едир. «Искәндәрнамә»дәки халг ифадәләри өз чохлуғу е'тибары илә шаирин башга әсәрләриндән үстүнлүк тәшкил едир. Бу исә әсәрдә дидактикаја әтрафлы јер верилмәси вә халг ифадәләрини кениш ишләтмәјә шаирин имканынын даһа чох олмасындан ирәли кәлир. Шаирин мәзмун вә форма көзәллијинә малик халг ифадәләриндән кениш истифадә етмәси онун халг һәјатыны дәриндән билмәсини көстәрир (ифадәләрин чоху мәишәтлә бағлыдыр).

Низаминин ше'р дили башдан-баша халг хәзинәси илә әһатә олунараг, онун бүтүн фикирләри, демәк олар ки, мүдрик сөзләрлә бағланмышдыр. О, халг ифадәләринин мүәллифләрини фәрзанә, һушмәнд, кардане-бозорк, мәрди-көвһәршүнас, шири-мәст, «нәгибани-пир»—дејә чағырыр. Шаир, мәсәлә вә дастан адландырдығы бу ифадәләри јахшы, хош, доғру, пакизә, гызылла јазылмалы сөзләр адландырыр.

Поемадакы халг ифадәләринин әксәријјәти, Низами дөвүндән узун мүддәт кечмәсинә бахмајараг, аталар сөзләри кими индики дилдә дә ејнилә һәмин мә'нада ишләнир. Бу да ону көстәрир ки, шаир халг ифадәләрини азәрбајҹанча дүшүнүб, фарсча ифадә етмишдир. Әсәрдәки халг ифадәләринин бә'зиләри исә башга халглар тәрәфиндән дә ишләдилир. Бу да гоншу халглар арасындакы гәдим игтисади әлагәләр, мәдәнијјәт, мәишәт вә адәт-ән'әнәләрин бир чох охшар ҹәһәтләри илә сәчијјәләнир.

Низами әсәрләриндә ишләдилән халг ифадәләринин тәдгиги проф. Һ. Араслы[416а], М. Әләкбәров[417] вә дос.

[416а] Һ. Араслы. «Низамидә халг сөзләри, халг ифадә вә зәрбмәсәлләри» Азәрбајҹан филиалынын «Хәбәрләри», № 8, 1942.
[417] М. Әләкбәров. «Низами Кәнҹәви вә Азәрбајҹан халг јарадыҹылығы» (филоложи елмләр намизәди алимлик дәрәҹәси алмаг үчүн диссертасија), Бакы, 1947.

М. Әлизадә[418] кими бир сыра Азәрбајчан алимләрини марагландырмышдыр. Онлар Низаминин бүтүн әсәрләри үзрә бу мәсәләјә өз мүнасибәтләрини көстәрмишләр. Бурада исә јалныз «Искәндәрнамә»дәки халг ифадәләриндән бәһс едиләчәкдир.

Халг бир шејин асан јолла башгасына чатмасы фикрини «Чарвадар әкәни дәвәчи бичәр»[419] — дејә ифадә едир. Низами бу мәсәли Иран һөкмдары Дара мәғлуб олдугдан сонра онун гызы Рөвшәнәјин Искәндәрә әрә кетмәси һадисәси илә бағлајыр:

باب زر این نکته باید نوشت
شتر باب درود آنچه خربنده کشت [420]

(Кәрәк бу сөз гызыл сују илә јазылсын, ешшәкчи әкәни дәвәчи бичәр).

Халг арасында «Гардашын ганыны гардашдан алмазлар»[421] ифадәси ишләдилир.

Әрәстун өз хирәднамәсиндә Искәндәри әдаләтли олмаға чағырараг гејд едир ки, сән јалныз күнаһы оланлары чәзаландыр:

برادر بجرم برادر مگیر
که بس فرق باشد ز خون تا بشیر [422]

(Гардашын күнаһы үчүн гардашы тутма, чүнки ганла сүд арасында чох фәрг вар).

Халг өлкәдә баш верән пәракәндәлијә «Ит јијәсини танымыр»[423] дејә ифадә едир. Шаир бу фикри Даранын мәғлубијјәтинин әсас сәбәби кими көтүрүр:

ز خلق آنچنان برد پیوند را
که سگوا نیابد خداوند را [424]

418 М. Мубариз. Низами јарадычылығында Азәрбајчан фолклорунун тә'сири, «Әдәбијјат» гәзети, № 29, 24 ијул 1938-чи ил.
419 «Аталар сөзү», Бакы, Азәрнәшр, сәһ. 231.
420 «Шәрәфнамә», сәһ. 218.
421 «Аталар сөзү», сәһ. 63.
422 «Игбалнамә», сәһ. 109.
423 «Аталар сөзү», сәһ. 123.
424 «Шәрәфнамә», сәһ. 203.

(Дара халгдан әлагәни елә кәсди ки, ит јијәсини тапа билмәди).

Халг арасында «Хәрабәдән түстү чыхмаз»[425], Низамидә, «Һеч бир виранәдән түстү чыхмаз»[426], «Чобан јатмаса сүрүјә гурд кирмәз»[427], Низамидә «Чобанын сајыглығы гурдун ајағыны бағлар»[428], «Дил әтдәндир, гылынч дәмирдән»[429], Низамидә «Дил әтдәндир, гылынч дәмирдән»[430], «Башмагчынын һәмишә башмағы чырыг олар», Низамидә «Палтар тикәнин палтары чырыг олар»[431]. «Јел илә кәлән, јел илә кедәр»[432], Низамидә «Јел илә кәлән, јел илә кедәр»[433], «Ахтаран тапар»[434], Низамидә «Ахтаран тапар»[435], «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк»[436], Низамидә «Јағышдан навдана тәрәф кәлмишик»[437]. «Һәр гојун өз пачасындан асылар»[438], (гојуну гојун, кечини кечи ајағындан асарлар). Низамидә «Һәр гојуну өз ајағындан ас»[439] «Нә шиш јансын, нә кабаб»[440], Низамидә «Саваб үчүн елә мајанчылыг ет ки, һәм шиш јериндә галсын, һәм кабаб»[441]. «Вахтсыз банлајан хорузун башыны кәсмәк лазымдыр[442], «Санчмајаны санчмазлар»[443], Низамидә «Санчмајаны санчмазлар»[444]. «Һәр јерин довшаныны о јерин тазысы тутар»[445], Низамидә «Һәр өлкәнин довшаныны о јерин ити (тазысы)

425 «Аталар сөзү», сәһ. 216.
426 «Игбалнамә», сәһ. 13.
427 «Аталар сөзү», сәһ. 233.
428 «Игбалнамә», сәһ. 114.
429 «Аталар сөзү», сәһ. 92
430 «Шәрәфнамә», сәһ. 132.
431 «Игбалнамә», сәһ. 219.
432 «Шәрәфнамә», сәһ. 218.
433 «Аталар сөзү», сәһ. 40.
434 «Шәрәфнамә», сәһ. 63
435 «Аталар сөзү», сәһ. 222.
436 «Игбалнамә», сәһ. 167.
437 «Аталар сөзү», сәһ. 197.
438 «Игбалнамә», сәһ. 109.
439 «Аталар сөзү», сәһ. 152.
440 «Шәрәфнамә», сәһ. 42.
441 «Аталар сөзү», сәһ. 62.
442 «Шәрәфнамә», сәһ. 151.
443 «Аталар сөзү», сәһ. 170.
444 «Шәрәфнамә», сәһ. 238.
445 «Аталар сөзү», сәһ. 197.

тутар»[446]. «Асланын нә еркәји, нә дишиси»[447]. Низамидә «Асланын еркәји дишиси олмаз»[448]. Халг арасында «Өз әли илә өзүнә балта чалыр», Низамидә «Јумруғу өз бәдәнинә, балтаны өз ајағына вурурсан»[449]. «Дама-дама көл олар»[450], халг мәсәли Низамидә дә ејни мә'нада ишләнмәклә, бир нечә вариантда верилир[451]. «Хам ов өз ајағы илә тора дүшсә јахшыдыр»[452], «Кузә һәмишә судан саламат гајытмаз»[453] вә с.

Әсәрдә идиоматик ифадәләрдән дә кениш истифадә едилмишдир. Аталар сөзүндә олдуғу кими, бу ифадәләрин дә чоху Азәрбајчан халгы арасында кениш јајылмыш вә бир сыра шаирләр тәрәфиндән истифадә едилмишдир. Идиоматик ифадәләрдән бә'зи нүмунәләр кәтирәк:

روان‌ماهر و يان پس پشت او
چو ناهيد صد در يك انگشت‌او [454]

(Онун архасында ајүзлүләр кедир, Наһид кими (көзәлләрдән) јүзү онун бир бармағы иди).

«Искәндәрнамә» әсәринин 1812-чи илдә Кәлкүттә чапында шәрһчи «صد در يك انگشت او» ифадәси һаггында мараглы мә'лумат верәрәк јазыр: онун мә'насы одур ки, јүз нәфәр Наһидин (Нүшабә нәзәрдә тутулур—*Ә. А.*) бир бармағына мәһкум иди. Анчаг фарсларда бу ифадәнин ишләдилмәсинә тәсадүф едилмир. Һиндлиләр исә башгасыны тә'рифләмәк мүгабилиндә «филанкәс кими јүз нәфәр мәним бир дырнағымдыр» дејирләр. Әкәр бу нусхә дүз оларса Хачәнин сөзү сәнәд васитәсилә дүз олар[455].

[446] «Шәрәфнамә», сәһ. 262.
[447] «Аталар сөзү», сәһ. 34.
[448] «Шәрәфнамә», сәһ. 262.
[449] «Шәрәфнамә», сәһ. 158.
[450] «Аталар сөзү», сәһ. 81.
[451] «Шәрәфнамә», сәһ. 129 вә «Игбалнамә», сәһ. 132.
[452] «Шәрәфнамә», сәһ. 186.
[453] «Шәрәфнамә», сәһ. 235, Тачик тәдгигатчыларындан Зеһни Низаминин ишләтдији һәмин мәсәли јүксәк гијмәтләндирир. Бах: Зеһни Сәнәтһаје бадеј дәр ше'ри тачики, Душәнбә, 1960, сәһ. 141.
[454] «Шәрәфнамә», сәһ. 270.
[455] Бәдрәли Мир Һүсејнәли. Көстәрилән әсәри, сәһ. 406.

Мүәллиф бу ифадәнин һинд дилиндә олдуғуну гејд етсә дә, Низаминин өз вәтәни олан Азәрбајчанда «јүзүнү бир дырнағыма дәјишмәрәм» ифадәси чох мәшһур олуб, һәтта бу күн дә ишләнир.

Халг арасында «беш бармағы кими билмәк», «овучунун ичи кими билмәк» ифадәләри һәр бир шәхсин мүәјјән бир һадисәни јахшы билмәси мә'насында ишләдилир. Низами дә Искәндәрин бир сыра өлкәләрә аид кениш мә'луматы олдуғуну «һесебе бејабан дәр әнгоште у» (чөлләрин һесабы онун бармағындадыр) шәклиндә вермишдир. «Чаныны дишинә тутмаг» ифадәси Низамидә һөкмдарын дили илә белә ифадә олунмушдур: «Хош чанымы дишимә көтүрүб хидмәтинә кәләрәм». Халг арасында олан дилдән-дилә дүшдү, ифадәси Низами әсәриндә «Зәбан бәр зәбан һәр кәсәш мистуд» (һамы ону дилдән-дилә тә'рифләди) кими верилир. Азәрбајчанын мәшһур шаири М. Фүзули вә Гөвси тәрәфиндән бу халг ифадәси белә ишләдилир. М. Фүзули ону «Дилдән-дилә дүшдү бу әфсанә»[456], Гөвси исә «Дилдән мәни салды, мәни дилдән-дилә салды»—дејә ифадә едир. Халг арасында «Рәнк вериб, рәнк алды» ифадәсини Низами «Чу зәррафә рәнк мишод берәнк» (зүрафә кими рәнкдән-рәнкә дүшдү) формада исте'мал едир. «Әлдән кетмәк» ифадәси халг арасында өлүб арадан кетмәк мә'насыны верир ки, бу, Низамидә дә һәмин мә'нададыр. «Ченандан ке рәфтәм әз дәст» (елә бил ки, әлдән кетдим)[457]. «Чана кәлмәк» (чана дојмаг) ифадәсини Низами тәнкә кәлмәк мә'насында ишләдир. «Қарәш әз дошмән бе чан амәде». «Синәмдә нә гәдәр оғул дағы вар» ифадәси Низамидә беләдир: «Ба дағи чәндин әрус...» (чохлу кәлин дағы илә...) данышдығда ишләнән «Сәнин башындан бир түк әксик олмасыны истәмирәм» ифадәси Низамидә беләдир: «Нә хаһәм ке мүјәт ләрзан шәвәд, тора мүј офтәд...» (сәнин бир түкүнүн тәрпәниб дүшмәсини истәмәрәм...). «Ајағы даша дәјди» ифадәси Низамидә беләдир: «Паје өмрәм дәр ајәд бе сәнк (өмрүмүн ајағы даша дәјәр). «Буза јаз.

[456] فضولی، لیلی و مجنون، باکو، ۱۹۵۸، ص. ٤٦.
[457] Саиб Тәбризи дә бу ифадәни ишләтмишдир.

күнә гоj» ифадәси Низамидә беләдир: «Бәр jәх зәнәл наме у» (онун адыны буза jазар). «Су кими әзбәр билир» ифадәсини Низами белә ифадә едир: «Бәр jад будәш чу абе рәван» (ахар су кими онун jадында иди). «Дәрисини боғазындан чыхаррам» ифадәси Низамидә «Бедан мујинә гәсд хунәш конәнд, бе росван өз сәр бирунәш конәнд»(о дәри үчүн чанына гәсд едиб, рүсвајчылыгла дәрисини башындан (боғазындан) чыхарарлар кими ифадә едилмишдир.

Низаминин дили зәнкиндир. О, еjни мәфһуму ифадә едәркән онун бүтүн вариантларындан истифадә етмәjә чалышыр. Мәсәлән, шаир Рәхш, Шәбдиз кими мәшһур әфсанәви атларын адыны чәкмәклә jанашы, әсб, мәркәб, сәтур, фәрәс, әдһәм, сәмәнд кими бүтүн вариантлардан, һәтта «куһ пајә, буре али әнан, чаһарпа, әсбиһаруни, әсби-Бухари, әсби-тази» вә саирәдән истифадә едир.

Поемада, саги, меj, сәба, шәм, дүрр, пәрванә, мүшк, мөһнәт, тути, бүлбүл, күл, хәзан вә с. сөзләрлә дә растлашырыг ки, бунлар һәлә Низамиjә гәдәр олан классик Шәрг әдәбиjјатында кениш сурәтдә ишләдилмишдир.

Шаирин дилини чәтинләшдирән чәһәтләрдән бири әсәрдә зәрдүштлүк, ислам (дини) вә христианлыгла бағлы мүхтәлиф әфсанә вә рәвајәтләрин верилмәсидир.

Низаминин ше'р дили чох образлыдыр. Шаир имкан дахилиндә өз фикирләрини образлы вермәjә чалышмышдыр. Мәсәлән, о, Афагын көзәллиjини «о көзәлдир» кими jох, «онун үзү аjы пиjада гојмушдур», өз гочалығыны «сүраһи бошалмыш вә саги сусмушдур», бачарыгсыз бир мирзәнин јаздығы мәктубун кејфиjјәтини «Мани вә Әржәнкин (Манинин китабынын адыдыр—*Ә. А.*) нүфузуну гырды» (абрыны апарды) шәклиндә ифадә едир. Башга бир мисал:

چو روز جوانی بپا یان رسید
سپیده دم از مشرق امد پدید [458]

(Елә ки, чаванлыг дөврү сона чатды, шәфәг шәргдән заһир олду)[459].

---

[458] «Шәрәфнамә», сәһ. 28.

[459] Башын ағармасына ишарәдир.

Поемада Күнәш, Аj, Улдуз, сәһәр, кечә, од вә саир мәфһумлар тәсвир едиләркән бир обjект кими онларын башлыча хүсусиjјәтләри көстәрилир. Тәбиәт вә чәмиjјәт һадисәләри арасында әлагә јарадылыр. Онун тәсвирләриндә бир гајда олараг, сәһәрин ачылмасы вә Күнәшин доғмасы илә ордулар һәрәкәтә кәлир, батмасы илә дөjүш гуртарыр. Кечә оларкән әтрафа зүлмәт гаранлығы чөкүр, тәбиәт сусур, санки о динчәлир. Дикәр тәрәфдән исә улдузлар парлајараг, орду кешикчиләри кими кешикдә дурур.

Мәсәлән, шаир јазыр:

سپاه سحر چون علم بر کشید
جهان حرف شب را قلم بر کشید [460]

(Сәһәрин гошуну елә ки, бајраг галдырды (сәһәр ачылды), дүнја кечә һәрфинә гәләм чәкди).

Бурада сөһбәт јалныз кечәнин гуртарыб сәһәрин ачылмасындан кетмир. Шаир һәм дә ичтимаи бир фикир сөјләмишдир. Искәндәрин гошунунун дүшмән үзәринә бајраг галдырмасы сәһәр гошунунун бајраг галдырмасы фикри илә билдирилир. Низами чаванлыг күнләринин һәсрәтини «үрәjимә jенә тути тәбиәти кәлмиш, онун Һиндистаны jада дүшмүшдүр»[461]—деjә хатырлатыр. Туту гушунун вәтәни Һиндистандыр, шаир дә бурада, гочалыг заманы өзүнә вәтән сајдығы чаванлығы хатырладыр.

Низами сөзүн мә'на вә форма хүсусиjјәтләрини нәзәрә алараг, ону еjни бејт дахилиндә мүхтәлиф мә'на дашымагла тәкрар едир:

Чинли кәниз Искәндәрә деjир:

باواز و چهره کش و دلکشم
همانخوش همینخوش خوش اندر خوشم [462]

(Сәсим дә көзәл, үзүм дә чазибәдардыр, онунла да (сәсимлә), бунунла да јахшыјам, јахшыдан да јахшыјам).

---

[460] «Шәрәфнамә», сәһ. 451.

[461] «Игбалнамә», сәһ. 197.

[462] «Шәрәфнамә», сәһ. 472.

Икинчи мисра да хош сөзү дөрд дәфә тәкрар един-мәклә, орада олан бүтүн сөзләри əһатә едир. Бу, шаирин һәмин мисрада нәзәрә чатдырмаг истәдији әсас сөз олмагла тәкрирдир.

Башга бир мисал:

چو لختی سخن راند برجای خویش
ره آورد آورده آورد پیش [463]

(Гасид) бир мүддәт өз јериндә данышды, о төһфәни гаршыја кәтирди).

Бурада исә мә'нача мүхтәлиф вә формача ујғун сөзләр сечилмишдир. Мәсәлән, «рәһ-авәрд» гасид, «авәрде» пејғам вә «авәрд» кәтирди мә'насындадыр.

Низами гәләм үчүн нәзакәтсиз сајылан сөзләри ишләтмәкдән гәсдән чәкинмәклә бу саһәдә демәк олар ки, бүтүн Шәрг шаирләриндән фәргләнир. Шаир ашиг вә мә'шуг мүнасибәтләринә аид бә'зән дејилмәсинә еһтијач һисс олунан сөзләри «пәрдәдә олан сөзләр» адландырыр.

Тәдгигатчыларын тәсдиг етдикләри кими, Низами өз әсәрләриндә бир сыра түрк сөзләри ишләтмишдир[464]. «Искәндәрнамә»дә дә чалиш, чавуш, даг, санчаг, главуз, гермез (гырмызы), хатын, гапан... кими чохлу сөзләр, чи, таш вә башга бир сыра түрк шәкилчиләри верилир. Поемада олан һәмин түрк сөзләринин эксәријјәти һәрби истилаһлар олуб, о дөврдә түркләрин һәрби гүдрәти илә әлагәдардыр.

«Искәндәрнамә»нин шәрһчиләриндән олан Бәдрәли Мир Һүсејнәли Хан Арзу вә башгаларына әсасланараг белә бир фикир сөјләјир ки, поемадакы сөзләрин эксәријјәтини әрәб, фарс сөзләри тәшкил етмәклә, орада бир нечә јунан, рус сөзләри дә ишләнмишдир. Әсәрдә јәһуди, нәсрани сөзләри исә јохдур[465].

Поема фарс дилиндә јазылмышса да, орада бир сыра башга дилләрә мәхсус олан сөзләрдән дә истифадә

---

[463] «Шәрәфнамә», сәһ. 334.

[464] Бах: Һ. Араслы. Низамидә халг сөзләри, халг ифадә вә зәрби-мәсәлләри, «ССРИ ЕА Азәрбајчан филиалынын Хәбәрләри», № 8. 1942.

[465] Бәдрәли Мир Һүсејнәли. Көстәрилән әсәри, сәһ. 127.

олунмушдур. Бунлар әрәб, түрк, јунан, рус, ермәни вә фарс халгларына мәхсус сөзләрдир.

Шәрһчиләр тәртус[466] сөзүнүн русча олуб, сынанмыш пәһливан мә'насында ишләндијини гејд едирләр[467].

Әсәрдә әрәб сөзләри өзүнә мүәјјән јер тутур. Шаир бунлары һәм фарсча ишләнмиш ејни сөзүн синоними кими вә һәм дә ән чох еһтијач һисс олунан јерләрдә ишләдир. Өз хүсусијјәтләринә көрә тәгриби дә олса әрәб кәлмәләрини ашағыдакы шәкилдә груплашдырмаг олар:

1. Мәншә е'тибарилә әрәбчә, олуб, фарс дилиндә вәтәндашлыг һүгугу газанмыш сөзләр (әзм, һөкм, фәсл, вәрәг, мәнзил, нәзәр, каинат, һәјат, нәгш, сурәт вә с.).
2. Елми-фәлсәфи истилаһлар.
3. Гур'ан вә ислам дини илә бағлы терминләр (бунлар әсасән әсәрин әввәлләриндә пејғәмбәрин тә'рифинә һәср олунан парчаларда ишләдилир).

Низами «Искәндәрнамә» васитәси илә елми-фәлсәфи истилаһлары ше'рә кәтирмәклә бөјүк хидмәт көстәрмишдир. Ш. Не'манијә көрә мәтләб, фәлсәфә, елми истилаһлары ше'рә кәтирән биринчи шәхс Насир Хосров олмушдур. Лакин о, бу истилаһлары әрәб дили чәрчивәсиндә ишләтмиш, онларын фарсча верилмәсини чәтин иш һесаб етмишдир... һалбуки Низами «бу бәдбинлик руһијјәсини арадан галдырараг Әфлатун, Валис, Бәлинас, Сократ, Фәрфәриусун дили илә вә һиндли һәкимлә Искәндәрин суал-чаваб сәһнәсиндә чохлу фарсча истилаһлар ишләтмишдир[468]. З. Сәфанын фикринчә шаирин ишләтмиш олдуғу әрәб тәркибли елми вә фәлсәфи истилаһлар характеринә көрә тәкчә Низамијә дејил, о дөврүн башга шаирләринә дә аиддир. Низами бу чүр истилаһлары хүсусән «Игбалнамә» дә вермишдир. Бу сәбәбә көрә онун «Искәндәрнамә»си дә башга әсәрләри кими, мүхтәлиф елми истилаһларын мәчмуәси олмушдур...[469].

---

[466] Бах: «Шәрәфнамә», сәһ. 427.

[467] Бәдрәли Мир Һүсејнәли. Көстәрилән әсәри, сәһ. 561.

[468] Ш. Не'мани. Көстәрилән әсәри, сәһ. 243—244.

[469] ذبیع الله صفا، حماسه سرائی در ایران، تهران، ۱۳۳۳ ص ۳۵۲.

Эсәрдә ишләнмиш Шәрвә[470] (شروه) сөзүнүн фарсча дејил, ермәничә олдуғу көстәрилир[471]. Јунан сөзләриндән «үстүрлаб»[472], «фејләсуф», «әрғәнун», «огјанус»[473] (океан) «Ентејахес»и[474] гејд етмәк олар.

Низаминин ишләтдији сөзләрин мә'нача е'тибарлы олдуғуну көстәрән дәлилләрдән бири одур ки, «Данешнамеји-Гәдәрхан», «Фәрһәнки-Чаһанкири», «Фәрһәнки-Сүрури», «Бүрһани-Гате» вә с. гәдим лүғәтләрдә ән чох Низамијә мүрачиәт олунур вә онун ишләтдији сөз мә'нача дүзкүн сајылыр.

Сагинамә вә муғәнниинамә. Низаминин «Искәндәрнамә» илә ше'рә кәтирдији јениликләрдән бири «Шәрәфнамә»дәки сагинамә[475] вә «Игбалнамә»дәки муғәнниинамәләрдир[476]. Һәмин лирик парчалар шаирин башга поемаларында мөвчуд олмајыб[477], онун сон әсәринә мәхсусдур. Шаир бу јенилији илә өзүндән сонра кәлән бир чох сәнәткарлара, о чүмләдән Һафиз, Фүзули вә башгаларына тә'сир етмишдир.

---

[470] Пәһлеванын адыдыр. Бах: «Шәрәфнамә», сәһ. 422.

[471] اسکندر نامه بری، ج ۱-۳، لکهنو، ۱۲۹۵، ص. ٤٦١. کتاب اسکندر نامه . . .، کانپور، ۱۳۲۰، ص ۲۸۲

[472] Рзагулу хан Һидајәт «Фәрһәнке әнчөмәне арaје насири» әсәриндә «осторлаб» сөзүнүн јунанча олуб күнәш тәрәзиси мә'насы вердијини сөјләјир.

[473] Вәһид Дәсткәрдијә көрә Низами јунан дилини билмиш, «әгјанус кәлмәсини о дилдән көтүрмүшдүр вә ондан башга һеч бир мүәллиф нә нәзм вә нә дә нәсрдә бу кәлмәни ишләтмәмишдир (Бах: В. Дәсткәрди. Шәрәфнамеји-һәким Низами Кәнчәви.., сәһ. 171).

Лакин доктор Әли Әкбәр Шәһаби В. Дәсткәрдинин фикрини тәсһиһ едәрәк гејд едир ки, һәлә Низами дөврүндән әввәл јазылмыш «Һүдудүл-аләм» әсәриндә бу кәлмә вардыр. Бах: Әли Әкбәр Шәһаби. Көстәрилән әсәри, сәһ. 40.

[474] Китаб адыдыр.

[475] Сагинамә сагијә (шәраб пајлајана) мүрачиәтлә дејилән ше'р парчасыдыр.

[476] Муғәнниинамә муғәннијә мүрачиәтлә дејилән ше'р парчасыдыр.

[477] «Лејли вә Мәчнун» әсәринин мүгәддәмәсиндә сагијә мүрачиәтлә дејилмиш парча вардыр, лакин о 4 мисрадан ибарәт дејил, чохдур.

Фиридун бәј Көчәрли сагинамәләрдән бәһс едәрәк јазыр: «Гәдим Јунаныстанда шүәра синфи бир гиссә вә һекајәт јазмаг истәдикләри әснада Муза адлы ше'р илаһәсинә рүчу едиб ондан көмәк вә мәдәд диләрдиләр. Бу адәтә охшар әски әчәм, әрәб вә түрк шаирләри дәхи сагији-саф зәмирә вә садәрујә үз чөндәриб ондан кәрәм вә һиммәт диләрдиләр[478].

Алимләрдән Ш. Не'мани, В. Дәсткәрди, З. Сәфа, Р. Шәфәг, С. Нәфиси вә башгаларынын сагинамәләрин Низами тәрәфиндән ше'рә кәтирилмәси вә онларын хүсусијјәти һаггында фикирләри вардыр. Шибли Не'манијә көрә «Низами сагинамәләрин әсасыны гојан илк сәнәткардыр»[479]. З. Сәфа көстәрир ки, сагинамәләр «Искәндәрнамә»нин мүһүм хүсусијјәтләриндән бири кими бир чох шаирләрин тәглид мәнбәји олмуш, мүстәгил вә јахуд тәгарүб бәһриндә олан һекајәләрлә дә мејдана кәлмишдир[480]. Доктор Әли Әкбәр Шәһаби дә Низамини илк сагинамә мүәллифи кими таныјыр[481]. Јахуд Рәһи Мүәјјери, Шәргдә Низами тә'сири алтында сагинамә јазан бир сыра мүәллифләрин адыны чәкир[482].

Иранлы мүәллифләрдән Мәһәммәд Чәфәр Мәһчубун бу барәдә фикри башгадыр. О, Низами сагинамәләриндән «Сухән»[483] журналындакы мәгаләсиндә данышмыш вә өзүнүн дедији кими «бәлкә биринчи дәфә» шаирин сагинамәләрини ајрыча чап етдирмишдир. Мүәллиф өз мәгаләсиндә Фәхрәддин Горганинин Низамидән әввәл сагинамә јазмасы вә Низами сагинамәләринин Һафизә тә'сири барәдә мә'лумат верир.

М. Мәһчуб Низаминин Фәхрәддин Горгани јарадычылығы илә таныш олдуғуну гејд едир. О, «Фәрһәнки-

---

[478] Фиридун бәј Көчәрли. Көстәрилән әсәри, сәһ. 29.

[479] Ш. Не'мани. Ше'рүл-әчәм», сәһ. 230.

[480] З. Сәфа. Көстәрилән әсәри, сәһ. 352.

[481] Ә. Шәһяби. Низами шаери дастансәра, сәһ. 33.

[482] رهی معیری، ساقی‌نمه ها، مجلهٔ دانش، سال دوم، شماره چهارم، ۱۳۲۹، ص ۲۲۱.

[483] محمد جعفر محجوب، ساقی نامه-مغنی نامه، مجله سخن، شماره ۱، تهران، ۱۳۳۹، ص ۶۹-۷۹.

Чаһанкири» вә «Фәрһәнки-Рәшиди» луғәтләриндә олан (Горганинин һесаб едилән) бир нечә сагинамәни мисал кәтирәрәк[484] көстәрир ки, «мүғәнни вә сагијә мүрачиәт едилән бу ики бејт әкәр Фәхрәддин Горганинин олса (онү рәдд едән сәнәд әлдә едилмәјинчә онлары Горганинин һесаб етмәк лазымдыр), буну фарс ше'риндә мүғәнни вә сагијә ән гәдим бир хитаб адландырмаг олар»[485].

Көрүндүјү кими, Горганинин һесаб едилән бир-ики сагинамә нүмунәсинин өзү шүбһәлидир. Низами исә һәр дастанын әввәлиндә олан сагинамәси илә өзүнү илк сагинамә мүәллифи кими танытдырыр.

Һафизин Низамидән тә'сирләнмәси барәдә М. Ч. Мәһчубун етдији гејдин доғрулуғуну Һафизин өз сөзләри тәсдиг едир. «Әрмәған» журналында бу тә'сир барәсиндә дејилир ки, Һафиз даһа чох мә'на вә ләфзи тәркибләри «Шәрәфнамә» вә «Игбалнамә»дән иггибас етмишдир[486].

М. Мәһчуб өз мәгаләсиндә даһа сонра јазыр: «Мәним јадымда галан одур ки, Һафиз Диванынын чап нүсхәләринин бә'зиләриндә Һафиз сагинамәсинин сонунда ситајишкарлыгла «Низами нәзминә» (Нәзме Низами) ишарә олунубдур»[487].

Һафиз өз Диванында Низамини ашағыдакы бејтләрилә гијмәтләндирир:

زنظم نظامی که چرخ کهن
ندارد چو او هیچ زیبا سخن
بیا م به تضمین دو بیت متین
که نزد خرد به ز درثمین
از ان بیشتر کاورم در ضمیر
ولایت ستان باش و آفاق گیر

[484] محمد جعفر محجوب، ساقی نامه ـ مغنی نامه، مجله سخن، شماره ۱، تهران، ۱۳۳۹، ص ۶۹-۷۹
[485] Јенә орада. сәһ. 81.
[486] مجله ارمغان، سال ۱۳۱۸، شماره ۷-۸، ص ۳۹۷.
[487] М. Ч. Мәһчуб. Көстәрилән әсәри, сәһ. 71.

زمان تا زمان از سپهر بلند
بفتح دگر باش فیروز مند
از ان می که جان داروی هوش باد
مرا شربت و شاهرا نوش باد [488]

(Көһнә дүнјада онун кими көзәл сөзү олмајан Низаминин ше'риндән ики бејти тәзмин едирәм ки, онлар әглин јанында гијмәтли дүрдән дә јахшыдыр: Аглыма кәлмәз дәрәчәдә даһа артыг өлкәләри фәтһ ет вә чаһанкир ол. Һәр күн јени бир гәләбә илә башга зәфәрләр газан. Чана, һуша дәрман олан мејдән вер ки, мәнә шәрбәт, шаһа нуш олсун).

Поемадакы саги вә мүғәннијә хитабла дејилмиш ше'р парчалары әсәри мә'на вә форма чәһәтдән хүсусилә көзәлләшдирмишдир. Ә. Шәһаби сагинамәләр һаггында белә јазыр: «Шәрәфнамә» вә «Игбалнамә»ни башга мәснәвиләрдән фәргләндирән мәзијјәт вә хүсусијјәтләриндән бири дә ондан ибарәтдир ки, «Шәрәфнамә» мәснәвисиндә һәр дастандан әввәл бир нечә бејт сагинамә, «Игбалнамә» мәснәвисиндә бир нечә бејт мүғәнинамә ишләдилир. Бунлар ләфз вә мә'на чәһәтдән чох ләтиф вә шириндир[489].

[488] Һафизин Низамидән кәтирдији үч бејт «Шәрәфнамә»нин елми-тәнгиди мәтниндә вардыр, лакин сон бејт әсас мәтнә дахил едилмәјәрәк чыхарышда верилмишдир. Бах: «Шәрәфнамә», сәһ. 503.

دیوان حافظ، بسعی اقا محمد حسین لاری، در کارخانه کنپیت رادکر شناجی، بسعی و اهتمام رتبخی فارسی، بمبئی، ۱۲۶۷.

Диванын башга чап нүсхәләринин бириндә «до бејт» (ики бејт) «се бејт» (үч бејт) кәлмәси шәклиндә верилир. Бах:

دیوان حافظ، بسعی و اهتمام ملا حسن و مشهدی محمد صادق خونساری فی دار الخلافه، طهران ۲۸۵ در دارا لطباعه. . . استاد محمد تقی مشهدی تقی تربیت ص ۲۹۵.

[489] Әли Әкбәр Шәһаби. Көстәрилән әсәри, сәһ. 302—303.

Низами өзү дә бир мүәллиф кими сагинамә вә мүғәнинамәләрә јүксәк гијмәт верир. О, һәр дастанын әввәлиндә кәлән сагинамәләри «көвһәр хәзинәсинин кәзәтчиси» адландырыр[490].

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, С. Нәфиси вә В. Дәсткәрди Низаминин сагинамәләрини шаирин нәзмдә јорғунлуғу кими изаһ едирләр. В. Дәсткәрди јазыр ки... күја һәким (Низами—*Ә. А.*) һәр әфсанәни данышдығдан сонра јорулмуш вә ону дәф етмәк үчүн руһани сагидән шадлыг бадәси тәләб етмишдир[491].

Мүәллифләрин чыхардығы бу нәтичә Низаминин бир гајда олараг арзуларынын һәјата кечмәсини саги вә мүғәннијә мүрачиәт шәклиндә гурмасындан ирәли кәлир. Һалбуки бу, бүтүн сагинамәләр үчүн ваһид бир гурулушдур. Һафиз вә јахуд Фүзули дә сагијә Низами кими мүрачиәт едир, лакин онларын әсәрләриндә тәб'ин јорғунлуғундан әсла сөһбәт кетмир.

Низами «Искәндәрнамә»дә 156 бејти әһатә едән 49 сагинамә вә 29 мүғәнинамә вермишдир[492]. Бунлар мәзмун е'тибарилә шаирин дахили аләми, онун истәк вә арзуларынын ифадәси олуб ,сәнәткарлыг чәһәтдән әсәри даһа бәдии шәклә салан јени әдәби бир формадыр. Мүәллиф өз сагинамәләриндә «зәнчи кими хош тәб'индән» сөһбәт ачараг, өзүнүн никбин әһвал-руһијјәсини көстәрир. Инсана «чаванлыг кәтирән, өмрү јенидән гајтаран», «башдан мәстлији алан», «инсаны дардан гуртаран», «шадлыг кәтирән», «дүшкүн гочаны чаванлашдыран», «бүтүн дәрдләрә дәрман олан» вә «инсаны мәнзилә чатдыран» меј тәләб едир.

Шаир бурада һәгиги меји нәзәрә алмадығыны نه ان می که در سر خمار آورد (баша хумарлыг кәтирән меј јох), демәклә, мә'нәви меји нәзәрдә тутмушдур. О, әсәриндә һәгиги мејин бүтүн хүсусијјәтләрини сајыр

[490] «Шәрәфнамә», сәһ. 498.

[491] В. Дәсткәрди. Шәрәфнамеји-һәким Низами Кәнчәви, сәһ. 523.

[492] Сагијә мүрачиәтлә дејилмиш ше'р парчалары әсәрин мүхтәлиф епизодларында вардыр. Бурада ики бејтдән ибарәт олан сагинамәләр нәзәрдә тутулур.

Сагинамә вә мүғәнинамәләр Низаминин фикирләрини баша дүшмәк үчүн олдугча әһәмијјәтлидир:

مغنی غنا را در آور بجوش
که در باغ بلبل نباید خموش
مگر خاطرم را بجوش آوری
من گنك را در خروش آوری [493]

(Мүғәнни, нәғмәни чуша кәтир ки, бүлбүл бағда сусмасын,
Бәлкә көнлүмү чошдуруб мән лалы һәјәчанландырасан).

Фүзули дә Низами кими өз сагинамәләриндә һәгиги меји дејил, мә'нәви меји нәзәрдә тутурду. Азәрбајчан алими Мир Чәлал Пашајев Фүзули һаггында данышаркән мә'нәви мејин хүсусијјәти барәдә дедији сөзләри Низамијә дә аид едә биләрик. О, јазыр: «Бурада (сагинамәләрдә—*Ә. А.*) шаирин фәлсәфи ахтарышлара, дәрин дүшүнчәләрә вә һикмәт аләминә үз тутдуғуну ашикар көрүрүк»[494].

Шаирин сагинамәләрдә саги вә мүғәннидән истәји өзүнү башга бир аләмә апармаг мејлиндән ирәли кәлмир, әксинә, мәгсәдинин һәјата кечмәсини арзу едир. Низами һәм дә мә'нәви меј тәләби илә башланғыч һесаб етдији аллаһы да јаддан чыхармыр. О, бәлкә дә, јухарыда гејд едилән тәләбләрин һәјата кечирилмәсиндә әсас көмәји онда көрүр.

Низами бә'зән ики бејтлик сагинамә илә бөјүк бир дастанын мәзмунуна ишарә едир. Мәсәлән, о, Искәндәрин дирилик сују әфсанәсинин тәсвиринә кечмәдән әввәл, ону ики бејтлә дә олса хатырлајыр. Сагинамәләр әсәрин сүжети илә дејил, шаирин өз фикирләринин ачылмасы чәһәтдән мүстәгил хүсусијјәтә маликдир. Сагинамә илә мүғәнинамәләр маһијјәтчә ејнидир. Лакин сагинамәдә саги, меј, мүғәнинамәдә исә мусиги аләтләриндән тар, әрғәнун, руд, чәнк, саз, рүбаб вә саирәнин адлары чәкилир. Шаир мүғәнинамәнин бәдиилијинә хү-

[493] «Игбалнамә», сәһ. 83.

[494] Мир Чәлал. Фүзули сәнәткарлығы, Бакы, 1958, сәһ. 244.

сүси фикир вермишдир. Мәсәлән, ашағыдакы бејтләрдәки нәва сөзү бир нечә дәфә ишләдиләркән, мисралар арасында аһәнкдарлыг јарадыр:

مغنی بیار ان نوای عریب
نوایین تر از ناله عند لیب
نوائی که در وی نوائی بود
نوائی نه کز بینوائی بود [495]

(Мүғәнни, бүлбүлүн наләсиндән даһа тә'сирли олан о гәриб нәваны кәтир, о нәваны ки, онда севинч, шадлыг олсун. О нәваны јох ки, бинәвалыгдан (бичарәликдән) доғсун).

Беләликлә, Низаминин «Искәндәрнамә» илә ше'рә кәтирдији сагинамәләр Азәрбајчан әдәбијјатында бир јенилик олмагла, Шәрг шаирләринә дәрин тә'сир етмишдир.

* * *

Бир чох өлкәләрдә «Искәндәрнамә»јә мүхтәлиф мүәллифләр тәрәфиндән шәрһләр јазылмышдыр. Бунлардан ичәрисиндә Һиндистан вә Иран алимләринин әсәрләри даһа әһәмијјәтлидир. Һәтта изаһлы лүғәтләрдә дә Низами «Искәндәрнамә»синдән чохлу бејтләр шәрһ едилмишдир.

Һиндистанда Низами ирсинә сонсуз мәһәббәт бәсләнилмиш, онун әсәрләринин мүнтәзәм шәрһләринә һәлә кечән әсрин әvvәлләриндән башланылмышдыр. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, шаирин әсәрләри ичәрисиндә ән чох «Искәндәрнамә»јә шәрһ јазылмышдыр. Һәмин шәрһләр ичәрисиндә Бәдрәли Мир Һүсејнәлинин әсәри хүсусилә әһәмијјәтлидир[496]. Шәрһчи өз әсәриндә јери кәлдикчә Низаминин бир сыра бејтләрини Фирдовси илә мүгајисә едир. Низами бејтләринин даһа бәлағәтли олдуғуну гејд етмәклә шәрһчи Хан Арзунун фикирләринә шәрик олур[497].

[495] «Игбалнамә», сәһ. 54.
[496] the secander Name of Nizami From the Worke of the most celebrated commentators, Beder Ali Mir Hosain Ali, Calcutta, 1812.
[497] Јенә орада, сәһ. 117.

«Искәндәрнамә» јүксәк идеја вә бәдиилијинә көрә Һиндистанда о гәдәр шөһрәт газанмышдыр ки, ондан узун мүддәт дәрслик кими истифадә едилмишдир. Шәрһләрин бириндә көстәрилир ки, «Искәндәрнамә» елм вә һүнәр саһибләри тәрәфиндән чох севилән дәрс китабы олуб, Сә'динин «Күлүстан» вә «Бустан»ы кими өз тә'лими илә кениш јајылмышдыр...[498]. Һәмин шәрһдә «Искәндәрнамә»нин кениш лүғәти дә верилмишдир.

Поеманын шәрһләри ичәрисиндә 1825-чи ил[499] тарихли Кәлкүттә чапы да мүһүм јер тутур. Мүәллиф бурада јалныз әсәрин биринчи һиссәси олан «Шәрәфнамә»јә аид шәрһләр јазмыш, өзүнә гәдәрки әсәрләрдән (шәрһләрдән) истифадә едәрәк, мәшһур шәрһчи Хан Арзунун әсәриндән башга әксәр алимләрин фикирләринә дә истинад едир. Әсәрдә, јери кәлдикчә Низами илә Фирдовсинин бејтләри бир-бирилә гаршылашдырылыр.

Поеманын дилинин өјрәнилмәси чәһәтдән әһәмијјәтли олан һәмин әсәрләрдә идиоматик ифадәләр, јахуд ајры-ајры сөзләрин һансы дилә мәнсуб олмасына аид мә'лумат да верилир. Мәсәлән, «сәкәндәки» сөзүнүн фарсча олмадығы[500], рус сәркәрдәсинин ады олан «Тәртус» сөзүнүн рус кәлмәси олдуғу хатырладылыр[501].

Поеманын һинд алимләри тәрәфиндән һазырланмыш шәрһләриндә «Шәрәфнамә», «Шәрәфнамеји-бәрри» «Игбалнамә» исә «Игбалнамеји-бәһри» адландырылыр.

«Искәндәрнамә»нин Һиндистанда чап едилмәси тәкчә о јерин ичтимаијјәти арасында Низами јарадычылығына олан марағы артырмамыш, Низамини авропалылара даһа артыг танытмагда да рол ојнамышдыр. С. Нәфиси һинд алими Бәдрәли Мир Һүсејнәлинин көмәклији илә Кәлкүттәдә нәшр едилмиш «منتخب الشروع اسکندرنامه» әсәри һаггында јазыр ки, бу китабын нәшри Авропа шәргшүнаслары арасында чох кечмәди

[498] سکندر نامه بری، لکهنو، ج ۱ – ۳، ۱۲۹۵، مقدمه.
[499] Sacandar Namah, Calcutta, 1825, p. 423.
[500] Јенә орада, 1825.
[501] Јенә орада, сәһ. 608.

ки, Низаминин бөјүк адыны Фирвоси, Сә'ди, Һафиз вә Хәјјам кими шөһрәт газандырды. Бу китаб индијә гәдәр дә өз гијмәтини итирмәмишдир[502].

Поеманын башга бир шәрһи[503] «اسکندر نامه بری» адланмагла 1895-чи ил 3 чилддә Локнауда чап едилмишдир. «Шәрәфнамә»дән ибарәт олан бу китабда әсәрин јалныз мүһүм мисраларына аид изаһат верилмишдир. Бурада Хан Арзу, Бәдрәли Кәлкүттәвинин шәрһиндән дә истифадә олунараг[504], Низаминин бә'зи бејтләри Фирдовси илә мугајисә едилмишдир. Бундан әлавә, орада јалныз «Шәрәфнамә»нин шәрһи, «Игбалнамә»нин мәтни олан «اسکندر نامه بری» вә «اسگندر نامه بحری»[505] адлы башга бир шәрһ дә вардыр. «اسکندرنامه»[507] [506] کلید کتاب شرفنامه адланан дикәр әсәрдә исә јалныз «Шәрәфнамә»нин мәтни чап олунараг онун һашијәсиндә бә'зи бејтләрин шәрһи верилмишдир. Шәрһчи јери кәлдикчә Рудәки, Фирдовси, Әмир Хосров, Сә'ди вә Һафиздән кәтирилән мисаллар үзәриндә дајаныр. Бә'зи сөзләрин һансы дилә мәнсуб олмасына аид мүлаһизәләр дә ирәли сүрүр. Мәсәлән, китаб-

[502] مجلهٔ مهر، سال سوم، شماره ٤، شهریور ماه، ١٣١٤، ص ٣٢٥.

[503] اسکندر نامه بری، لکهنو، ج ١-٣، ١٢٩٥.

[504] Јенә орада, сәһ. 32.

[505] اسکندر نامه بری و اسکندر نامه بحری، کانپور، ١٨٨٢.

[506] کلید کتاب شرفنامه عن تصنیف خواجه نظام الدین علیه الرحمه

Китабын гуртарма тарихи сон вәрәгдә һичри 1176-чы ил көстәрилир, бу С. Шедрин адына китабхананын әлјазмалары фондунда сахланылыр. Дорн каталогу, шифрә № 500.

[507] کتاب اسکندر نامه، کانیور، ١٣٢٠.

да «рекаб» сөзүнү русча олуб, гылынч мә'насы вердијини көстәрилир[508].

Һиндистанда јашамыш мәшһур шәргшүнас А. Шпринкерлә Ага Мәһәммәд Шуштәринин[509] «اسکندر نامه بری» вә «خرد نامه اسکندری» адлы әсәри 1852-чи илдә Кәлкүттәдә нәшр едилмишдир. 1881-чи илдә исә капитан Һ. Кларкын[510] әсәри чапдан чыхмышдыр.

Поеманын ајрыча («Хәмсә»дән кәнар) бир нечә әлјазмасы да мөвчуддур ки, онлардан бири Ленинград шәһәриндә С. Шедрин адына дөвләт китабханасында сахланылыр[511].

«Искәндәрнамә»нин «اسکندر نامه بری»[512] вә «فرهنك کلید اسکندر نامه»[513] адлы лүғәти дә тәртиб едилмишдир. В. Дәсткәрди «Кәнчинеји-Кәнчәви» әсәриндә поемадакы чәтин сөзләрин гыса лүғәтини («Хәмсә»јә дахил олан бүтүн әсәрләрлә бирликдә) тәртиб етмишдир[514].

Низаминин Сагинамәләри дә ајры-ајры әсәрләр ичәрисиндә бир нечә дәфә чап едилмишдир ки, онлардан бири تذکره میخانه-дир.[515]

[508] کتاب اسکندرنامه، کانپور، ١٣٢٠ сәһ. 304

[509] Khtrad—Hamehe Iskandarry also calle the Sikandar Hamahe Bahry by Nizamy. Edited by Dr. A. Sprenger and Aga Mohammed Shooshteree. Calcutta, 1852.

[510] H. W. Clarke, the Iskander Namae Bara, or Bock of Alexander the Grit. London, 1881.

[511] کلید کتاب شرفنامه عن تصنیف خواجه نظام الدین علیه الحمت

[512] В. Дәсткәрди. Кәнчинеји-Кәнчәви сәһ. قیب

[513] Јенә орада, сәһ. قیا

[514] Јенә орада, сәһ. 2—180.

[515] تالیف ملا عبد النبی فخر الزمانی قزوینی تذکره میخانه در ١٠٢٨ ح با تصحیح و تنقیح و تکمیل تراجم با هتمام احمد گلچین معانی، تهران، ١٣٤٠، ص. ١٨-٢٦.

Һәмин тәзкирәнин мүәллифи Сәфәви дөврүнүн шаирләриндән олан Молла Әбдүлнәби Фәхрәзманидир. О, Ирандан Һиндистана көчәрәк орада јашамыш вә өз китабында чохлу шаирләрин ше'рләрини топламышдыр. Лакин сонралар 1826-чы илдә Лаһур Университетинин әрәб дили профессору Мөвлана Мәһәммәд Шәфи о әсәри һәмин шәһәрдә чап етдирмишдир. Китабда әввәл Низаминин, сонра исә башга шаирләрин сагинамәләри верилир.

Иранда да «Искәндәрнамә»јә шәрһләр јазылмышдыр. Бу шәрһләр ичәрисиндә мәшһур низамишүнас В. Дәсткәрдинин әсәрләри[516] хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Мүәллифин әсәри поеманы баша дүшмәк үчүн охучуја әтрафлы мә'лумат верир. В. Дәсткәрдинин әсәрләринин башга шәрһләрдән үстүнлүјү орада чохлу шәрһләрдән истифадә олунмасы, әсасән бүтүн бејтләрин изаһ едилмәсидир. Мүәллиф елми мәсәләләрә јери кәлдикчә өз мүнасибәтини дә билдирир. О, өз әсәриндә «Искәндәрнамә»јә аид јазылмыш ашағыдакы шәрһләрин адыны чәкир.

1. Бәдрәли Мир Һүсејнәли «شرح شرفنامه اسکندری» Кәлкүттә, 1812, 1826; 2. Мәһәммәд Ғофран «شرح شرفنامه» Лаһур, 1886; 3. «شرفنامه با حاشیه» Лакнау, 1876; 4. Һамед Ибн-Чәмал Бухари «شرح شرفنامه مسمی بکشف الدقایق» 5. Молла МәһәммәдСә'дуллаһ Потнаи «شرح شرفنامه» 6. Сирачәддин Әли Арзу «شرح شرفنامه»

В. Дәсткәрди «Кәнчинеји-Кәнчәви» әсәриндә Мәһәммәд Насирин Мәһәммәд Клуинин «شرح شرفنامه»

---

[516] شرفنامه حکیم نظامی گنجوی یادگار و ارمغان وحید دستگردی، تهران، ۱۳۱٦، اقبالنامه حکیم نظامی گنجوی، یادگار و ار مغان و حید دستگردی، تهران ۱۳۱۷، و حید دستگردی، گنجینه گنجوی، تهران، ۱۳۱۸، ص‌قیب

еләчә дә «فرهنگ کلید اسکندر نامه» адлы Локнауда чап едилән әсәрләрин адыны чәкмәклә бәрабәр, онлара тәнгиди суратдә јанашыр[517].

* * *

«Искәндәрнамә» өзүнүн јүксәк идеја вә бәдии дәјәри илә Јахын Шәрг халглары әдәбијјатына күчлү тә'сир көстәрмишдир. Бу әсәрин тә'сири алтында Азәрбајчан, өзбәк, фарс, түрк, ермәни вә с. халгларын әдәбијјатында көркәмли әсәрләр јарадылмышдыр. Онлардан Әмир Хосров Дәһләвинин «Ајинеји-Искәндәри» Әбдүррәһман Чаминин «Хирәднамеји-Искәндәри», Әлишир Нәваинин «Сәдди-Искәндәри» вә башга әсәрләри көстәрмәк олар. Низаминин поемасы Һатифинин «Тејмурнамәси» кими Искәндәрин ады илә бағлы олмајан әсәрләрә дә тә'сир етмишдир. Һәмин тә'сир «Тејмурнамә»јә гәһрәманлыг мотивләри, Сә'динин «Бустан»ына исә дидактик чәһәтдән олмушдур. «Искәндәрнамә»дә әхлаги фикирләрин күчлүлүјү, Шәрг әдәбијјатында исә бу мәсәләјә јүксәк гијмәт верилмәси поеманы севдирән амилләрдән бири олмушдур. В. Дәсткәрди «Шәрәфнамә», «Игбалнамә»нин Сә'ди «Бустан»ына етдији тә'сир барәдә көстәрир ки, Сә'ди Низами Кәнчәвијә пејрәвилик етмишдир[518].

Низами поемасы нәсрлә олан искәндәрнамәләрә дә тә'сир етмишдир. Фарсча мәнсур «Искәндәрнамә»нин бир сыра епизодлары Низами мәснәвисинин нәсрә чеврилмиш парчаларындан ибарәтдир.

Поеманын түрк әдәбијјатына да күчлү тә'сири олмушдур. Мәсәлән, XVI әср јазычыларындан бири олан Әһмәдинин «Искәндәрнамә»[519]синә онун тә'сири һисс олунур.

«Искәндәрнамә» гоншу ермәни халгынын әдәбијјатына да тә'сир етмишдир. Ермәни мүәллифләриндән А. Сатурјан јазыр ки, Низаминин ермәни әдәбијјатына

---

[517] В. Дәсткәрди. «Кәнчинеји-Кәнчәви», сәһ. وسه јахуд «Әрмәған» журналы, № 594, 1811.

[518] Јенә орада.

тә'сири һәлә XIII әсрдән олмушдур. Хүсусилә, бу, өзүнү шаирин «Искәндәрнамәси»ндә ајдын көстәрмишдир. Бу әсәрин тә'сири алтында Хачатур Кечәретси вә ондан сонра кәлән Григори Ахтамарски македонијалы Искәндәрин јүрүшләрини тәсвир етмиш, Низамијә бәнзәтмәләр јазмышлар[520].

«Искәндәрнамә»нин бә'зи епизодлары бир сыра әсәрләрә өз тә'сирини көстәрмишдир. Буна мисал олараг «Искәндәрнамә»дә олан «Искәндәрлә Сократын һекајәси» әһвалатыны Һүсејни Һәрәвинин[521] әсәри илә мүгајисә етмәк олар.

«Искәндәрнамә» әсәринин Шәрг халглары әдәбијјатына етдији күчлү тә'сир ајрыча бир тәдгигат објектидир.

---

[519] Дорн каталогу № 565 (түркчә әлјазмасыдыр) С. Шедрин адына Мәркәзи Дөвләт китабханасынын әлјазмалары фондунда сахланыр. Әсәрин тарихи белә гејд едилир:

فی شهر رمضان ٩٢٩ المبارك فتح

Бу әсәрдә Искәндәрә бир сыра јени сифәтләр верилир, онун Систан падшаһынын гызы Күлшаһла ешг мачәралары да тәсвир едилир.

[520] «Әдәбијјат» гәзети, № 23, 35, 1947.

[521] امیر حسین ازاد تبریزی، صحیح ترتیب یافته بطبع رسید، لیدن، ١٩٠٩، ص ٩٠.

МҮНДӘРИЧАТ

«Искәндәрнамә»нин өјрәнилмәси тарихиндән 3

I фәсил

Искәндәрлә әлагәдар олан әфсанәнин тарихинә даир . . 19
Тәбәри вә Низами 37

II фәсил

Низами Кәнчәвинин «Искәндәрнамә» поемасы вә онун идејасы 63
Һөкмдар сурәтләри 64
Мүсбәт гадын сурәтләри 93
Низаминин мүһарибәләрә мүнасибәти 118
Әсәрдә әмәк вә әмәкчи инсана мүнасибәт 129
Поемада Низаминин әхлаги көрүшләри 131
Вәтәнпәрвәрлик мотивләри 136
Искәндәрин рус сәфәри 139
Сәнәт һаггында 143

III фәсил

«Искәндәрнамә» әсәринин бәдии хүсусијјәтләри . . . 148
Сөз сәнәти вә сәнәткар һаггында 153

АЛИ АББАСОВ

ПОЭМА НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ „ИСКЕНДЕРНАМЭ"

(на азербайджанском языке)

Нәшријјат редактору *В. Әлијев*
Бәдии редактору *Ф. Сәфәров*
Техники редактору *М. Ибраһимов*
Корректору *М. Натигә*

Чапа имзаланмыш 20/VIII 1966-чы ил. Кағыз форматы $84 \times 108^1/_{32}$.
Кағыз вәрәги 3,13. Чап вәрәги 10,25. Һес.-нәшријјат вәрәги 9,98.
ФГ 09318. Сифариш 21. Тиражы 1300. Гијмәти 65 гәп.

Азәрбајҹан ССР Назирләр Совети јанында Мәтбуат Комитәсинин
«Елм» мәтбәәси, Бакы, Фәһлә проспекти, 96.

8A31
A 13